

300.773

CJ FOLYAM

I. (IV.) ÉVFOLYAM

1958

4. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

BUCSAY MIHÁLY ÉS TÓTH ENDRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

BUDAPEST

REFORMÁTUS EGYETEMES KONVENT

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat

Kiadja a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje

Szerkeszti *dr. Esze Tamás*

a Református Egyház Tudományos Gyűjteményeinek főszerkesztője,
felelős szerkesztő és kiadó

dr. Bucsay Mihály (Budapest) és *dr. Tóth Endre* (Debrecen)
teológiai akadémiai tanárok közreműködésével

Megjelenik évente négyszer, összesen 24 ív terjedelemben

Előfizetési díj az 1958. évre egyéni előfizetőknek 80 Ft, közületeknek 100 Ft.
Egyes szám ára 25 Ft.

Szerkesztőség: Budapest, IX. Kálvin tér 8., I. 10. c. Telefon: 187-555.

Segédszerkesztő: *Kecskés József*

Kiadóhivatal: Budapest, Abonyi u. 21. Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya.

Telefon: 226-408, 226-413, 427-360.

Csekkszámra száma: 209,803-XIV.

A kiadóhivatal vezetője: *Rigó István*.

TARTALOM:

Kathona Géza: Karácsony György „szent hada” 1569—1570. — — — — 265

KISEBB KÖZLEMÉNYEK:

Ötvös János: Jánki András lelkészi kibocsátólevele — — — — — 281

Takács Béla: Hunyadi Ferenc, Milton *Elveszett paradicsomának* „fordítója” 283

Berki Feriz: Magyarosodási tendenciák a hazai orthodox egyházban a XVIII.
és XIX. század folyamán — — — — — 290

ADATTÁR:

Laskai Sándor református predikátor levelei. 1640—1657. Közli: *Balázs László* — 303

Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakiniae. 1679—1686. 3. közlemény.
Közli: *Román János* — — — — — 341

KRITIKAI SZEMLE:

Heller Ágnes: Erdélyi János. (Ism. *Péter Zoltán*.) — Bucsay Mihály:
Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban.
(Ism. *Balázs László*.) — *Diószegi Vilmos*: A sámánhit emlékei a ma-
gyar népi műveltségben. (Ism. *Belényesi Márta*.) — Cs. Tóth Kálmán:
Halottas énekeskönyveink. (Ism. *Gyűlvészi Barnabás*.) — — — — — 346

NEKROLÓGOK:

Dezső László: Soltész Elemér (1874—1954). — — — — — 363

Tóth Endre: Miklós Ödön (1895—1955). — — — — — 366

KARÁCSONY GYÖRGY „SZENT HADA” 1569—1570.

Az utóbbi idők történetkutatása¹ több ízben foglalkozott Karácsony György alakjával és mozgalmával, mindazáltal mindkét vonatkozásban sok még a tisztázni való. Amennyire helyén való volt személyiségét Dózsa György és Fekete Jován után a parasztvezérek, vállalkozását pedig a magyar proletáriátus aktív fellépései közé sorolni, épp annyira nem volt kielégítő a debreceni táborozást a vallási indítékok egyoldalú értelmezése alapján anabaptista próbálkozásnak minősíteni. Karácsony tömegmozgalmának vallási részletei oly határozatlanok és színtelenek, hogy a reformáció bármelyik főirányzatának akkor hangoztatott eszméivel is bízvást lehetnének azonosíthatók, ezért merész és messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak. De ezen túlmenőleg vannak olyan népi szemléletből eredő, az európai parasztmegmozdulások gyakorlatára emlékeztető jelegzetességei is, melyek figyelmeztetnek bennünket arra, hogy a vallási indítékok mellett tájékozódásunkban a népi és társadalmi szempontokat sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Csak egy szélesebb síkon mozgó vizsgálódás tisztázhatja megnyugtatóan a „szent had”-nak a reformációhoz és Debrecenhez való viszonyát, nemkülönben belső lényegét és külső hátterét. Miért is először történeti forrásainkat részletelemekre kell bontanunk, hogy munkánk reális alapokra támaszkodhasson.

A Karácsony Györgyre és vállalkozására vonatkozó tudósítások egykorú történetírók hagyatékából² valók. Forgách Ferenc és Simon, Brutus János Mihály (a későbbi Szamosközy István tárgyunkra vonatkozóan az ő mondatait vette át), valamint Istvánffy Miklós számos, részben összeférő, részben ellentmondó adat-

¹ Pokoly József: *Az erdélyi ref. egyház története*. I. köt. Budapest, 1904. 228. sk. 1. — Rugonfalvi Kiss István: *Fekete emberek a magyar történelemben*. Debreceni Szemle. 1929. 12. sk. 1. — S. Szabó József: *Karácsony György tömegmozgalmának rügói*. Debreceni Szemle. 1929. 142. sk. 1. — Szeffü Gyula: *Magyar történet*. 3. kiad. III. köt. Budapest, 1935. 267—268. — Révész Imre: *Debrecen lelki válsága 1561—1571*. Budapest, 1936. 58. sk. 1. — Uő.: *Magyar ref. egyháztörténet*. I. köt. Debrecen, 1938. 164. sk. 1. — Uő.: *Tegnap és ma és örökké*. Debrecen, 1944. 367. sk. 1.

² Forgách Ferenc: *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*. Magy. tört. emlékek, 2. oszt. 16. Pest, 1866. 451—456. — Forgách Simon: *Jegyzete F. Ferenc előbbi művéhez*. Uo. 453—455. — Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transsylvanicis*. II. köt. Cibinii, 1782. 178—194. (A Fekete Emberről Brutus János elveszett szövegét adja.) — Istvánffy Miklós: *Regni Hungariae Historia*. Coloniae Agrippinae, 1724. 322—323. — Szamosközy István: *Történeti maradványai*. Magy. tört. emlékek, 2. oszt. 21. Budapest, 1876. 96—106. — E művek Karácsonyra vonatkozó anyagát magyar fordításban bevezető tanulmány kíséretében adja Geréb László: *A hazai osztályharcok irodalma 1525—1660*. Budapest, 1955. 119—138. Későbbi tárgyalásunk során külön hivatkozás nélkül is e művekre utalunk.

részletet örökítettek meg, melyekből mégis eléggé egységes kép állítható össze. Eszerint Karácsony román nemzetiségű, homályos származású és készültségű falusi ember volt (Br.), alkalmasint Nagybányáról eredt (F. F., Istv.), mely utóbbi híradás nem mond ellent román születésének. Nagy hírét a hátán végigfutó kétujjnyi széles anyajegynek és feketés arcszínének (Br.), melyről „Fekete Ember”-nek nevezték el (F. F., Br., Istv.), részint állítólagos csodatévő képességeinek köszönhette. A lópatkót kézzel törte szét, az ekevasat nyíllal lőtte át (Br., Istv.) a cérnára függesztett szántóvasat karddal vágta ketté, az éhező seveget kenyérrrel és borral csodásan megelégitette, betegeket gyógyított, csillag járt le hozzá (F. S.), sőt angyalokkal is érintkezett, miért a harcban fegyverre sem volt szüksége (Istv.). Élete jámbor, erkölcse józan, bár szektás babonáktól sem volt mentes (Istv.), mégis Isten szent embere (Br.), ki jövendőlni s virtusával és szentségével másokat buzdítani képes (Istv.), de e részben jó hasznát veszi kiváló rábeszélőképességének is (Br.). Rendeltetéséről azt tudjuk, hogy Istentől küldött szabadító (Br., Istv.), kit isteni lélek világosított meg (F. F.), s aki kis sereggel legyőzi a törököt (Br., Istv.), de ez a győzelem nem fegyverrel, hanem Isten erejével fog végbemenni (F. F.), mert maga Isten harcol mellette (Br.). Szabadító küldetésstudatát bibliai személyiségekhez való viszonyulása fejezi ki. Ő a második Mózes (F. S., Istv.), második Gedeon (Istv.), új Józsué és Makkabeus, Isten szent embere (Br.). E nagyjában igen kedvező beállításhoz profán megjegyzések is csatlakoznak: merész és ravasz ember (F. F.), sőt mi több: csaló (Br., Istv.).

A mozgalomról szóló tudósításokban már van jónéhány eltérés, kisebb elentmondás is, ennek ellenére itt is kialakítható egy egységes kép. A felkelés a Szilágyságból és a Tiszavidékről indul el, majd Debrecen körül folyik le (Br.). Elterjed a hír, hogy „Fekete Ember támadt” (Br.), mely akkori közismert néprajzi fogalomra mutathat. A felbukkanó népvezér Dózsa Györgyre (F. F., Br.) és Fekete Jovánra (Br.) emlékeztet. Kezdetben egy házban száll meg Debrecenben, majd a város mellett üt táborn (Istv.), mely Isten különös védelme alatt áll, ezért nincs szüksége őrségre (F. F.). A gyülekező harcosok a maguk költéségen élnek (F. F., Br.) a környékbeli mezővárosok és falvak által a táborba hozdott élelemből (F. F.). Sok köztük a nemes és katona (F. F.), főként az egri várőrségből való, élükön Barius Istvánnal (F. S., Br., Istv.), más híradás szerint ilyen alig akadt (Br.). A propaganda országos méreteire mutat, hogy a távoli Mátyusföldéről is jöttek harcosok (F. S.), sőt Karácsony mozgalma végén még a székelyek támogatására is számított (Istv.). Jelentősen fokozták a harci kedvet a török közeli pusztulásáról érkezett 1570. évi mende-mondák és jóslatok (F. F., Br.). A jelentkezőket a vezér katonává avatja (Br.) egy szertartással, mely a kéz fejre tevéséből és gyengéd arculütésből áll (F. F.). Szigorú erkölcsi rend, imagyakorlat fegyelmezi a harcosokat (Br.), szitoktól, törvénykezéstől és eskütől tartózkodni kötelesek (F. S.), mégis mindezzel összefér a rablás is (Br.). A táborlakók erkölcsileg minősített életére céloz a „szent had”, valamint a vállalkozás eszményi céljára a „szent háború” elnevezés (Br.), a harcosok képességei közt pedig a vitészség mellett szerepet játszik a hit is. (Istv.). Igen eltérőek a tábor létszámára vonatkozó becslések: 2 000 (Br.), 5 000 (Istv.) és 10 000 (F. F.) fővel. A Fekete Ember, a tábor atyja, katonáit fiainak és testvéreinek szólítja (F. F., Br.). Mellette az alvezéri tisztet Szócs László töltötte be (Br.). Legfőbb pártfogói a debreceniek voltak (Istv.), de az ecsedi és szatmári kapitányok bizalmát is bírta egy darabig (F. F., Istv.).

Karácsony a toborzást már 1569 nyarán megkezdi, majd embereit ősszel téli szállásra haza küldi, de tavasszal újra összegyűjtve (Br.) 1570 április 16-án (Szamosközy) a balaszentmiklósi palánk ellen indítja el. Egészen gedeoni motívum, hogy a döntő rohamra 600 embert válogat ki (F. S., Br., Istv.). Azzal biztatja őket, hogy (mint egykor Jerikónál) magától leomlik a palánk fala, s a benn levők égi tűzzel emésztetnek meg (F. S., Br., Istv.). Árulás folytán a törökök a harcok törbe csalására a védművek körül szalmát gyűjtanak (F. F., Br.), s a visszazönlőket Sasvár váratlanul megtámadja (F. S., Br., Istv.). Szörnyű a kijózanodás. A táborban kapott biztatás dacára „sebez a fegyver” (F. S.). Kétórásharc keletkezik (Br., Istv.), s bár keményen harcoltak (F. F.), mégis megsemmisítő vereséget szenvednek. Karácsony a vereséget erkölcsi tényezőkkel, a gyenge hittel és zsákmányéhséggel indokolja (F. S., Br., Istv.). Ezután már drámai gyorsasággal közeledik a vég. A debreceniek kiábrándulnak és megtagadják a további támogatást (F. S.), mire a Fekete Ember a városba siet (F. F., F. S.) 300 válogatott emberével (Br., Istv.). Ezek az „Istennek lelkei” (F. S.) vagy „szent lelkek” (Br., Istv.). A Kardos József házában kitört harcban (Br., Istv.) már csak emberei segítségében bízik (F. F.). Haláláról ellentétes tudósítások számolnak be. Az egyik szerint a váradi kapitány fejezti le (F. F.), a másik szerint a bíró (F. S., Istv.). Sőt van, aki Karácsony eltűnéséről számol be (Szamosközy). A Szócs László vezetése alatt a városon kívül táborozó sereget Báthory Miklós ecsedi kapitány verte szét (Br., Istv.).

Már a helyenként egymásnak ellentmondó részletek is mutatják, hogy az egykorú történetírók értesülései különféle forrásokból származnak. A Fekete Ember belőlük kidomborodó képében népi és vallási hagyományok vegyülnek, anélkül, hogy magukon viselnék eredetük félreismerhetetlen bélyegét. Hősünk második Mózesnek, Gedeonnak, új Józsuénak, Makkabeusnak hirdeti magát, de akik közelebről megismerik, Dózsa Györgyre és Fekete Jovánra emlékeznek. Vállalkozása, a „szent had” is ilyen kettős színezetű. Vallásos szemlélet és fegyelem kovácsolja egybe, de határozott világi cél szolgálatában áll: a török hatalmat akarja megsemmisíteni. Nincs a tudósításokban egyetlen utalás arra, hogy mi következik majd a csodás győzelem után, de jól érezhető a balsejtelem az esetleges további fejleményeket illetően. Jól meg kell vizsgálnunk a kérdéssel kapcsolatba hozható külföldi és hazai vallási, társadalmi jelenségeket, hogy azok világosságában alkalmas háttérben szemlélhessük a vezért és mozgalmát, hogy felőle helytálló következtetésekre juthassunk.

1. A törökkérdés wittenbergi szemlélete

A hódító török hatalomnak a mohácsi csata után a nyugati világ kapujánál, Bécsnél való megjelenése az egész német népet rettegéssel töltötte el, mert a közfelfogás úgy tekintett a törökre, mint apokaliptikus ellenségre. A wittenbergi reformáció két vezéralakja, Luther és Melancthon is elevenen átélte ezt a törökfélelmet, s középkorba visszanyúló szemléletükben úgy jelent meg a török, mint társával, a pápával együtt a 6 000 éves világstátus korokkal azonosított legvégső szakaszában az utolsó ítélet küszöbén dühöngő Antikrisztus. Ez a török-pápa Antikrisztus azonban Luther szerint elsősorban is lelki ellenség, s lelki eszközökkel előkészítendő csodás (ohn Hand) megsemmisítése után jön el a világ vége, s köszönt be Krisztus ezeréves birodalma. Bécs 1529. évi ostroma idején a törökfélelem lázában élő német népnek a dánieli próféciához (2:31—35, 7:2—9) középkori eredetű allegorikus exegesis alapján fűzött magyarázatában

tüzetesen kifejti Luther, hogy a török Antikrisztustól nem kell tartani, mert az elérte már hatalma kijelentésileg megszabott végső kiterjedését, s Magyarországon most végzi utolsó erőfeszítéseit. Majd 1541-ben a Buda alá táborba szálló német sereg katonáihoz és prédikátoraihoz intézett figyelmeztetésében sürgeti a katonák bűnbánatát és imádkozását, hogy a török, mint apokaliptikus lelki ellenség e fegyverekkel mielőbb megsemmisíthető legyen. Mert ha V. Károly császár oldalán harcol a szent életre jutott keresztyén sereg imádkozó csatarendje, akkor nem kétséges a győzelem a török Antikrisztus felett.³ A választott szent sereg ó-testamentumi gondolatának (Gedeon) a váradalmakba való oly értelmű beépítése, hogy Isten felhasználja azt a török Antikrisztusnak a világ végén általa eszközlendő csodás legyőzésére, a wittenbergi apokaliptika legjellegzetesebb vonásának tekinthető.

A wittenbergi apokaliptika a XVI. század derekára már teljes egészében ismeretes volt Magyarországon. Batizi András 1544-ben és Dézsi András 1549-ben írt költeményeikben már kizárólag ennek szemszögéből nézik a „meglőtt és megleendő dolgokat”.⁴ Székely István 1559. évi világkrónikájában kora eseményeit a 6000 éves világperiódus vége táján apokaliptikus feszültségben adja elő.⁵ Károlyi Gáspár pedig 1563-ban kiadott „Két könyv”-ében már nemcsak a 6000 éves világidő küszöbön álló lezáródásával s a török-pápa Antikrisztus jelenlétével számol, hanem Luther 1529. évi meglátásának megfelelően azt is nyíltan hirdeti, hogy Magyarország egy apokaliptikus csatatér, hol a világ végkifejlete dől el, sőt alkalmazza Luther 1541. évi tanítását is, miszerint a törökprobléma megoldását csakis a bűnbánat és erkölcsi megszentelődés vonalán kell keresni, ezért egy imádság fegyelmébe fogott s bűnbánatban megtisztult kis sereg bizvást le tudná győzni az apokaliptikus ellenséget. Mély meggyőződéssel hirdeti Károlyi, hogy a király: „*az Isten nevébe gyűtsön sereget, ő nevébe ütközzék az pogánnyal, bátor csak kevés vitézekkel, az Isten diadalmot áll, mert bizony nem nehéz az Istennek kevéssel sok ellenségen diadalmot venni*”. Nem minden célzás nélkül idézi a Góliáttal szemben álló Dávid kiáltását: „*Nem fegyverrel, sem kopjában szabadít meg az Isten, mert ő hada ez és ad titeket mi kezünkbe*”. Sorozatosan megújul nála a gondolat: „*Istennél az hadban olyan az egy ember, mint az ezer, és az ezer, mint az egy*”.⁶ Tehát, mint Luther, úgy Károlyi is tanította, hogy a török apokaliptikus hatalom ideje lejárában van, s egy maroknyi imádkozó sereg csodás győzelmet arathat felette, mely után magától értetődően már csak a világ vége és Krisztus ezeréves birodalma jöhet. Ebben az apokaliptikában a „szent had” által felkarolt vallásos alapgondolat mintegy

³ A wittenbergi apokaliptika alapvető tanításához források: Luthertől: *Heerpredigt wider den Türken*. Wittenberg, 1529. Dr. Martin Luthers sämtliche Werke. (LW). Erlangen. XXXI. 54—56, 83—105. — *Vom Kriege wider den Türken*. Wittenberg, 1529. LW XXXI. 39—44. — *Vermahnung zum Gebet wider den Türken*. Wittenberg, 1541. LW XXXII. 77—83. — *Tischreden*. Num. 1642. LW LX. 177. 179—180., Num. 2548. LW LXII. 22. Melanchtontól: *Epistola ad Corvinum*. 29. Jan. 1532. *Corpus Reformatorum*. II. 567—568. — *Chronicon Carionis*. Wittenberg, 1560. Corp. Ref. IX. 531—538., XII. 718—726., IX. 1073—1077., XII. 1079—1080. — A wittenbergi apokaliptika összefoglalása: Kathona Géza: *Károlyi Gáspár történelmi világképe*. Debrecen, 1943.

⁴ Szilády Áron: *Régi magyar költők tára*. II. köt. Budapest, 1880. 95—113., V. köt. Budapest, 1886. 7—20.

⁵ *Krónika ez világnak jeles dolgairól*. Krakko, 1559 (RMK I. 38.) 47 a—47/b, 144/a — 145/b levelek.

⁶ *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencsájének okairul*. Debrecen, 1563. (RMK I. 52.). Új szövegkiadása: Magyar irodalmi ritkaságok 50. száma. Budapest, 1940. 37, 56, 58, 77—78, 123—127, 135.

központi helyet foglal el. Az apokaliptikus ellenség, a török a hit erejével legyőzhető, mert ellene Isten is kiáll.

2. A törökkérdés vulgáris szemlélete

Fenti wittenbergi eszmékkel párhuzamosan számos régebbi, középkori eredetű jóslat is segítette európaszerte széles népi tömegekben ébren tartani az általánosan rettegett török ellenségen egy szent életű király által aratandó csodás győzelem váradalmát.⁷ A Merlin, Methodius, Cyrillus, Johannes a Rupescissa, Hildegard és Brigitta nevéhez fűződő jóslatok közül legelterjedtebb és legnépszerűbb volt a Diocletianus császár korában élt és vértanúságot szenvedett Methodius olympusi, majd tyrusi püspök neve alatt ismertté vált reveláció, mely azonban valósággal csak a VII. században keletkezett. Ennek minden bibliai alapot nélkülöző költött történeti része azt adja elő, hogy a Sába sivatagjában élt Ismael népét a bibliai időszámítás szerinti 4025-ben a kelet felől reá támadó Sampsias, Noé egyik leszármazója, ősi lakóhelyének elhagyására kényszeríti. A támadás következtében hazájukból kibolygatott vad ismaeliták nyugatra nyomulnak, s véres harcok során Rómáig és Szardínia szigetéig minden népet leigáznak. Uralmuk azonban nem sokáig tart, mert a Gedeon vezetése alatt felkelt zsidók öldöklő csatákban megverik és Ethribon pusztájába űzik őket vissza. E költött eseménysorozathoz kapcsolódik azután Pseudo-Methodius vaticiniuma. Ethribon pusztájából — szól a jóslat — újra előtörnek Ismael fiai, akik az akkor (VII. század) győzelmesen előnyomuló s különben is ismaelitáknak nevezett arabokat kell érteni. A római birodalom heves rohamukra majdnem elbukik, de az utolsó nagy római császárnak, mint második Gedeonnak, végül is sikerül majd a vad támadókat legyőzni, de e győzelem már a világvég kezdetét vezeti be.⁸

Pseudo—Methodius vaticiniuma korai latin fordításában főforrását képezte a középkori császárjóslatoknak s germán, román és szláv fordításai révén egész Európában ismertté válva szinte isteni kinyilatkoztatás tekintélyére emelkedett. A benne szereplő apokaliptikus ismaelita nép fogalma a történelmi változások során mindig újabb és újabb tartalmat kapott, szaracénokat, kunokat, tatárokat, törököket értvén rajta a közhiedelem, mely azután a második Gedeon világvég előtti apokaliptikus győzelméhez is rendre-sorra új személyi kombinációkat kapcsolt, mint a középkori császárjóslatokban megfigyelhető. A XVI. századi szemlélet a törökkel vívandó apokaliptikus csata színhelyéül Köln városa környékét tekintette, s a győzelemre kiválasztott uralkodót V. Károly császár személyében vélte megtalálni.⁹ A Pseudo—Methodius-féle jóslat a különféle orosz fejedelemségek besenyőkkel, uzokkal, különösen pedig kunokkal és tatárokkal vívott küzdelmeinek értelmezésében a XII. század elején keletkezett orosz őskronika (Povesti) tanúbizonysága szerint nagy jelentőségre emelkedett.¹⁰ Ha Karácsony György csakugyan román származású volt, a pravoszláv világot egységesen átfogó szellemiség tartalmi elemei révén is megismerhette a másodig Gedeonra vonatkozó jóslatot. Mégis lényegesen csökkent a következteté-

⁷ R. Ebermann: *Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*. Halle a/S. 1904. 56.

⁸ Kossányi Béla: *A XI—XII. századi „ismaelita” és „saracenus” elnevezésekről*. Károlyi Árpád emlékkönyv. Budapest, 1933. 311—313.

⁹ Ebermann i. m. 58.

¹⁰ Kossányi i. m. Károlyi Árpád emlékkönyv. 313—315.

sünk teherbíró képességét az a körülmény, hogy a Pseudo—Methodius reveláció hazai előfordulásáról nincsenek adataink.

3. Társadalmi elégedetlenség és apokaliptika

A középkor folyamán, de még az újkor kezdetén is az összes parasztmozgalmak vallási indításból keletkeztek. Wiclif, Husz és Luther fellépését nyomon követik a parasztfelkelések, mert az előtérbe került vallási tanítások az elnyomottaknak igazságosabb társadalom felépítésére nyújtanak indításokat. E parasztmozgalmak ideológiája a kiliazmus, az akkori társadalmi rend radikális kritikájától kísérve. A világ küszöbön álló végéről szóló próféciák szinte a realitás világába hozzák Krisztus ezeréves földi uralmát, melyben majd tökéletes testvéri egyenlőség uralkodik, az igazságtalan társadalmi különbségek megszűnnek, s az életet az ősegyház visszatérő kommunisztikus testvériségében Krisztus egyszerű törvényei szabályozzák. Jellemző módon az összes mozgalmak, kezdve a Wiclif működését követő angol parasztlázadástól a huszita táborita forradalom és különféle német parasztfelkeléseken át a nagynémet parasztháborúig nemcsak bíráltak és tiltakoztak, hanem társadalmi programot is hirdettek, sőt némelyikük kísérletet is tett annak gyakorlati megvalósítására. Mindnyájuk közös vonása, hogy eszmevilágukat kiliazmus hatja át, s a társadalmi rend előttük álló formájával radikálisan szembe helyezkednek.

A magyar reformáció történetében méltán keltett feltűnést Szkárosi Horváth András „A fővényéségről” és „A fejedelemségről” 1545-ben írt verseinek merész társadalomkritikájával,¹¹ de nála még nem kíséri azt apokaliptikus feszültség. Legelső ízben az ifjú Károlyi Gáspár 1563-ban megjelent „Két könyv”-ében egészült ki az akkor már igen népszerű kiliasztikus konstrukció kemény, mondhatni kíméletlen társadalombírálattal. A valóságnak mindenben megfelelő, igazságos kritika támadó élet a feudalizmus tartó oszlopa, a főúri rend ellen fordítja: *„Itt minden ember gondolja meg, ha mostan az próféták élnének, mit mondanának ez nagy kegyetlenségről, mely ez országban és nemzetségben nagyon az fejedelmekben, bizony nagy könnyhullatás nélkül és lelki fájdalom nélkül nem nézhetnék. Nincsen vége az nagy kegyetlenségnek, nincs az fosztásnak, kóborlásnak, ártatlan véreknek ontásának. Az szegény községnek bőrét ienyűzzák, húsát levonszák, tetemét megrontják, mint az mészárszékre való okatlan baromnak, minden igazságot és szabadságot elfordítanak. Ha aranyat vagy ezüstöt kívánnak, az szegény községre tátják torkokat, álnokságot fognak és patvart hozzájok, hogy kivehessék az szegény embertől, az mi nála nagyon. Ha mezőt vagy házat kívánnak, az szegény embert ottan kiűzik az ő örökségéből. Ha házat vagy várat rakatnak, szegény ember vérével rakják és kerétk az ő várokat, fáradságoknak, munkájoknak jutalmát meg nem adják. Annak felette usurasággal, álnoksággal, complársággal gazdagítják az ő tárházokat”*.¹² A földesúri rendszer embertelensége s az úrbéres parasztság szorongatott helyzete megrázó erővel örökített meg a kemény bírálatban. Elemzéséből hű képét kapjuk a XVI. század második felében az ország északkeleti részében uralkodó agrárviszonyoknak. A nemesi telhetetlenség könyörtelen következetességgel szűkíti össze a jobbágy életlehetőségeit. Az „arany vagy ezüst kívánása” mögött felismerhető az a törekvés, mely egyes vidékeken az úrbéres nép pénzbeli szolgáltatásait évről-évre egyre szemérmetlenebbül fokozta. A „mező

¹¹ Geréb i. m. 61—66.

¹² Két könyv. 88.

vagy ház kívánása” s az „örökségből való kiűzés” említésében feltárul az azon a vidéken éppen akkoriban megindult folyamat, hogy főuraink robotra épülő majorgazdálkodásra tértek át s ennek következtében birtokaikon napirenden volt a jobbágyházahelyeknek, azok telkeinek elfoglalása, a paraszti határok megcsönkítése, s ezzel párhuzamosan az úrbéresek robotterheinek szinte elviselhetetlenségig menő növelése.¹³ Prédikátor ennél nyiltabban és elszántabban nem szólt még, bátorsága egészen az ó-testamentumi prófétákra emlékeztet. Szinte lázít, mikor a népet nyüző földesurakat *oroszlánoknak* és *farkasoknak* nevezi és megállapítja, hogy „*az fő orvok aranyban és bársonyban járnak*”.¹⁴

Károlyi még nem jutott el annak megállapításáig, hogy nemcsak a feudálisizmus képviselői gonoszok, hanem rossz és evangéliumellenes maga az egész rendszer is. Még egy egész évszázadnak kell eltelnie, hogy a puritán mozgalom hatásaképpen oly világos és bátor elmék, mint Martonfalvi György és Szathmárnémeti Mihály, előbbi a debreceni kollégium katedráján, utóbbi a kolozsvári templom szószékén nyíltan hirdetni merjék a jobbágyrendszer tarthatatlanságát és evangéliumellenességét.¹⁵ Nem áttolja azonban Károlyi Isten ítéletével fenyegetni az elnyomókat: „*Ne bízzanak az urak az ő nagy uraságokban és nemzetségekben, mert ha az Jekóniás királyrul azt mondá az Isten, hogy az király, ha gyürője volna is az ő ujjában, mindazáltal elveti, sokkal inkább bizony, ha az magyar fejedelmek az Isten ujjában gyürők volnának is, elvettetnek*”.¹⁶ S hogy ez az elvettetés milyen komoly lehetőség, arról kezeskedik az utolsó ítélet közelsége, melyet Károlyi oldalakon át bizonyít. A kiliaszmus távlatában gondolkodó elnyomottaknak nem volt nehéz megérteni az ilyen tanításból, hogy Krisztus ezeréves országlásának beköszöntése előtt nemcsak a pogány török pusztul el, hanem megsemmisülnek az elnyomó urak is. A fiatal Károlyi épp oly jól ismerte a meggyötört nép állapotát, mint annak váradalmát: egyszerre szabadulni meg a töröktől és az uraktól, e két elnyomó ellenségtől. Így „Két könyv”-e a hozzá hasonlóan gondolkodó prédikátorok tolmácsolásában segített szítani az elégedetlenség tüzét és a lelkek mélyén meggyorsítani a végítéletet, de új eget és új földet is váró kiliasztikus erjedést. Talán az sem véletlen, hogy Károlyi fenti nézeteit abban a szatmári várban foglalta írásba,¹⁷ melynek közéletből később Karácsony György végzetes vállalkozására elindult.

4. Dávid Ferenc apokaliptikája és a kritikus 1570. év

Méginkább segítette kiélezni az elnyomottak forrongó hangulatát az anti-trinitarizmusig eljutott Dávid Ferenc sajátos apokaliptikája. Az a nyugtalan szenvedély, mellyel ő a kiliasztikus váradalmakat az élet központi problémájává tette, sőt azok bekövetkezését az 1570. évhez rögzítette,¹⁸ széles néptömegek

¹³ Maksay Ferenc: *Paraszság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1958. 17—29, 29—38, 43—50. — Kathona Géza: *Protestáns egyházaink az egykori földközösségben*. Egyháztörténet. 1958. 14—15.

¹⁴ *Két könyv*. 89.

¹⁵ Révész Imre: *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*. Budapest, 1947. 38. — Uő: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban*. Debrecen, 1948. 11—15. — Kathona Géza: *Szathmárnémeti Mihály (1638—1689.) a jobbágyrendszerről*. Református Egyház. 1952. 22. szám.

¹⁶ *Két könyv*. 105—106.

¹⁷ Uo. 32.

¹⁸ Dávid Ferenc: *Rövid magyarázat*. Gyulafehérvár, 1567. (RMK I. 61.). Hasonmás kiadása: Kolozsvár, 1910. 29—30, 35, 39, 42—43, 52. — Vö. Révész Imre: *Debrecen lelk. váls.* 43—44. — Pokoly i. m. I. köt. 205—206.

lelkiségét hozta robbanékony állapotba. Érdekes azonban, hogy ebből az apokaliptikából teljesen hiányzik a török Antikrisztus feletti csodás győzelem gondolata, mely Karácsony vállalkozásában éppen a főszerepet játszotta. Dávid számára ezidőben az Antikrisztus Servet Mihály tanításának megfelelően a trinitárius dogma képviselője: a pápa, valamint a wittenbergi és genfi reformáció volt. E jobbára személytelen és színtelen antikrisztus-élmény eléggé le is fokozta volna az eszkatologikus konstrukció feszítő erejét, ha nem csigázza fel a csodaváró lelkiséget a végső eseményeknek 1570-re történt kitűzése, mely önmagában is alkalmas volt arra, hogy az elégedetlen néprétegekben izgalmakat támaszon.

Jellemző azonban Dávidra, hogy a feudalizmus hibáinak Károlyiéhoz hasonló metsző bírálatától tartózkodott. Már maga ez a tény is eleve kizárja, hogy alakját oly személyiséggel, mint amilyen Münzer Tamás is volt, megkíséreljük párhuzamba állítani. A fejedelmi hatalom legteljesebb pártfogását élvező, de annak jóindulatától János Zsigmond halála után méginkább függő s Kolozsvárott kispolgári környezetben működő reformátor ezt nem is tehetné volna meg. Kiliazmusa azonban ösztönző hatással volt a társadalom elégedetlen elemeire. Kolozsvárott 1573-ban sztrájkot kezdenek az ötvöslegények a nagyszabású szász ötvöscéh által bojkottált magyar társaik érdekében. 1576-ban ugyanők megint sztrájkba lépnek. Ez utóbbi állásfoglalásuknak most már határozott bérmozgalmi jellege van.¹⁹ Tehát az ipari munkásság osztályöntudata a Dávid feltétlen befolyása alatt álló Kolozsvárott erősödően volt.

A Tiszántúlon, Partiumban és Erdélynek ezekkel határos részein is 1569-re már pattanásig hevült a néphangulat. Az apokaliptikus váradalom szárnyakon röpíti az elégedetlenek régóta melengetett vágyait. 1569 tavaszán Szamoszszögön és Olcsván tettlegességekre került sor.²⁰ A kritikus 1570. év közeledtére az ezeréves birodalom ellenségeinek megsemmisítése feladattá érik. Az ellenségek közül a török ellen nyíltan lehet szervezkedni, s e szervezkedés külszíne alatt izzik az a parázs, melynek hirtelen fellobbanó lángjában majd az elnyomott parasztság másik ellenségének is el kell égnie. Kiliazmus és forradalmi elszántság összetalálkozott.

Dávid apokaliptikájának nem volt török Antikrisztusa, így, bár pattanásig növelte a feszültséget, de nem szolgáltatott gyújtó szikrát a felgyülemlett feszültség kirobbanásához. A szikra máshonnan pattant ki. Brutus szerint ismeretlen helyről kósza hírek és jóslatok terjedtek el: ez év végzetes lesz, elpusztul a török birodalom. Lakomákon, piacon, komoly és vidám összejöveteleken egyaránt sok szó esett erről, s a szóbeszéd napról-napra erősödött. Forgách Ferenc feljegyzéséből tudjuk azt is, hogy e híreszteléseket az európai közvélemény táplálta. A török 1570-ben kezdte meg Ciprus birtokáért vívott, majd két évig tartó véres háborúját, mely katonai erejét szokatlan mértékben kimerítette. A felizgatott képzelet a többit hozzátette: az ottomán birodalom hadszervezete megrokkant, Ciprusnál végzetes vereséget szenvedett, vége küszöbön áll. Mint Forgách Ferenc is megörökitette, ilyenfajta hírek a nyírségi parasztokhoz is eljutottak. Az előre megjósolt 1570. év feszült hangulatában a török birodalom közeli pusztulásáról érkezett hír valóban gyújtó szikra lehetett, s az adott körülmények között a robbanás nem is maradhatott el.

¹⁹ Deák Farkas: *A kolozsvári ötvös legények strikeja 1573-ban és 1576-ban*. Budapest, 1886. 1—53.

²⁰ Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története*. 3. kiad. Budapest. (Szikra), 1948. 203—204.

5. Debrecen, mint a mozgalom bázisa

Amint forrásainkból kitűnik, Karácsony György 1569 nyarán és őszén, valamint 1570 tavaszán Debrecen mellett táborozott, élvezte a város vezetőinek bizalmát és jóindulatú támogatását, mely utóbbi főleg élelmiszerral való ellátásból állott. Az a kérdés, hogy milyen természetű volt az a kapcsolat, mely a népezért a városhoz fűzte? Felmerült a gondolat, hogy Karácsony és hada antitrinitárius-anabaptista törekvések szolgálatában állott, s Debrecen városa 1569—1570-ben már annyira telítve volt a radikális teológia eszméivel, hogy egy ilyen szellemű népakciónak támaszpontjául kínálkozhatott.²¹

E szemlélet elfogadása elé nem csekély akadályt gördít egyrésről az, hogy Karácsony eszmevilágából jóformán alig ismerünk valami pozitívumot. Az a célkitűzése, hogy a törököt szent sereggel csodásan győzi le, legkevésbé sem tekinthető anabaptista jellegzetességnek, mert amint láttuk, a wittenbergi reformáció szemlélete is lehetségesnek tartotta ezt. Semmi nyoma annak, hogy a Fekete Ember az újrakeresztelést gyakorolta volna. A tábori fegyelem egynémely kérdése pedig, mint a szitoktól, eskütől és törvénykezéstől való tartózkodás önmagában véve nem elegendő ily messzemenő következtetés levonására. A szent had nem azonosítható az anabaptisták tökéletes, látható szentségbe zárkozó egyházának képevel. Anabaptistáktól egészen távolálló személyiségek, mint Luther, Melancthon és Károlyi Gáspár egyaránt megkívánják, hogy a török ellen készülõ hadi nép bûnbánatot tartson, imádkozzon, kiváltképpen törökimádságokat mondjon, s e belső változás életének szentségében is kifejezésre jusson.²² Másrésről Debrecen akkori vallási állapota sem volt antitrinitárius vagy anabaptista színezetű. Arany Tamás antitrinitárius jellegű syncretista eretnekségének Méliusz által 1561 decemberében történt erélyes likvidálása óta legközelebb csak 1568. február elején, majd 1569. szeptember végén vagy okt. elején Dávid Ferenc részvételével — utóbbi esetben éppen a Fekete Ember mozgalma kezdetével egyidőben magának János Zsigmond fejedelemnek jelenlétében — tartott hitvitákon²³ jutott Debrecen városa újból közvetlen kapcsolatba az antitrinitárius eszmékkel. Egy kis töredék kísérletet tett ugyan ekkor Dávid vallásán való prédikátor szerzésére, a város mégis túlnyomó többségében szilárdan kitartott a helvét irány mellett. Somogyi Máté és Félegyházi Tamás ezt követő antitrinitárius próbálkozásai pedig már tárgyunk utáni időben lefolyt, kisebb jelentőségű, pusztán helyi intézkedésekkel jól lokalizálható jelenségek voltak, melyek legfeljebb csak annyit bizonyítanak, hogy a helvét reformáció központjává vált Debrecen is szükségszerűen megérezte az antitrinitarizmus hullámvérését, de annak gyakorlati kihatásait Méliusz céltudatos vezetésével minden komolyabb következmény nélkül meglábolta.²⁴

De még ha gyakorolt volna is az antitrinitárius Dávid Ferenc Debrecen városára valami maradandóbb szellemi befolyást, ezt gondosan meg kellene különböztetnünk az anabaptizmustól, mert Dávid sohasem volt anabaptista. Legalábbis a szó szektárius értelmében nem, mint ahogyan indítója és egyik eszménye, Servet Mihály sem volt az. Mégkevésbé tekinthetjük forradalmi anabap-

²¹ Révész Imre: *Debrecen lelk. váls.* 8—58.

²² Luther: *Vom Kriege.* LW XXXI. 42., *Vermahnung.* LW XXXII. 83, 88, 90—92. — Melancthon: *Chronicon Carionis.* Corp. Ref. XII. 1079—1080. — Károlyi: *Két könyv.* 41, 58, 81, 106—109.

²³ Zoványi Jenő: *Cikkei a Teol. Lexikon részére.* Budapest, 1940. 99.

²⁴ Debrecen itt érintett mozgalmához Révész Imre: *Debrecen lelk. váls.* 8—40, 48—56.

tistának azt a Dávidot, aki ez irányzat radikális társadalomkritikáját se nem hangoztatta, se nem alkalmazta. Az antitrinitárizmus és anabaptizmus az általuk gyakorolt radikális szentháromságkritika, felnőtt-keresztelés és kiliazmus dacára is jól megkülönböztetendők egymástól. Megkülönböztetésük hazai vonatkozásban méginkább indokolt.

Karácsonyt nem is az anabaptizmus vonzotta Debrecen alá, hanem az az érdek, hogy a mozgalom kiindulópontjához és céljához, nevezetesen a Partiumhoz és a török hódoltságához egyaránt közel fekvő tekintélyes municipium leginkább szegény jobbágyokból regrutálódó serege ellátása szempontjából alkalmas helyül kínálkozott. Élvezte is jódarabig a debreceniek támogatását, mert mozgalma első szakaszában távolabbi terveit jól leplezte vallásos és hazafias célkitűzése, ami összhangban is volt a várost betöltő s a wittenbergi apokaliptikus szemlélettel nem idegen lelkeséggel, sőt e körülmény részére rokonszenvet is biztosíthatott. Különben is Debrecen három országrész találkozási pontján való fekvése miatt küzdelmes története során nem egyszer alkudott meg kényszerűségekkel, s hozott kelletlen áldozatokat is polgárai békés élete érdekében. A továbbiakban az is feltételezhető, hogy szándékában volt Karácsonynak mozgalma második fázisában, mikor a vallási indítékok mögül majd népi és társadalmi céljai is előtérbe léphetnek, a gazdag város népekkkel és tömött boltokkal megteremtett várost hatalmába keríteni, ami további terveit megvalósításához jelentős előnyt jelentett volna. A külföldi nagy parasztlázadások már a kezdet kezdetén kísérletet tettek egy-egy kulcsos város megszerzésére. Debrecen Karácsony számára kőbástyák és várfalak hiányában egyszerű sáncárkával²⁵ kisebb erők bevetésével is könnyű prédául kínálkozott.

Debrecen már a XVI. század derekán a gazdasági élet jelentős emporiuma volt. Az 1552. évi országos összeírás 1216 portát talált benne, az 1599. évi papi tizedlajstrom pedig 1260 polgárjogú debreceni személy nevét örökítette meg. A város 1550 körüli népessége minimálisan 12 500 főre becsülhető. Földesura az Enyingi Török család volt, de az úrbéri szolgáltatások alól magát 1552-re már pénzzel megváltotta. Lakossága földművesekből, iparosokból és kereskedőkből állott. Különösen nagyarányú volt a ló- és marhakereskedése. Tózsérei lovat Oroszországba, marhát Bécsbe és a német birodalomba szállítottak hatalmas tömegekben, kalmárai élénk kereskedelmet folytattak Béccsel, Nürnberggel, Augsburggal, Velencével, sőt megfordultak Konstantinápolyban is, viszont az évente tartani szokott hét debreceni sokadalmat a külföldiek sem kerülték el. A fejlett céhszervezetek élénk ipart tömörítettek kebelükbe, mint mészárosokat, ácsokat és építőmestereket, kovácsokat, tímárokat, vargákat, ötvösöket, szücsöket, posztócsinálókat, posztónyírókat, posztószabókat, szürevégszövőket, szürszabókat, gombkötőket, karazsia- és abaposztókészítőket, szappanosokat, kocsi-, lakat-, szijj-, süveg-, erszény- és tügyártókat, fegyvercsiszárokat, salétromkészítőket és portörőket. A város már a XVI. század folyamán megkezdte a körülötte fekvő birtokok zálog- vagy örökjogon való megszerzését. Ezen törekvés eredményeképpen került 1579-ben a város kezébe az addig plébánosi javadalomul szolgált „szováti papszer”. Egyrészt a folyvást gyarapodó határ, valamint a jól jövedelmező kereskedelem és ipar munkaerőigénye, másrészt a meg nem szűnő török hódítással vele járó pusztulás idézte elő, hogy századunk derekán jelentős bevándorlás indult meg a fejlődő városba. Debrecen lakossága

²⁵ Zoltai Lajos: *Települések. Egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén, stb. Debrecen, 1925. 19.*

1570-re ennek révén bizonyára elérte a 15 000 főt. Az így hirtelen felduzzadt lakosság jelentős hányada a proletáriátushoz tartozott. A pénzes tőzséreknek, kalmároknak és iparosoknak komoly számú szolgazemélyzetre volt szükségük. A város tövében szervezkedő népi mozgalom méltán úgy tekinthetett a kerítésen belül élő szabadon költözött és szökött jobbágyokra, zsellérekre, mesterlegényekre, kontárokra, hajtókra, szegényekre és koldusokra, mint akik természetes szövetségesei.²⁶

6. Európai parasztfelkelések, mint a mozgalom háttere.

Célszerű Karácsony vállalkozását, mint társadalmi jelenséget, a külföldi nagy parasztfelkelések háttéréből szemügyre venni. A tábor szervezésével, életével és külső körülményeivel kapcsolatban számos kérdés kívánczik az ezek megfelelő jelenségeivel való párhuzamba állításra. A következők során nem kívánunk párhuzamba állítás feladatán túlmenni, mert itt sem lesznek olyan konkrét kapcsolódó pontjaink, amelyek kétségtelen megállapítások kimondását tennék lehetővé. Az elemző egybevetés mégis elő fogja mozdítani, hogy a Fekete Ember mozgalmanak célját, természetét és hovatarozandóságát tisztábban láthassuk.

Ha közvetlen nyilatkozatból nem is bizonyíthatjuk, de abból a körülményből, hogy a végítélet idején meghirdetett 1570. évre lendült aktivitásba, némi biztonsággal következtethetjük, hogy Karácsony hada kiliasztikus indítású mozgalom volt. Mint ilyent próbáljuk egybevetni a huszita táborita felkeléssel és a Böheim-féle zarándokfelkeléssel.

A táborita prédikátorok által 1419-től kezdve tartott hegyi zarándoklatokon egybekovácsolódott forradalmi tömeg a világvég előre meghirdetett évében, 1420-ban rohamra indult a gonoszok lakta Sezimovo Ústí ellen, hogy annak romjai felett mielőbb kibontakozzon a Krisztus ezeréves országlását bevezető világfordulat.²⁷ Ugyanilyen kiliasztikus forradalmi szándékkal szervezi Böheim János falusi pásztor 1476-ban a niklashauseni Istenanyához a vezeklő búcsúkat, de végső célja a feudális püspöki városnak, Würzburgnak elfoglalása.²⁸ A zarándokok mindkét vállalkozásban az Antikrisztus, vagyis az ő felfogásuk szerinti gonoszok megsemmisítésével akarják siettetni az új világkorszakot hozó utolsó ítéletet. A végső dolgok siettetésének ősi eszméje még Luthernél is felcsillan 1541-ben, mikor a török ellen táborba szálló birodalmi segédhadak harcosait így buzdítja: „Und, o selig wären wir, wenn wir mit diesem Gebet diesmal auf den Türken feihlen müssten, und doch darauf den jüngsten Tag dafür bald hernach erworben hätten, welcher doch nicht ferne sein kann, und der Türke (wie der Papst) an seinen Ende sein muss, daran ish nicht zweifele”.²⁹ A zarándokok fellépése apokaliptikus eseményeket indít el. Karácsony György hada is

²⁶ Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme*. I. köt. Debreczen, 1871. 115—126. II. köt. Debreczen, 1871. 630—641. — Zoltai Lajos i. m. 70. — Herpay Gábor: *A debreczeni református ispotály története*. Debreczen, 1929. 14. — Papp Gusztáv: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Budapest, 1935. 15—17. — Révész Imre: *Debreczen lelke*. váls. 8—10.

²⁷ J. Macek: *A huszita forradalmi mozgalom*. Budapest (Művelt Nép), 1954. 68. sk. 1. — A táboritákra vonatkozó többi adat is innen való. Kevésbé használható Tóth Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest, 1917.

²⁸ Engels Frigyes: *A német parasztháború*. Budapest. (Szikra), 1949. 45—49. Föheimre és a többi parasztfelkelésre vonatkozó adatok is innen valók.

²⁹ Luther: *Vermahnung*. LW XXXII. 92.

tulajdonképpen zarándok nép, mely a világvég 1570-re hirdetett fix évében az Antikrisztus legyőzésére készülődik. Debrecen árkain kívül a török Antikrisztust akarja megsemmisíteni, de sejthető, hogy a balaszentmiklósi palánkot megemésztő égi tűzből a város árkain belül is üszkös csóvát szándékozik vetni azokra, akik népe boldogulásának útjában állanak. Miként Böheim Niklashausenbe irányítja a búcsúsokat, de végső célja Würzburg, úgy Karácsony is Balaszentmiklós ellen készülődik, de közben Debrecenen a szeme. A török csodás legyőzésének megkísérelése nála is erőfeszítés lehet a további várakalmak beteljesülésének siettetésére.

Érthető okokból sem a táboritáknál, sem Böheimnél a török apokaliptika még nem jelentkezett. Némi nyomát találhatjuk már Münzer Tamásnál, ki 1521. évi prágai útján tett nyilatkozatában a törökellenes háborút „az igaz hit” ellenségeivel szemben folytatott belső harccal kívánta összekapcsolni.³⁰ Mégis e párosítás a később általa irányított parasztháború ideológiájában már nem jutott szerephez, miért is indító hatást a magyar viszonyokra, így Karácsony mozgalmára sem gyakorolhatott. Különben is Karácsony török spekulációja szűkszávúságánál fogva még ellenkező esetben sem volna alkalmas az egybevetésre.

A városszerzés vágya közös jellemzője a különféle parasztfelkeléseknek. A legtöbb példát erre a német parasztháború történetéből tudjuk felhozni. Így Hubmaier Boldizsár parasztleader még utasítást is dolgozott ki arra, hogyan kell a városokat és falvakat elfoglalni.³¹ A felkelő csoportok néha szent cselekmények, például búcsú címén különösebb gyanú nélkül férköznek be egy-egy városba.³² Egyes helyeken a városi szegénylakosság lép közbe s mozdítja elő a város feladását.³³ A felkelők általában számítottak is az ilyen elemek átállására.³⁴ Előfordult, hogy a városok tekintélyesebb polgárai barátkoztak és kapcsolatba léptek a paraszttal.³⁵ A bildhauseni tábor életéből meg éppen arra van példa, hogy a parasztnak a környező városoktól élelmet és felszerelést kaptak.³⁶ Ezeknek az adatoknak tárgyunk szempontjából azért van nagy jelentőségük, mert erősen emlékeztetnek a Karácsony Debrecen melletti táborával kapcsolatos egyes jelenségekre. Ő is szent vállalkozás címén táboroz a város mellett, s alighanem annak kézrekerítése a célja. Debrecen vezetőitől támogatást kap. Hogy a város plebejus elemeivel milyen volt a kapcsolata, sajnos, nem ismerjük, de lehetetlennek tartjuk, hogy ezek ne rokonszenveztek volna vele, vagy akár Karácsony adandó alkalommal ne számított volna fellépésükre. Mindez Debrecen már ismertett akkori társadalmi viszonyain alapuló reális feltevés.

De egész sereg további egybevetésre van még módunk. Lássuk, amint következik. Böheim a kitűzött idő előtt egy évvel kezdi gyűjteni seregét, majd a tél közeledtével hazaküldi, de a következő évre ismét visszarendeli zarándokait. A propaganda ugyanilyen módszerét tapasztaljuk Karácsonynál is. A Karácsonyéhoz hasonló katonaszerelési szertartással találkozunk az 1493. évi elzászi Bundschuh-felkelésben.³⁷ A debreceni tábor Miatyánkkal dobszóra történő napi háromszori közös imádsága is emlékeztet az 1502. évi württembergi Bundschuh-

³⁰ M. M. Szmirin: *Münzer Tamás népi reformációja*. Budapest. (Művelt Nép), 1954. 58.

³¹ Uo. 309, 324, 335, 338.

³² Uo. 341.

³³ Uo. 446, 447.

³⁴ Uo. 462.

³⁵ Uo. 515—516.

³⁶ Uo. 546.

³⁷ Engels i. m. 50.

szövetségben szokásos gyakorlatra, de itt naponta ötször imádkoztak, és pedig a Miatyánkon kívül az Üdvözléggel is.³⁸ A táboriták testvérnek hívják egymást, a Fekete Ember is testvérének vagy fiainak szólította katonáit. A táboriták hegyi táborában a mozgalmat irányító papok „isteni seregek angyalai”-nak nevezik magukat, Karácsony körül pedig háromszáz „isteni lélek” segédkezik a vezetésben. Ez elnevezések egyértelműen utalnak a mennyei irányítás hitére. Münzer Tamás gyakran hivatkozott is rá, hogy rajta keresztül a Szentlélek beszél.³⁹ Karácsonyt is isteni lélek világosította meg, s isteni küldöttnek jelentette ki magát, kinek angyalokkal van érintkezése. A német parasztháború folyamán Münzer befogadta a „keresztyén egyesülés”-be azokat a nemeseket, akik megadták a szükséges biztosítékokat.⁴⁰ Tudjuk, hogy a debreceni táborba is bevettek számos nemeset és katonát, akik alávetették magukat az ott uralkodó fegyelemnek. Ezek török területről kiszorult katonasorsra jutott nemesek lehetnek. Érdekes vonás, hogy Münzer Mühlhausenben a mezőn felkészülés céljából polgárokkal és paraszttal fegyveres hadgyakorlatot tartott.⁴¹ A Fekete Ember ilyen megmozdulásairól mit sem tudunk, a táborában tartott szigorú fegyelem mindazonáltal katonai szellemre és felkészülésre mutat. Mint figyelemre méltó dolgot kell megemlíteni, hogy a német parasztháború során egy harcrendbe felállt parasztsapatnak a prédikátor tudtára adta, hogy derekasan tartsák magukat, mert a szent evangéliumért harcolnak, s biztosak lehetnek teljes sérthetlenségükben: se kopja, se kard, se nyíl nem sebezheti meg őket.⁴² Karácsony harcosainak Balaszentmiklósnál szerzett meglepő felfedezéséből, hogy „sebez a fegyver”, következtethetjük, hogy a debreceni táborban is volt biztatás ilyenmiről.

A felkelő parasztokat mindenütt kemény fegyelem és szigorú önmegtartóztatás kovácsolja össze az eszme szolgálatára. A táboriták megvetik a világ örömeit, pénzen és kincseken nem kapnak. Böheim elégeti dobját és furulyáját, elfordul a táncától, élvezetektől, dísztől és minden cifraságokól, s zarándoknépét ilyen megtartóztató életre szoktatja. A német parasztok 1525. évi memmingeni gyűlésén elfogadott Bundesordnung szintén szigorú erkölcsi fegyelembe szorítja a harcra jelentkező parasztokat.⁴³ Karácsony meg kiirtja táborából a trágár beszédet, káromkodást, esküdözést, civódást és törvénykezést. Seregét láthatóan szent haddá kívánja formálni. Jellemző, hogy Luther is ajánlja a török Antikrisztus ellen induló katonáknak a bünbánatot, önmegtartóztatást és imádkozást. E paraszttáborok fegyelme rendeltetésében mégis egészen más, mint az övé. Már Engels rámutatott arra, hogy ez az aszketikus lemondás van hivatva szilárd egységbe forrasztani a távoli vidékekről összeverődött más-más szemléletű és beállítottságú elemeket. Csak az eddig követett életmóddal való ilyen hirtelen és gyökeres szakítás tudja mozgásba hozni, s az elnyomókkal kiengesztelhetetlenül szembeállítani a társadalom legalsóbb rétegeit.⁴⁴

Az aktivizálódásnál is kínálkoznak jellegzetes párhuzamok. Böheim zarándokserege zsolozsmákat énekelve vonul Würzburg falai alá, Karácsony hada égből leszálló tűzben reménykedve közeledik a török palánkhöz. Mindegyik fel-

³⁸ Márki Sándor: *Dósa György*. Budapest, 1913. 138.

³⁹ Szmirin i. m. 415.

⁴⁰ Uo. 264—265.

⁴¹ Uo. 515—517.

⁴² Uo. 448.

⁴³ Uo. 424.

⁴⁴ Engels i. m. 46—47.

kelésben, még a püskei táboritákéban is, megkülönböztethető egy vallási indítású előkészületi és egy világi cél felé kibontakozó befejező fázis, mely utóbbiban a zarándokbotot már a fegyver váltja fel. Böheim és Karácsony mozgalma egyaránt a befejező fázis kezdetén számoltatott fel. Karácsony még végső sorsában is osztozott a niklashauseni pásztorprofétával. Mindketten seregüktől elszakítva öletnek meg, fej nélkül maradt seregeik pedig ezt követően veretnek szét.

*

Minden vallási színezet dacára jól érezhető, hogy a szent had egy elnyomott osztály kétségbeesett kísérlete volt önmagáért. Már egyedül az a feltűnő tény, hogy a röghöz kötött jobbágyok hátat fordítanak az úr dolgának s beállnak a debreceni táborba, mutatja, hogy Karácsony vállalkozásának vallási jellegzetességein túl társadalmi jelentősége is van. A nyomorgó tömegek számára a reformáció által hirdetett eszkatológia nem volt elvont dogma. Élő valóság volt és csodás eseményeinek sorában válték valóra váltani azt a szívük mélyén melegengetett vágyat, hogy az evangélium ne csak az egyház és az ember belső életére, hanem a társadalmi rendre is alkalmaztasson. A német reformáció forrongó kohójában az anabaptizmus által képviselt balszárny vállalta ezt a programot és olyan vezért is talált hozzá, mint Münzer Tamás. Ezzel szemben a reformáció derékhada, élén Lutherrel, keményen és következetesen visszautasított minden olyan kísérletet, mely a keresztyén szabadság értelmét át akarta vinni az anyagi, társadalmi viszonyokra. Hazai reformációtörténetünkben az anabaptizmus társadalomformáló tevékenysége mindvégig szűkebb, elszigetelt és zárt közösségekre korlátozódott, s ez irányzat nem rendelkezett oly kiemelkedő képességű és bátorságú személyiséggel sem, aki a reformáció tovább folytatásaképpen az evangélium tanításaiból radikális társadalmi programot vont volna le, azt teológiai-lag kifejezte volna, s annak következetes hirdetésével forradalmi mozgalmat indított volna el. A szent had kirobbanása nálunk azért sajátos jelenség, mert nincs mögötte anabaptista háttér. A Tisza vidék kínzóan éles és a polgári reformátorok eszkatológiája által motivált társadalmi feszültségben egy minden teológiai műveltség nélküli jobbágyember lépett a tett mezejére, s toborozta össze szent hadát. Karácsony anabaptista voltára nézve nem merült fel semmi kézzel fogható bizonyíték. Igaz, hogy a reformatori protestantizmus teológiai fegyelmében való gondolkodására nézve sem. Annál több jel mutat arra, hogy olyan paraszt hazafi volt, aki hitt a vallás által pertraktált csodás dolgokban, s ezeken át elnyomott osztálya emberibb életében is.

Elsődleges célkitűzésének, a török csodás leverésének eszméjét könnyű lenne a wittenbergi történetfilozófia egyszerű függvényének tekinteni. Egy ilyen határozott ítélet kimondását azonban lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a megegyezés csak az alapeszménél konstatalható, míg az annyira fontos részletekérdések megvizsgálására egyáltalában nincsenek adataink. Nem is valószínű, hogy Karácsony ismerte volna a wittenbergi történetfilozófia részletelemeit. Az azonban bizonyos, hogy megérintette a reformáció szelleme. A szentírásnak Mózesre, Gedeonra, Józsuéra és a Makkabeusokra vonatkozó elbeszéléseit jól ismerte, mélyen átélte és magára alkalmazta. Nem annyira a wittenbergi apokaliptika ilyen vagy amolyan megnyilvánulása kötötte le, mint inkább a reformáció általános szelleme érintette meg. Mindez azonban nem bírta gyökeresen átalakítani. Megmaradt a nép egyszerű fiának, aki szeret másokat erejével elkápráztatni, s tud angyalokkal és csillagokkal társalogni. Általánosan „Fekete Ember”-ként való emlegetése és elfogadása sürgetően utal arra, hogy

ideje volna már személyét néprajzilag is megvizsgálni,⁴⁵ miféle hiedelem fűződik a balkáni népeknek és magyar népünknek tudatában az ilyen feltűnően fekete anyajegyek emberekhez. Tagadhatatlanul van a Fekete Ember személyében valami táltos vonás. A hátán kétujjnyi szélességben végigfutó fekete anyajegy ezt sejteti. Nem egészen azonos, de hasonló példát ismer a néprajzi irodalom.⁴⁶ Az ide vágó kutatásnak még bizonyára lesz szava e kérdéshez.

Ha viszont a szent hadat mint társadalmi jelenséget a külföldi parasztfelkelések plasztikus hátterében vizsgáljuk, rögtön megállapíthatjuk a módszerekbeli rokonságot, s nem nehéz kimondani, hogy a mozgalom parasztfelkelésnek tekinthető. Elsődleges és nyílt célkitűzése, a török csodás legyőzése, népszerű kiliasztikus eszme volt, melyet a reformáció szószéke, mint ezt Károlyinál is láttuk, előszeretettel fel is karolt. Ne csodálkozzunk ezért azon, hogy a Mátyusföldétől a Nyírségig akadtak nemcsak csodaváró parasztok, hanem circumspectus polgárok, sőt nemesek is, akik hittek a fekete prófétának, hisz olyat ígért, amit nemcsak a prédikátorok hirdettek szerteszét, hanem a hívő emberek is lehetségesnek tartottak, s nagyon időszerű is volt. Különben az a gondolat, hogy szent és igaz élettel lehet győzni, akkoriban sem volt új. A keresztes háborúk apokaliptikus hangulatában 1212-ben zsolozsmákat éneklő francia és német gyermekesereg indult el az ártatlanság és tisztaság fegyverként ható erejével elfoglalni a szent sírt. A mozgalom másodlagos és gyaníthatólag végső célja megvalósításához nem ért el. A szervezkedésre, táborigényekre vonatkozó mozzanatoknak a külföldi példákkal való egybevetése s hasonlósága azonban meggyőző bennünket afelől, hogy a kérdéses végcél megegyezett a többi európai parasztfelkelés céljával: a feudalizmus romjain paraszturalmat építeni fel. A vállalkozás lényege a vallási színeződés dacára is világi. A térben és időben oly távoleső felkelések módszerbeli részleteivel való megegyezések arra is rávilágítottak, mily egységes volt a proletáriátus szemlélete, s ez a gondolkodásbeli azonosság a felszabadulásért vívott küzdelemben külön-külön is mennyire rokon gyakorlati módszereket hozott létre. A magyar reformációhoz mindössze annyi Karácsony kapcsolata, hogy vállalkozása indítékát, a török csodás legyőzésének gondolatát az ő eszmevilágából vagy azzal érintkező rokon körből vette, s a szervezkedésnél elfogadta és felhasználta azt a rokonszenvet, amit a wittenbergi apokaliptika szellemében tanító reformáció hívei a mozgalom céljával és módszerével szemben éreztek. Egyebekben a szent had paraszti vállalkozás volt rejtett világi célkitűzéssel, mely nem egy elkeseredett jobbagynak volt jó alkalom arra, hogy roskasztó terheitől szabaduljon, s apokaliptikus reményein át sorsa jobbra fordulásáért harcoljon. A mozgalom balsikerét követő debreceni fellépés végülis világosan megmutatta, hogy a Fekete Ember seregében, mint egykor Dózsa keresztesei közt is, a vallási váradalmak színe alatt ott parázslott a készség és elszántság is arra, hogy a harcok ne csak természetfeletti csodás lehetőségekre tekintsenek, hanem jobb sorsukért is harcoljanak.

Már a Karácsonnyal foglalkozó egykorú történetírók is sejtettek ebből valamit. Forgách Ferenc ravaszságát, Brutus csaló voltát emlegeti. Nadányi János 1663-ban a vallás takarója alatt tisztességtelen szándékot tulajdonít neki: „Niger a promiscua plebe captus et publica securi percussus documentum dedit, ne quis inhonestas cupiditates religionis glaucomate obteget”.⁴⁷ Debreceni Em-

⁴⁵ Geréb i. m. 121—122.

⁴⁶ Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest. (Akadémia), 1958. 342.

⁴⁷ Nadányi János: *Florus Hungaricus*. Amstelodami, 1663. 267.

ber Pál némi stílusos bővítéssel bevette egyháztörténetébe e nyilatkozatot.⁴⁸ A mozgalom mint társadalmi vállalkozás a tömeges jobbágyszökésekre volt alapozva. Maga Karácsony sem igen lehetett más, mint szökött jobbágy. A jobbágyszökéseket nagyon előmozdította, hogy e vidéken, mint Szatmár megyében is, a nemesség ez idő tájt kezdett rátérni a majorgazdálkodásra, ami az úrbéres földek korlátozásával s így a jobbágyi életlehetőség lerombolásával járt.⁴⁹ A szent had bázisa területén később sem szüneteltek a jobbágyszökések, sőt oly mértékben elharapóztak, hogy 1588-ban és 1596-ban már országgyűlési határozattal kellett meggátolni a jobbágyságnak Szatmár várába és uradalmaiba való özönlését,⁵⁰ jeléül annak, hogy a kényszerítő okok, melyek Karácsony mozgalmának kiobbantásában közreműködtek, egyre fokozódó mértékben továbbra is fennállottak.

Végül jellemzőnek kell tekintenünk, hogy a két Forgách, Brutus és Istvánffy egy szóval sem céloznak tudósításukban a szent had anabaptista voltára, amit bizonyára nem tesznek, ha ez irányban csak a legparányibb gyanújuk van. A későbbi hagyomány már reformátusnak tartotta Karácsonyt, amint-hogy valószínűleg az is volt. Több, mint egy évszázaddal szereplése után, 1699-ben a diadalmas ellenreformáció harsonása, Szentiványi Márton jezsuita, 26 pontból álló vádlistán sorolja fel a magyarországi „újabb eretnekségek” által előidézett lázadásokat és vérengzéseket, melyeknek sorában a „sectae Ariariorum novorum addictus”-nak nevezett János Zsigmond, s a „secta Arianus”-ként említett Székely Mózes viselt dolgai közé ékelve a 13. helyen — úgylátszik Pethő Gergely krónikája után nevét elírva s az évet tévesen 1572-re téve — megemlékezik a Fekete Ember „tumultus”-áról is és őt „Fanicus quidam Gregorius (!) Carachondius (!) cognomento Niger, secta Calvinianus homo conditionis vilissimae” lenező jelzővel illeti.⁵¹ A Fekete Embernek két antitrinitárius, János Zsigmond és Székely Mózes közt kálvinistaként való emlegetése, jóllehet az eset után 129 évvel történik is, mégis arra enged következtetni, hogy az ellenreformáció köztudatában sem tapadt hozzá az anabaptizmusnak semmiféle gyanúja és az ilyen dolgokat vizslaszimattal kutató jezsuita pragmatizmus a neki rossz-hírű vállalkozást a református egyház teherlapjára írta.

Ez utóbbi értékelésnek az ereje a negatívumban van, abban, ami nincs benne, tudniillik, hogy a szent had anabaptista kísérlet volt, a pozitívuma azonban már merőben hibás, mert Karácsony hada nem tekinthető kimondottan református vállalkozásnak, annak dacára, hogy egy darabig Debrecen támogató keze rajta volt, s bizonyára résztvevőinek javarésze is a helvét reformáció híveinek sorából került ki. Még ma is vannak olyan kísértéseink, hogy Karácsony mozgalmát lényegében vallási akciónak minősítsük. Az anabaptista beállítás is ilyen kísértés volt. Valóban itt az ideje, hogy a szent had kérdését a megtévesztő látszatok helyett a tények józan mérlegelése alapján ítéljük meg, hogy véglegesen külön válasszuk belőle azt, ami a reformáció s azt, ami a társadalmi osztályharcok mezejére tartozik, s ne terheljük meg Debrecen reformációját olyan bonyodalmakkal, mint amilyenek ott soha sem fordultak elő.

Kathona Géza

⁴⁸ Lampe—Ember: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 280—281.

⁴⁹ Maksay i. m. 33.

⁵⁰ Acsády i. m. 187—188.

⁵¹ Szentiványi Márton: *Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae*. Tyrnaviae, 1699. (RMK II. 1974.) 189.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Jánki András lelkészi kibocsátólevele

Esze Tamás egyik tanulmányában Pápai Jánossal¹, Szimonidesz Lajos pedig Kermann Dániel ev. püspök perével² kapcsolatban említ lelkészi kibocsátólevelet, ún. „formatá”-t. Ezek számát szeretném gyarapítani egy újabb példánnyal. Nemrégén vásárlás révén a debreceni kollégiumi könyvtár tulajdonába került egy XVII. századi aprónyomtatvány, egy lelkészi kibocsátólevél. Bár okmány jellege van a kibocsátólevélnek, nyomtatott szövege miatt jobb volna mégis RMK-anyagnak tekinteni. Okmányunk van bőven ebből az időből, ilyen egylapos aprónyomtatvány azonban csak egy pár darab s ezek, mint nyomdatermékek, megérdemelnék, hogy különösebben gondoljunk rájuk. Az eddig előkerült ilyen aprónyomtatványok ugyanis egy új műfaj születéséről, az oklevél formáról a nyomtatott úrlapra való áttérést és használatát bizonyítják. Szabó Károly igen helyesen járt el, mikor az általa megismert 1 lapos nyomtatványokat is felvette művébe³, — kár, hogy ilyen nyomtatvány nem került a kezébe.

Külföldi egyetemeken (pl. Wittenbergben) már a reformáció első idejében szokássá vált, hogy a teológia elvégzése után az ifjú lelkész szolgálatra jogosító kibocsátólevelet kapott. Ez a szokás szórványosan nálunk is meghonosodott; evangélikus részen aránylag rendszeresebben, református részen elszórtan éltek vele, ennek ellenére is ki tudná megmondani, hogy idővel hány ilyen „formatá” került forgalomba — a feltételezett sok közül ime egy példány ismét előkerült.

Kibocsátólevelünk tulajdonosa Jánki András, akiről csak annyit tudunk, hogy Bereg megyében a borzsovai egyház 11. lelkésze volt.⁴ A kibocsátólevelet Kassán állította ki 1689. június 16-án P. Thornai István esperes, előbb debreceni püspök.⁵ Thornai ilyen ténykedése azon alapszik, hogy a kassavölgyi, zempléni, ungi, borsod—görmör—kishonti négy esperesség az 1646. szatmárnémeti zsinat végzése ellenére sem fogadta el a püspöki igazgatást.

¹ *Jeltelen sírok.* (Teológiai Tanulmányok. 69.). Debrecen, 1941. 14. l.

² Kermann Dániel ev. püspök lelkészavatást tanúsító úrlapjai és más prot. papi diplomák. (Magyar Könyvszemle. 1943. 363—367. l.)

³ *Régi Magyar Könyvtár.* II. k. 204., 285., 2046—2048. szám alatt.

⁴ Sipos Zs.: *Borzsova monographiája.* Beregszász, 1911. 113. l.

⁵ Tóth F.: *Túl a tiszai superintendenciában élt református püspökök élete* ... Győr, 1812. 125—135. l. Lexikonok adata szerint Thornai István 1602-ben született (Zoványi J. Cikkei a „Theológiai Lexikon” részére ... Bp., 1940. 494. l., Szinnyei J.: *Magyar írók élete és munkái.* 14. k. 340. hl.) és 1665 körülre teszik halála idejét. Oklevélünk biznysága szerint azonban még 1689-ben is élt, s 82 éves korában adta volna ki ezt a kibocsátólevelet. A kételkedésre nincs okunk, ha tudjuk, hogy régen holtanapjáig választották a lelkészt, s bizony nem egyszer előfordult, hogy ilyen patriarchakorú emberek is voltak a lelkészek közt. Esetleg fiára is lehetne gondolni, azonban e téren nem sikerült semmi adatot szerezni.

A nyomtatvány 31×39 cm nagyságú, jó erős, merített papíron készült; vízjel sajnos nem található a papíron. A nyomtatvány szedéstükre 16,2×23,5 cm és 28 sort tartalmaz. A köszöntő formula első kurzív nagybetűs sora (PIIS LECTORIBUS SALUTEM DICUNT) alatt egy másik, kisebb betűs kurzív sor (et debita officia candide pollicentur) olvasható. A nyomtatványt egy 5 sor magasságú, 2,5×2,5 cm nagyságú iniciálé eleveníti. Az iniciálé négy széle finom vonaldíszes, középen üres mezőben egy nagy V betű látható. A nyomtatványról első látásra is megállapítható, hogy ízléses, szép, tiszta munka.

A nyomtatványon nincs sem hely, sem év, sem nyomda feltüntetve. Ezeket a fontos adatokat máshonnan kell megkeresnünk. Mivel a „formata” kibocsátója debreceni ember is volt, gondolhatunk debreceni eredetre. A debreceni egyházi életből sok írott és nyomtatott emléket ismerünk, de ilyen kibocsátólevélről eddig még nem tudunk. Mivel az ilyen 1 lapos nyomtatványok pusztulnak el leghamarabb, ez a tény nem zárja ki a szokás meglétét. A nyomtatvány debreceni eredetének bizonyítása végett áttanulmányoztam a korabeli debreceni nyomtatványokat, azt feltételezve, hogy P. Thornai István innen vitte magával, vagy később Kassáról Debrecenben rendelte meg ezeket a nyomtatványokat. Ez utóbbi lehetőségre is jogosan gondolhatunk, mert Kassa és Debrecen közt élénk érintkezés volt.

Osszehasonlítás során a kibocsátólevél és a korabeli debreceni nyomtatványok betűi közt igen sok egyezést találtam — pl. a franciás ékezetű à, â, è, ô, ù, ü magánhangzók használatát, továbbá a ct összevont betűt, a kurzív u és v betűt. Az egyezések mellett figyelemre méltó eltéréseket is találtam (pl. az et jele), ezért tovább kutattam.

Mivel a „formata” Kassán kelt, ezért kassai nyomtatványokat vettem elő. Kassán 1610 óta van nyomda⁶ — első termékét 1613-ból ismerjük.⁷ Ennek a nyomdának jellemző tulajdonsága, hogy vezetői csak egy pár évig működtek, 1639—1658 közt pedig szünetelt is a nyomda és csak protestáns (többnyire refomátus) művek kerültek ki belőle. Kassára való gondolásom eszerint kétszeresen indokolt.

Az összehasonlítás során megtaláltam az ékezetes magánhangzókat, a kurzív nagy T és D betűt, azonban lényeges eltérést (pl. et) is találtam. A kassai nyomtatványok különben is egyenlőtlen nyomásúak és nem esztétikusok. A mi nyomtatványunk ebből a szempontból is tökéletes munka — ezért ismét másfelé próbáltam kutatni.

Igy terelődött figyelmem Bártfára. Bártfán 1578-ban Gutgesell Dávid alapított nyomdát⁸, 1597-ben Klósz Jakab egy másik nyomdát is alapít; Gutgesell halála után a két nyomda Klósz Jakab vezetése alatt egyesült, s hasonló fia vezetésével 1664 körül működött.⁹ Az 1668-as esztendőktől az impressum adataiban ez áll: „Typis civitatis Bartphensis”, ami arra mutat, hogy ifjabb Klósz Jakab halála után a nyomda Bártfa város tulajdona lett. A városi tanács a nyomdát időnként bérbeadta — így pl. 1668-ban Sambuch György, 1669-ben Scholtz Tamás nevével találkozunk a bártfai nyomtatványokban.

Az összehasonlítás során megtaláltam itt is az ékezetes magánhangzókat, továbbá az et azonos formáját, a hosszúszerű Q, a ct, a szóvégi elnyújtott e betűt. A legcsattanósabb bizonyítékot a bártfai eredetre Articuli iuxta quos regitur ecclesia superioribus regni Hungariae partibus. Bartphae, 1595. című kiadványban¹⁰ találtam meg. Az A2 oldalon látható egy iniciálé, melynek stílusa (vonaldíszes keretben üres mező, köze-

⁶ *Könyvkiállítási emlék.* Bp., 1882. 150—151. l. Kemény L.: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói.* (Magyar Könyvszemle. 1889.) Novák L.: *Nyomdászatunk 500 esztendeje.* Bp., 1940. 101. l.

⁷ R. M. K. I. 440.

⁸ Gulyás P.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp., 1931. 197—206. l. Novák L.: *I. m.* 101. l., *Könyvkiállítási emlék.* 146 l.

⁹ Gulyás P.: *I. m.* 230—236. l. Novák L.: *I. m.* 101. l., *Könyvkiállítási emlék.* 146. l.

¹⁰ R. M. K. II. 253.

pében nagy P betű) azonos a mi nyomtatványunk iniciáléjával. Egy másik döntő bizonyíték: nyomtatványunk 5. sorában egy görög szó olvasható (süstapkas), melynek típusait szintén itt találtam meg. A Klósz nyomda görög betűi borotvaéles típusúak¹¹, azonban 1650-től más típusú görög betűi vannak,¹² s ez hasonlít a mi görög betűinkhez — különösen fontos a stigma betű teljes azonossága.

Az azonosításnál ez utóbbi két tényre nagy súlyt fektettem; ugyanis a XVII. századi latin nyelvű nyomtatványokban az ékezetes magánhangzókat országosan használták, a betűtípusok a használatban kopnak, ezáltal némileg másulnak is (a mi nyomtatványaink típusait még 1709-ből való bártfai nyomtatványban is megtaláltam), ellenben az iniciálék, amelyeket nem olyan gyakran használnak, eredeti formájukat sokáig megtarjták — még nagyobb mértékben áll ez a megállapítás a görög betűkre.

A bártfai eredet megerősítése végett átnéztem a lőcsei nyomtatványokat is. Ebben az időben Lőcse városában is működött nyomda — országos viszonylatban is híres volt a Brewer nyomda.¹³ A nyomda kiadványaiban szintén megtaláltam az ékezetes magánhangzókat és apróbb egyezéseket (pl. ct), de az eltérések igen jelentősök — pl. 1641-ig nincs görög betűkészlete a nyomdának, ezutáni görög betűi pedig más típusúak.

Mikor Klósz nyomdája városi kezelésbe került, valószínű, hogy a városi élet adminisztrálásához szükséges nyomtatványokat is készítettek, s mivel a városi étellel szervesen összefüggött az egyházi élet is, egyházi természetű nyomtatványokat is készíthetett a nyomda. Figyelembevétel tehát a kiállítás dátumát is, azt kell mondanunk, hogy kibocsátólevelünket 1668—1689 közti években készíthették.

Bártfa erősen ortodox lutheránus volt, ez azonban nem akadályozta egy ilyen egyházi nyomtatvány elkészítésének; különben is a nyomtatvány szövege olyan általános jellegű, hogy evangélikusok és reformátusok egyformán használhatták. A nyomtatvány szövegéről annyit kell még megjegyezni, hogy tartalmazza mindazokat a kitételeket (fanaticis opinionibus et haeresibus iudicio Catholicae Ecclesiae Christi abhorrere), amelyekért Kermann Dániel ev. püspököt 1731-ben elítélték.¹⁴

A hivatalos nyomtatványok használata és formája, a jelek szerint, most van kialakulóban. A bártfai nyomda, más nyomdákat megelőzve, kialakított egy szép és ízléses formát, s ez akadálytalanul elterjedt másfelé is — így pl. Kassán is. Elterjedését megkönnyítette az a körülmény is, hogy a két város (Kassa, Bártfa) közt élénk kereskedelmi érintkezés volt.

Befejezésül megemlítem, hogy új szerzeményünk fényképe megtalálható Sipos Zsigmond idézett műve 106. lapja után, magáról a kibocsátólevelről azonban egy szó ismertetést sem találunk benne.

Ötvös János

Hunyadi Ferenc, Milton Elveszett paradicsomának „fordítója”

Ezzel a feltűnőnek látszó kijelentéssel kezdjük: a címben tett megállapítás ellen — ha élne — maga Hunyadi Ferenc tiltakoznék legelőször.

Mégis, ha fellapozzuk a Dézsi Lajos szerkesztésében megjelent Világirodalmi Lexikon III. kötetét, a Miltonra vonatkozó irodalmi utalásokban a többi fordító között Hunyadi Ferencet is ott találjuk. Mi adott okot arra, hogy őt is besorolják a

¹¹ Ez a típus található pl. R. M. K. II. 268. szám alatti műben.

¹² Új típusú görög betűk találhatók pl. R. M. K. II. 721., 1028., 1163 szám alatti művekben.

¹³ *Könyvkiállítási emlék.* 151—152. l., Novák L.: I. m. 104. l.

¹⁴ Szimonidesz L. idézett tanulmánya.

fordítók közé? Egy epikai műve, melynek címe: „Jósef eladatása. Egy próbatétel Milton szerint; Hunyadi Ferenc Tiszán túl való Reform. Superintendens és Debreczeni Prédikátor által. — Sequiturque Patrem non passibus aequis. Virgil. Aen. 2. p. 274. Pozsonyban, Wéber Simon Péter költségével és betűivel. 1795.”

Ha még tovább is kutatunk az említett munkára vonatkozó adatok után, azt láthatjuk, hogy Zoványi Jenő három művében említi, mégpedig ilyen formában: „Jósef eladatása. Színmű Milton után fordítva”.¹ Azonban csak egy pillantást kell vetnünk Hunyadi Ferenc művére, azonnal kitűnik, hogy egyáltalán nem színmű. Sem formáját, sem tartalmát illetően nem az. Milton ilyen tárgyú színművet nem írt, az Arkadesnek és a Comusnak, valamint a Samson Agonistesnek — három színdarabjának — egészen más a témája. Itt tehát tévedésről van szó.

Közelebb áll az igazsághoz a Világirodalmi Lexikon, amikor Milton eposzával hozza kapcsolatba Hunyadi művét. Nézzük most már magát az epikus költeményt abból a szempontból, hogy valóban fordítás-e? Helyes-e a Világirodalmi Lexikon megállapítása?

Mindenekelőtt azt kell kimondanunk, hogy a költemény valóban eposz. A mű mindenben megfelel az eposz szerkezeti követelményeinek. Propositioval, a tárgy kijelentésével kezdődik:

„Egy férjfiu vagyon régen a' szívemenn,
Hogy arról énekét buzogja nyelvemenn;
Juh Pásztorok közzül ment ez Uraságra,
Egyiptom országán Vice-Királyságra.
De óh miket kellett ő néki szenvedni
Addig, mig lehetett arra törekedni?
El-adatik pénzen miként egy rab szolgál,
Melly a' megemésztő Irigységnek dolga.”

Ezután következik az invocatio, a segítségülhívás:

„Musám! beszéld elő, ha van rá értéked,
(Lesz, mert jó segittség Mennyből erre néked:)
Beszéld elő Jákob sok Fijai között
Ez igazba, miért annyi hab ütközött?
Pokolból mitsoda Ördög jöhetett fel?
Melly a' Jósef ellen ilyeneket tett fel.”

A történetet in medias res kezdi elbeszélni, megnevezi a helyet, ahol az esemény lejátszódik:

„Te valál az a' hely Dótánnak Mezeje
Hol kezdetett Jósef hartzának eleje.”

Majd rátér a „seregszemlére”, ismerteti az eposz szereplőit. Jákob tizenkét fia közül József emelkedik ki, ő a családfának az az ága, akiből származik majd a Messiás. Megtudva ezt a Sátán, a Pokol Fejedelme (ez epiteton ornansként szerepel az egész mű folyamán), félelem szállja meg és attól való rémületében, hogy az eljövendő Messiás megsemmisíti birodalmát, elhatározza József elpusztítását. Összehívja a tanácsülést, ahol megjelennek a Pokol Fejedelmének alattvalói:

¹ Zoványi Jenő: *Theol. Ismeretek Tára*. II. k. 128. l. Mezőtúr 1898. — Zoványi Jenő: *Tiszántúli egyh. kerület története*. Debrecen, 1939. 174. lap. — Zoványi Jenő: *Cikkek a „Theol. Lexikon” részére...* Bp. 1940. 198. l.

„Mennek hát Fejekhez; 's rohannak egymásra.
 Belzebub, Sammáél, Mammon, Adramélek,
 Abaddon, Asmódi; mind fő gonosz Lélek,
 Szinte Thrónusához Sátánnak járulnak,
 'S Pokol fenekéig előtte borulnak.
 Styx бүдös Tavának sáros rejtekéről,
 A' több fertő Lélek omlik fenekéről,
 Sátán felé másznak mintegy sereg béka,
 'S Hallgatással várják: mi Urok Szándéka?
 Annak ónba foglalt kénkőből a' széki,
 Bűn, Nyavalyák, Halál, udvart állnak néki.
 Ott az Éhség, Bánat, Fáradtság, Rettegés,
 A' kétségbe esés, Hazugság, Hitszegés,
 Ott a' Veszekedés tsattogó fogával,
 Mérges Viperákból öszve fontt hajával.
 Rémitő sötétség regnál mindenfelé,
 Kénkő, szurok, fűsti elegyedvén belé.
 De Sátán homlokán egy kis sugár látszik,
 S' Mint füstölgő métses pislogása látszik,
 Maradványa még ez Angyali fényének,
 Serafim korában rajta volt díszének.”

Közben hallani lehet a pokolban szenvedő lelkek kínos nyögéseit:

„Hallatnak messziről keserves nyögések,
 Fogak tsikorgási, és vas láncz tsörgések,
 A' kénkőves tónak lángjai ropognak,
 Furiák korbátsi mindenütt tsattognak,
 Kiket gyilkos, lopó, parázna érdemlett,
 'S édes Hazájának árulója ki lett,
 Vagy ki jó Istenét nem szerette 's félte,
 A' Vallást gúnyolni tsak tréfának vélte,
 Itt ül 's fog is ülni ama képmutató,
 Ama megtérését holtig halogató,”

Megkezdődik a tanácskozás. A Sátán emlékezteti népét a paradicsomi ígéretre, melynek beteljesedése az egész pokol és a Sátán hatalmának végét jelenti. Kiadja tehát a parancsot:

„Nosza erős Lelkek hát serkennyetek fel,
 Vigyázzunk, az a nap reánk ne jöjjön el,
 Szükség e' nagy számú Sereget fogyatni,
 A' Messiás Attyát ma ki kell szaggatni.”

Ekkor előáll Abaddon, a mélység angyala, aki egyszerű módját adja a kérdés megoldásának, mellyel meg lehet akadályozni e nap elkövetkezését: abban a családban, ahonnan a Messiás származik, gyűlölséget kell támasztani:

„Szerezzük (nem kell több) köztük gyűlölséget,
 Országok is értek már azáltal véget,”

A Messiás Atyját is megnevezi, ez pedig nem más, mint József. Az ördög-sereg nagy örömmel teszi magáévá a tervet és a Sátán azonnal megbízta Abaddont, hogy hajtsa végre. Abaddon elindul és Dótán mezejére érve meglátja Simeont, akit

ördögi lelkével megszállva, felhasznál terve kivitelezésére. Az alkalom azonnal kínálkozik, mert József éppen jön — a pusztában nyáját legeltető bátyjai — meglátogatására. Simeonban fellobban a harag öccse ellen, aki iránt az atyjuk mindig megkülönböztetett szeretettel viseltetett. A szerző itt figyelmezteti a szülőket:

„Szülék! gyermekek közt okosan osszátok
Szíveteket, másként bánat jó reátok;
Bár jó, 's el se romlik, az egy, kit szerettek,
De irigység magvát a' többibe vettek.”

Ilyen irigységből határozzák el a testvérek József megölését. Ruben azonban azt javasolja, hogy inkább vessék egy száraz kútba. A javaslat mögött az a szándék volt: ő majd kiszabadítja Józsefet és visszaviszi atyjukhoz. A testvérek elfogadják Ruben ajánlatát és Józsefet megkötözve bevetik a kútba. Teljes reménytelenség vesz erőt Józsefen. Isten azonban mást határozott. Az Ő választottjának nem lehet elpusztulnia:

„Sőt még ez éjjel is kenyér nélkül hálni,
Mert még egy országot kell ennek táplálni.”

Be is következik a szabadulás, mert a testvérek közben úgy döntenek, hogy az arra menő Midianita kereskedőknek eladják Józsefet. Ezek miután megvették, magukkal viszik Egyiptomba. Ruben nem tudva testvéreinek erről a cselekedetéről, titokban elmegy kiszabadítani öccsét, de már nem találja a kútban. Kétségbeesve tér vissza és ekkor értesül arról, amit Józseffel tettek:

„Hallod-é óh Ruben! néki ezt felelik,
A' Józsefet többé soha meg nem lelik.
E' kevély gyermektől már a' mi jobb kezünk
Megmentett, 's örökre róla felejtkezünk.
Tsak az vagyon hátra Atyánknak mit mondunk,
De arra is nekünk igen kitsiny gondunk.
Téged ugyan e' bánt; de meg ne rettenjél
Mig késedelmezel, inkább egy kést fennyél,
Im' egy ketske fiu; nosza torkát messük,
'S Vérével Józsefnek szép ruháját fessük.
'S küldjük az Atyánkhoz, ilyen izenettel:
Lássad a' fenevad fiadon mit tett el.
Sokszor az emberek ha egy bünbe esnek,
Annak palástjává másikat keresnek,
Ezeknek sem elég Józsefet eladni,
Hazugsággal kell azt menteni s' tagadni.”

Amikor Jákób meglátja legkedvesebb fiának véres ruháit, keserves sirásra fakad. Azonban szózatot hall az égből, melynek hallatára megnyugszik ugyan, de amikor ránéz József véres ruháira, ismét erőt vesz rajta a bánat. Hiába vígasztalják, a nagy csapást alig tudja elviselni:

„Gyakran a' Harcz sullyán ki serényen forgott:
Egy kis könnyű tsatán megesett tántorgott.
Feltörtek vállalai kereszt alatt soknak,
És hordozásához régtől fogva szoknak:
Mégis egy toll szárnyi tereh megbádjasztja,
A' tengert meguszta 's egy tó megakasztja.”

Nagy bánata Jákobnak szeretett fia elveszése miatt. Legszívesebben meghalna, annyira hiányzik József. Csak egy valami adna nyugalmat, na:

„Tudnám, hogy helyettem élne az én képem,
Ki által terjedne választott Szent Népem;
De már nints a' Jósef, menny haza Lelkem hát,
Sok ő nála nélkül eltöltened a' mát.”

Ezzel fejeződik be az eposz első része. Hunyadi Ferenc, úgy látszik, nem szándékozott folytatni a munkát, mert az eposz következő énekének elején „Toldalék” cím alatt ezt írja: „Ha valaki továbbis folytatná József dolgait, illy formán lehetne kezdeni a' második Éneket.” Ezután következik a második ének bevezető sora nagyon szép természeti képpel, ellentétben a pokolbeli tanácskozás bevezetése leírásának vad kavargásával. — A második ének eseményei már a mennyben játszódnak le. Az Úr összehívja angyalait és elhatározza József kiszabadítását a fáraó börtönéből. Itt is in medias res kezdődik az esemény, nem említi a szerző, hogy József miként került a fáraó udvarába, illetve a börtönbe. Gábrielt küldi az Úr József kiszabadítására.

„Hív Gábrriel hól vagy? Nézd szolga társadat,
Indíts ma pokollal ez igazért hadat.”

Gábrriel arkangyal elmegy és álmot láttat a — börtönben Józseffel együttlévő — pohárnokkal és sütőmesterrel, a fáraó két alattvalójával. Ezeknek az álmát József megfejti, tí: a pohárnok visszanyeri hivatalát, a sütőmester azonban meg fog halni. A pohárnokot megkéri József: ne feledkezzék meg róla, ha kiszabadul. Majd arra kéri, mondja el, miért került a börtönbe. József belekezd a történet elmondásába; ezzel végződik az eposz csonka második éneke.

Ez tehát Hunyadi Ferenc, mintegy 1400 sornyi vallásos eposzának tartalma. Ezt a történetet azonban hiába keressük Milton *Elveszett Paradicsom*ában, hiszen Milton, művének megírásánál a Genesis első három fejezetét vette alapul. A József története pedig a Genesis 37. és következő részeiben van leírva. Magától értetődő, ha ez nincs benne Milton művében, akkor Hunyadi nem is fordíthatta. Az eposz önálló munka és mint biblikus vallásos eposz, páratlan a magyar irodalomban.

A Világirodalmi Lexikonba abból a tévedésből kerülhetett Hunyadi a fordítók közé, mert az eposz alcíme: „Egy próbatétel Milton szerént.” — A „próbatétel” nem fordításpróbálkozást jelent, hanem Milton eposzának mintájára írt bibliai tárgyú költeményt. Miltonnak csupán annyi köze van Hunyadi Művéhez, hogy ő, mint az egyetemes protestantizmus nagy költője, halhatatlan művével hatással volt Hunyadi-ra is, és ez indította őt hőskölteményének megírására.

Kétségtelenül hasonlóság található a két műben. Mint ahogyan az *Elveszett Paradicsom*nak sem Ádám a főhőse, hanem a Sátán, ugyanígy Hunyadi művében sem József a főhős. Ő passzív magatartást tanúsít minden vele történő eseménnyel szemben. Egy felsőbb hatalmasság akaratából történik vele minden. A menny és a pokol hadakozik egymással érette.

„Milton a maga kora haladó eszméinek meg nem alkuvó harcosa, a köztársasági eszmének Európaszerte akkor legjobban felkészült elméleti tudósa és bizonyos értelemben az angol forradalom költője volt.” — mondja Lutter Tibor a *Paradicsom elvesztéséről* szóló tanulmányában.²

Ahogyan Milton művére rányomja a kor a maga bélyegét, éppen így Hunyadi műve is magán viseli a felvilágosodás korának jegyeit.

² Világirodalmi Évkönyv. Bp. 1953. 213. l.

A felvilágosodás embere az ésszerűség és a természetesség nézőpontjából a hagyományos keresztény vallást is bíráló tárgyává tette. A Biblia hitele megingott, a XVIII. század olyan vallást keresett, mely az abban lévő ellentmondásokat kiküszöbölí, mely egyaránt kielégíti az ésszt és a hitet. Ez a felfogás termelte ki magából egyházi vonalon a racionalizmust. Az egyház, ha együtt akart haladni a korrall, kénytelen volt a bibliai történetek paradox voltát ésszerűvé tenni, illetve úgy adni azokat hívei elé, hogy azok mindenki számára felfoghatók és élvezhetők legyenek.

Hunyadi Ferenc is ezt követi, amikor eposz formájában tárja olvasói elé ezt a bibliai eseményt. Korszerű találkozása ez az észnek és a vallásnak, hasonlót tapasztalunk az Elveszett Paradicsom esetében a barokk század közepén.

De nem is kell talán ilyen messzire visszamennünk, hiszen példaképpül állhatott Hunyadi előtt — Milton nagy követője és csodálója — Klopstock, ebben a korban (1748—1772) megjelenő nagy német eposza, a *Messiás*, melynek magyar fordítását éppen Kazinczy szándékozott elküldeni Hunyadihoz átnézés végett.³ Érdekes, hogy a *Messiás* főalakja, Abaddon, a József eladatásának is egyik szereplője. Többféle ok játszott közre epikus költeményének megírásánál. Nagy elődök nyomdokain haladva, a felvilágosodás eszméitől áthatva, a nyugatos műveltségű és bizonyos mértékig felvilágosult rendi és polgári réteg számára racionalista módszerekkel írta meg Hunyadi ezt a művét.

A felvilágosodás eszméi tehát hatottak rá, azonban ezeknek némelyikét kritikával fogadja. Például nagy kortársával, Rousseauval szemben, művének elején Dótán mezejéről ezt mondja:

„Itt vólna hazája a' szép békességnek;
'S lám itt is a' szívek haragtól mint égnek!
Te! ki magasztalod tsak a' Pátsztorságot
'S Tsufolod a' Várost, polgár társaságot,
Imádod a' Mezőt, pásztori életet
'S Maga szabadjára hagyott természetet,
Lásd, ha a' természet, mint irod, magában
Olyan ártatlan e' pásztor kalibában?
A' Jákób fíjai vóltak mind Pásztorok,
Még is vén Attyokon valóban ostorok,
Köztük is talál helyt pokolbéli Lélek;
Városon, Mezőn hát tölle méltán félek.”

A különbség viszont az a két műben, hogy amíg Miltonnál sikerül a Sátán terve, az ember, Ádám és Éva elbukik, Hunyadinál azonban csödöt mond a Pokol Fejedelmének minden mesterkedése. József a megpróbáltatásokon keresztül is diadalra jut, magasra emelkedik: „Juh Pásztorok közül... Egyiptom országán Vice-Királyságra.”

Milton eposza sophokleszi tónusban megírt dráma bibliai témával, Hunyadié azonban szigorúan ragaszkodik a bibliai történethez. Mint korának legnagyobb magyar református prédikátorától, nem is várhatunk mást.

Az *Elveszett Paradicsomban* a Biblia és a pogány költészet egybeolvasztását szemléljük. Az eposz sorainak antik íze, rímtelen volta, tökéletes ellentéte Hunyadi művének páros rímű 12-ös alexandrinokban írt zamatos magyar nyelvének, melyen a Debreceni Grammatika szóformálásainak, nyelvrontó hatásának nyoma sem látszik.

Szerb Antal véleménye szerint Milton művében mértéktelenül nagy helyet foglalnak el a teológiai fejtegetések, éppen ezért az *Elveszett Paradicsom* a mai olvasó számára nehéz olvasmány. Stílusa minden klasszikus szárnyalása dacára is sokszor prózai. Viszont Hunyadi művének képei és illusztrációi, az eposz epizódjai

³ Váczi: *Kazinczy F. Levelezése*. I. 398. l.

megkapók, sőt sokszor megrázók. Költeményének olvasása közben önkéntelenül Arany János *Toldijának*, Petőfi *János vitézének* örökszép sorai jutnak eszünkbe.

Már csak az érdekesség kedvéért is tegyünk egy összehasonlítást! Vegyük a *József eladása* második éneke és Arany *Toldijának* ötödik éneke bevezetését. Hunyadi így kezdi a második éneket:

„Le volt már résztve setét éjj kárpittja,
Kék egek szépségét mellyel béborítja:
Játszodtak fényekkel rá fűzött boglári,
Gyémánt szégyenítő tsillagok sugári.
Itt jó a' Fijas Tyuk apró seregével,
Nem tartóztatható gyönyörűségével,

Forog fijaival a' Göntzöl szekere,
Az Ország útjának fehéreslik ere.
A' Hóld mint Királyné, e' díszes Táborral,
Ezüst szín atlatzban sétálgat szép sorral,
Nem repdes alattok tsevegő Madárnak
Tarkálló Tábora, kit már erdők zárnak;
Hol mindenik ágyát egy zöld ágon veti,
'S Szép hives szelővel magát rengetteti,
Hangítsáló szavok lármája már nem zeng,
Az egy Fülemile, kinek még lantja peng.
Ama hú tselédek: ló, ökör, és számár,
Juhok, az ebekkel, eltsendesedtek már.”

Arany *Toldijának* ötödik éneke:

„Elfeküdt már a nap túl a nádas réten,
Nagy vörös palástját künn hagyá az égen,
De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
Az eget, a földet bakacsinba vonta,
És kiverte szépen koporsószegével;
Fényes csillagoknak milljom-ezerével;
Végre a szép holdat előkerítette
S ezüst koszorúnak fejtül oda tette.”

Vagy gondoljunk a *János vitéz* boszorkány gyűlésére és a már idézett pokolbeli tanácskozásra.

Tanítani és javítani is akar Hunyadi, amikor a szülőknek a neveléssel kapcsolatos tanácsokat adja.

Az egész költemény értékelése, szerkezeti, nyelvi elemzése hozzáértő magyarázóra vár. Nekünk nem volt célunk ezt elvégezni, mégkevésbé Hunyadi művét Milton eposza fölé emelni. Ez lehetetlen és meddő vállalkozás lenne. Kétségtelenül ez ellen is tiltkozna. Ő maga kifejezi művének értékét: követi az atyákat, de „non passibus aequis”.

Milton az angol költészet történetének egyik legjelentősebb, világirodalmi vonatkozásban is kimagasló alakja. Az *Elveszett Paradicsom* koncepciója, mondanivalója, terjedelme, hatása nagyságában messze felülmúlja Hunyadi alkotását. Azonban szeretnénk Hunyadi művét az őt megillető helyre juttatni, felhívni rá a figyelmet. Kiemelni abból az ismeretlenségből, amiben eddig volt. Korrigálni azt a téve-

dést, ami a Világirodalmi Lexikonban és Zoványinál található. Milton ezzel nem lesz kisebb, sőt magyarországi hatása tekintetében megnő. Ugyanakkor azonban Hunyadi Ferenc szellemi nagyságának új oldalát is megismerhetjük.

Takács Béla

Magyarosodási tendenciák a hazai orthodox egyházban a XVIII. és XIX. század folyamán

Az újabb történelmi kutatások eredményeként ma már egyáltalán nem hangzik különösnek, amikor azt állítjuk, hogy *a honfoglalás korabeli magyarság a keresztény vallás első elemeit nem nyugattól, Rómától, hanem kelettől, Bizánciától vette át.* Elég, ha *Bulcsu és Gyula* vezérek Konstantinápolyban történt megkeresztelkedésére, *Hierotheosz* bizánci püspök magyarországi küldetésére, *Ajtony* vezér bulgáriai megkeresztelkedésére és bizánci kapcsolataira, valamint a középkori Magyarország virágzó keleti szertartású (az 1054. évi egyházszakadás után orthodox) *kolostoraira* utalunk, amelyek közül pl. a szávaszentdemeteri egészen a XIV. század közepéig megőrizte orthodox jellegét.

Az sem lehet kétséges, hogy a honfoglalás utáni magyarság körében terjedő *orthodoxia legalább annyira lett magyarrá, mint a nyomába lépő és a középkori magyar politikától privilegizált római katolicizmus, amely éppen ennél az előnyös politikai helyzeténél fogva tudta lassanként kiszorítani az orthodoxiát a magyarság keresztény vallási életéből.*

De a *római katolicizmus* akkori állami favorizálásán túl más, az egész nemzetre nézve katasztrofális történelmi események is sietteték a magyar orthodoxia — vagy talán inkább az orthodox hitű magyarság — pusztulását. A *tatárjárás* leginkább azokon az országrészekén dült végig, ahol az orthodox magyarok éltek. Ezért történhetett meg azután, hogy míg a magyarországi románok 1390-ben Körtvélyesen sztauropég (a helyi püspöktől független) kolostort alapítottak, amely hosszabb ideig egyházigazgatási központjuk volt, az orthodox ruszinok pedig nem sokkal később, 1410 körül tömörülhettek a Munkács melletti Csermek-hegyi kolostor körül, amelyből később (1439 és 1445 között) a munkácsi püspökség fejlődött ki, a magyar orthodoxok egyházszervezeti ügye továbbra is rendezetlen maradt. További súlyos csapást jelentett az orthodox hitű magyarságra a másfél évszázados *török hódoltság*, ugyanis akkor is éppen az az országrész, a Tiszavidék került török uralom alá, ahol a magyar orthodoxok többsége élt. Némiképpen gátat vetett a magyar orthodoxia pusztulásának az, hogy 1605-ben *Bocskay István* 9000 hajdúnak személyszerinti nemességét adományozott, és őket a mostani Hajdúságban lévő községekkel ajándékozta meg, bár nehéz volna minden kétséget kizáróan azt állítani, hogy ezek a hajdúk mindannyian valóban magyarok lettek volna.

A körtvélyesi román orthodox kolostor megszűnése után (1558 körül) a Királyhágón inneni orthodox románokkal együtt *a magyar orthodoxok is a munkácsi ruszin orthodox püspök joghatósága alá kerültek*, s ezzel megszűnt a munkácsi püspökség kizárólagos ruszin jellege. Adatok vannak arra nézve, hogy a későbbi munkácsi püspökök között magyar nemzetiségűek — vagy legalábbis magyar nevéük — is voltak. Mindazonáltal *az orthodox magyarságnak külön egyházi szervezete ezután sem volt.*

Ez volt tehát a magyar orthodoxia helyzete, amikor a XVII. században hatalmas erővel megindult az *uniós propaganda*, amely végül is 1646-ban a ruszinok, 1698-ban pedig a románok Rómával való egyesüléséhez vezetett. *A magyar orthodoxok, külön egyházi szervezetük hiányában természetesen még kevésbé szegülhettek*

ellen az uniónak, mint ruszin és román hittestvéreik, így tehát azokkal együtt ipso iure szintén unitusokká, görög katolikusokká lettek.

Hogy mi történt azzal a bizonyára kevésszámú orthodox magyarral, aki az unió után is esetleg megmaradt ősei hitén, ma már nem tudhatjuk. Csak találgatás volna azt állítani, hogy bárki közülük dacolni merészelt volna a bécsi udvar politikájával és a jezsuiták mindent elsöprő hatalmával. Ha mégis feltételezzük, hogy voltak olyanok, akik semmiképpen nem akarták elfogadni a római uniót, úgy azok előtt két út állott: vagy protestánsokká lettek, vagy pedig — ha néprajzi körülményeik úgy hozták — beolvadtak a szerb nemzetiségű orthodoxokba, akik 1690-ben vándoroltak be hazánkba és — többségükben határorségeket alkotva — a császári ház oltalma alatt álltak, tehát elkerülték az unió veszedelmét is.

Ettől az időtől kezdve tehát, *magyar orthodoxokról* szólva, szinte kizárólag csak az olyan orthodox hívekre gondolhatunk, akik *más nemzetiségekből származtak át*, vagyis környezetük és egyéb körülmények hatására váltak nyelvükben és érzéseikben magyarokká, őseik orthodox hitét azonban legdrágább örökségként mégis meg akarták őrizni és meg is őrizték. Elmagyarosodásukért — meggyőződésünk szerint — sem dicséret, sem gáncs nem illetheti őket, hiszen többnyire rajtuk kívül álló okok eredményezték azt, és ezeket az okokat ők nem kerülhették el. A magyarrá lett orthodoxok magyarságát nemzetiségi oldalról a múltban gyakran támadták, pedig nemcsak orthodox hitű nemzetiségeink fiai magyarosodtak el történelmünk folyamán, hanem mások is. Annál nagyobb dicséret illethetné azonban ezeket az elmagyarosodott orthodoxokat azért, hogy szilárdan megmaradtak ősi hitükben.

A magyar — vagy mondjuk egyelőre: elmagyarosodott — orthodoxoknak hazánkban a legújabb időkig *saját egyházi szervezetük nem volt*. Az ilyen szervezet létrehozása a múltban az orthodox vallású nemzetiségek érdekeibe ütközött volna, mivel ezek attól tartottak, hogy az esetleg létrehozandó magyar orthodox egyházi szervezet a nemzetiségi hívek rohamosabb elmagyarosodását vonhatná maga után. De az ilyen szervezet létesítését a többi keresztény egyházakhoz tartozó magyarok sem tekintették volna jó szemmel, mivel a páratlan vonzóerejű orthodoxia, ha annak idején párosulhatott volna a magyar nyelv liturgikus használatával, komoly méretű prozelytizmust végezhetett volna a magyarság körében. Így tehát *mintegy hallgatóságos megegyezés jött létre az orthodox nemzetiségek és a nyugati egyházakhoz tartozó magyarság között* arra nézve, hogy Magyarországon mindenki követheti az orthodox vallást, csak magyar nem, viszont a magyar bármilyen vallású lehet, csak orthodox nem, egyszerűen: „*magyar orthodox*” *nincs és nem is lehet*. Ilyen módon tehát szinte lehetetlenné vált, hogy az idők folyamán természetesen elmagyarosodó orthodoxok megtarthassák hitüket is, magyarságukat is, a felekezetek közötti állandó fluktuálás pedig állandóan csak csökkenést hozott az orthodox egyházban. Ugyanis sokkal természetesebb volt, hogy valamely, nyelvében és érzésében elmagyarosodott nemzetiségi orthodox hívő áttérjen a mindenki által magyarnak elfogadott római katolikus, református, vagy más protestáns vallásra, mint hogy római katolikus, vagy protestáns magyar áttérjen az ugyancsak mindenki által szerbnek, vagy románnak tartott orthodox hitre.

A XVIII. század folyamán új, orthodox vallású nemzetiség jelent meg Magyarországon: *a görög*. Igaz ugyan, hogy az ozmán birodalomból már korábban is (a XVI. századtól kezdve) érkeztek az országba görög kereskedők, akik kereskedelmi gócpontokat létesítettek, főként a Tisza mentén és Erdélyben, azonban magyarországi tartózkodásuk átmeneti jellegű volt. A XVIII. századtól kezdve letelepedésük egyre állandóbb jelleget kezdett ölteni, sokan közülük magyar nemességet is szereztek, és — főként házasságkötések révén — nagy részük fokozatosan beolvadt a magyarságba. Ez az asszimilálódás annál könnyebben ment, mivel az 1821. évben megindult görög szabadságharc győzelmes befejezése után, sok görög visszatért felszabadult hazájába, Görögországba, az ittmaradtak pedig, aránylag csekély lélek-

számuknál fogva, nem tudták már elkerülni a természetes elmagyarosodást.¹ Így tehát azok, akiket főként vérségi kötelékek fűztek a magyar földhöz, véglegesen Magyarországon maradtak, lassanként elfelejtették a görög nyelvet, sokan nevüket is megmagyarosították, és akik nem változtatták meg vallásukat is, *új alapjaivá lettek a magyar orthodoxyának*. Ez az alap sokkal erősebb lehetett volna, ha a görög nyelv feledésbe merülésével egyidejűleg lehetőség lett volna a magyar szertartási nyelv bevezetésére a görögök templomaiban. Erre azonban, a fentebb ismertetett okok miatt, egészen a legújabb időkig, nem kerülhetett sor. Hozzá kell tennünk azt is, hogy a *magyarországi görög orthodoxoknak saját autonóm egyházi szervezetük nem volt*, hanem egyházközségenként a területileg illetékes (sőt egyes esetekben a lehető legmesszebb székelő) szerb, illetve román püspökök joghatósága alá tartoztak. Ismerve az akkori magyarországi nemzetiségi püspököknek a bécsi udvar által is szított magyarelles mentalitását, könnyen megérthetjük, hogy a *magyarországi orthodox görögök hitéletének egyébként szükségszerű magyarosodása a legnagyobb nehézségekbe ütközött*. Ez az állapot oda vezetett, hogy a legtöbb hazai görög egyházközség teljesen kihalt, még mielőtt templomában egyetlen egyszer hangozhatott volna el a magyar nyelvű liturgia, amely pedig minden valószínűség szerint lényegesen meghosszabbíthatta volna ezeknek az egyházközségeknek az életét, vagy esetleg meg is menthette volna a pusztulástól. Egyes görög egyházközségek, szerb hívek fokozatos belépése révén, előbb a szerb orthodoxok körébe kerültek át, elszerbeselek, és úgy haltak ki később. Erről még szó lesz az alábbiakban.

A magyarországi görög és más nemzetiségű orthodoxok fokozatos elmagyarosodásáról és azon törekvéséről, hogy orthodox hitéletüket az adott körülményeknek megfelelően magyarrá tegyék, a XVIII. század végétől kezdve *több írásbeli dokumentumunk* van.

Az *első* ilyen dokumentum Mogila Péter kijevei metropolita († 1646) hitvallásának magyar nyelvű kiadása, amely a következő címmel jelent meg: *„Igaz vallástétele a Napkeleti Közönséges és Apostoli Ekklesiának, amelly Görög nyelvből Magyar nyelvre fordíttatott Miskolczy István által. Most pedig a nem egyesült Napkeleti Görög Vallást és hitet tartó Keresztényeknek lelki hasznokra és épületekre megalkötségen kinyomattatta és a világ eleibe bocsátotta Miskolczy Miklós. Pesten. Nyomattatott Patzko Ferentz betűivel 1791.”*

A könyv kiadója nyilván hithű és az egyházi szabályokhoz ragaszkodó hívő lehetett, aki abban a hiú reményben ringatta magát, hogy a karlócai szerb orthodox metropolitában pártfogóra talál a magyar nyelvű orthodox hitélet fejlesztésére. A könyv elejére ugyanis az alábbi ajánlást írta:

„Nagyméltóságú és főtisztelendő kulpini *Sztratomirovits István* úr Önagságának, a nem egyesült Napkeleti Görög hitet és vallást tartó Magyarországon és hozzá tartozó tartományokban lévő nemzetek Főpüspökjének és Metropolitájának a Krisztus Jézus e földön vitézkedő Anyaszentegyháza serényen vigyázó Főpásztorának ezen igaz vallástételét a Napkeleti Közönséges és Apostoli Ekklesiának, mély tisztelettel ajánlja és dedikálja magyar nyelven való kibotsájtója”.²

Az ajánlás a metropolitához intézett, levélszerű előszóval folytatódik, amelyet annak rendkívül tanulságos voltára való tekintettel, szószertint idézünk:

„Nagyméltóságú és Főtisztelendő Főpüspök Úr, Lelki Atyám!

Ezen hasznos és idvességes Napkeleti Közönséges és Apostoli Ekklesiának igaz Vallástételét tartó Katechismusnak Magyar nyelven való kinyomtatására és a világ eleibe való kibotsátására két kiváltképpen való okok ösztönöztek engemet.

¹ Berki F.: *A magyarországi orthodox keleti egyház szervezése*. Bp. 1942. 43. l.

² Magyarország területén abban az időben a karlócai metropolita az egész orthodoxya feje volt.

Első ok ez: Mert ezen Katechismus ámbár háromféle nyelveken olvastatik Magyar Országban, számosan is vagynak a mi vallásunkon lévő Nemzetek között kivált ahol Oskoláink virágoznak, akik azokat a Nyelveket ugymint a Görög, Deák és Német Nyelveket tökéletesen tudják és értik. De ellenben azzal nem ditsekedhetünk, hogy a megnevezett három nyelveket mindnyájan egy formán értenők, úgy hogy rajtok könyveket is olvashatnánk. *Még a kik Görög Szüléktől származtunk is nem lehetünk mind olly szerentsések, hogy írás és Könyv szerént érthetnők ezen nyelvünket. Sokkal inkább nem értik hát Gyermekeink, kik Magyarok között nevelkednek, és Magyar Oskolákban taníttatnak;* nem is adhatják mindnyájan Gyermeküket azoknak a nyelveknek tanulásokra. Következésképpen ezek kéntelenítettnének e drága kints nélkül ellenni. Holott az idvességre tartozó dolgokat mindeneknek szükség tudni és érteni, mert mindeneknek parantsoltatik, hogy magokat megpróbálják, ha a hitnek vagynak-é. *De miképpen próbálhattyák meg magokat ha az idegen nyelveken irt hitre tanító Könyveket nem értik,* tsak olyan azoknak az idegen, és nem érhető nyelven való tanítás mint a pengő értz, és a zengő Czimbalom, a mint Sz. Pál mondja I. Kor. XIII. *Szükséges azért hogy ezen Katechismus Magyar nyelven tétessék közönséggé.* Mellyet a más Valláson lévő Magyarok is olvasván meg fogják tapasztalni, hogy a mi Vallásunk a Sz. Írásokon, az első seculumokban élt Sz. Atyák írásaikon, és tanításaikon, nem külömben a közönséges Sz. Gyűlések Conciliumok végezéseiken fundáltatott, melyből *ez a haszon is következik, hogy az ellenünk eddig fentartott Vallásbéli méltatlan gyűlölségnek tüze lassanként elaluszik, és külömb-külobbféle vádokkal nem terhelhetünk.*

Másik ok, melly ösztöngött engemet ezen Katechismusnak Magyar Nyelven való kinyomtatására, Vallásomhoz való buzgó szeretetem, valamint ama nagy kegyességű Panagiota Urat, ki is a Napkeleti és Napnyugoti Imperátori Felsőeknek Tolmátságok volt, ki ezen Katechismust Görög és Deák nyelven kinyomtatta, tudván azt, hogy a Kegyeségnek nagy jutalma vagyon mind ez életben mind a következőben, mivel azok a kik sokakat az igasságnak esméreteire vezérelnek fénylenek miként a tsillagok az Istennek Országában Dan. XII.

Ilyen Valláshoz való buzgóságtól viseltetvén az én édes Atyám Néhei *Miskolczy István fordította Magyar nyelvre ezen Katechismust,* hogy ez által sokakat az idvesség utára vezérelne, megtanulván azt, hogy miket kelessék hinni, tselekedni, és el távoztatni, feltévé az magában hogyha Istennek úgy tettzene, s ez életben megtartaná, azon fogna igyekezni, hogy kinyomtatván Világ eleibe botsáttya. De az Isteni végzés szerént az élők közzül elköltözött, és ezen jó szándékát véghez nem vihette.

Hogy azért ezen közönséges jóra való igyekezete a feledékenységben el ne temettesen, én természet szerént való fija Atyám nyomdokát kívánván követni, elkezdett szándékát tökéletességre vinni igyekeztem, a mint véghez is vittem, hogy ezen Sz. munka által az Istennek ditsősége terjesztessen, az Isten Népe pedig épület vehessen.

Mellyre nézve kérem a mi Urunk Jézus Krisztusnak ditsőséges Sz. Attyát, hogy a maga Sz. Lelke munkálkodó kegyelmének erejét kösse öszve ezen Könyvet olvasó, és még tanulni kívánó Keresztyén hívek igyekezetekkel, hogy megtanulván megtartsák mind azokat a mellyeket hinni és tselekedni szükségesek az idvességre, és tudják el távoztatni azokat, mellyek az Isten Törvénye által megtiltottak, hogy így Szentül és kegyesen éljenek e jelen való világban, és úgy felemelt fővel, nagy örömmel várhasák a mi Urunk Jézus Kristusnak ditsőséges megjelenésének nagy napját.

Nagytságotat is az Űr Isten hoszszú és szerentsés böldög étellel szeresse, a Napkeleti nem egyesült Görög Ekklesiának óltalmazására, és a kegyesség szerint való tudományank terjesztésére éltesse, végre a Pályát megfutván és a czélt elérvén, a Szentek seregében helyeztesse, az holott a szent Háromság egy örök Istent, ki Atya, Fijú és Sz. Lélek végnélkül ditsőithesse Ámen. *Miskolczy Miklós*".

Amint a könyv ajánlásából kitűnik, a katechizmus kiadása — a kézenfekvő katechizációs, hitbuzgalmi célokon túl — *védelmi célokat is szolgált*: hogy megvédje a magyarországi orthodoxyát az unionizmus, a szisztematikus üldözés, zaklatás és felszívódás fenyegető veszélyétől. Ugyanekkor *propagatív* munkára is alkalmas lehetett volna, az orthodoxya terjesztésére más valláson lévő magyarok között, ha az orthodox főpapság is képes lett volna felfogni a magyar nyelv jelentőségét a magyarországi orthodoxya hitéletében. Mai szemmel és tapasztalatokkal olvasva Miskolczi Miklós előszavát, meghatódunk, látva ennek az orthodoxyához körmeszakadtáig ragaszkodó embernek szinte látnoki buzgalmát, amely azonban sajnálatos módon a pusztában kiáltott szó maradt.

Időrendi sorrendben *második* dokumentumunk egy imakönyv, amelynek címlapján ez áll: „*Imádságos Könyvetske, melyet a napkeleti Anyaszentegyház Nemes Magyar Országban lakó némelly híveinek lelki hasznokra Görögből Magyarra fordítottatott és maga költségén kinyomtatottat Karapács Demeter Gyulai kereskedő. Pesten Füstkuti Landerer Mihály betűivel, 1795.*”

Az orthodox egyház felfogása szerint a hívek számára érthetetlen nyelveknek semmiféle „mágikus” hatásuk nincs az imában, a liturgiában. Minthogy Isten egyformán megérti a Hozzá intézett imádságokat, bármilyen nyelven mondjuk is el ezeket, liturgikus életünkben az *a döntő szempont, hogy mi magunk értjük-e ezeket az imádságokat, vagy sem*. Karapács Demeter „Imádságos Könyvetskéjének” tehát abban rejlik a különösen nagy jelentősége, hogy ez az *első kísérlet arra, hogy az orthodox hívek magyar nyelven vegyenek részt egyházuk szertartásaiban*, még akkor is, ha ezek a szertartások más, a hívek számára érthetetlen nyelveken hangzanak is el. A könyv kiadója ezt a következő szavakkal fejezi ki előszavában:

„Mivel igen szép, hasznos, sőt szükséges dolog, hogy a Keresztyén Ember azon a nyelven könyörögjön, a melyet jól ért: a Görög Anyaszentegyház Nemes Magyar Országban lakó Hívei közzül pedig találkoznak nem kevesen, a kik Magyar nyelven kívül Görög, Oláh vagy Orosz nyelveket tökéletesen, vagy éppen nem értvén, és Magyar nyelven irt nekik való könyvek nélkül szükölködvén, az ő Anyaszentegyházuk szokása és kívánságok szerint nem imádkozhatnak, Ezen imádságos könyvet Görögből Magyarra fordítottam és magam költségemmel kinyomattattam, kinek tetszik élljen vele”.

Ebből a néhány sorból kitűnik, hogy a XVIII. század végén sokan lehettek nemcsak a Hazánkban letelepedett *görögök*, hanem az itt élő *románok* és *ruszinok* között is, akik elfelejtették anyanyelvüket. A jámbor szándékú gyulai kereskedő — akinek eredeti nemzetiségét egyébként megállapítani már nem lehet — helyesen fogta fel a helyzetet, amikor *a magyarországi orthodoxya fennmaradását az imádságok és a liturgia közérthetőségével hozta összefüggésbe*, és következetesen folytatva a maga gondolatsorát, arra az elhatározásra jutott, hogy egyházának imádságait magyar nyelven kiadja. *Könyvének nagy sikere lehetett* elmagyarosodott hittestvérei körében, mert az első kiadáson kívül még *négy kiadást ért meg*: 1815-ben Budán, 1832-ben és 1854-ben Nagyváradon, és 1859-ben Debrecenben, valamint azonos tartalommal, de más címmel („Imádságos Könyvetske a magyar oroszok lelki hasznokra”) még *két kiadást*: Kassán 1825-ben és Nagyváradon évszám nélkül, valószínűleg a XIX. század derekán.³

Harmadik dokumentumunk újra egy katechizmus, amelyet most már nem világi személy, hanem pap adott ki. A könyv az 1774-ben kiadott görög nyelvű „Mikra Katechesis” görög—magyar bilingvis újrakiadása, és a következő címet viseli: „*Kis Kátekizmus, avagy rövidre vett igazhitű vallástétele a Napkeleti Görög Anyaszentegyháznak. Oszveszerkesztetett és kiadatott a karlovici érsekségben 1774. esztendőben, most pedig a Győri Szentegyháznak lelki pásztora Georgievits Aaron által Görög*”

³ P. J.: Karapács Demeter „Imádságos könyvetskéje”. Egyházi Krónika. Bp. 1957. évi 4. sz.

nyelvből Magyarra fordítottott, és a fent nevezett Anyaszentegyház ifjúságának számára közre bocsátattott, Győrben, Sreibig József betűivel. 1801.”

A fordítóról bővebbet nem tudunk, csak annyit, amennyit a címlap elárul: hogy a győri görög egyházközség parochusa volt. Még az sem bizonyos, hogy milyen nemzetiséghez tartozott, hiszen a délszláv hangzású családi nevek nem voltak ritkák a szerb környezetbe került magyarországi görögöknél sem. Egyébként Georgievits Áron származása teljesen mellékes; sokkal fontosabb a szándék, amellyel katekizmusát kiadta. Bár könyvét nem látta el előszóval, amelyben szándékát közölte volna, ez nem lehetett más, mint az, hogy a magyar nyelv segítségével megmentse az orthodoxia számára a görög és szláv nyelv nemismerése miatt egyházuktól elidegenedő híveit. Azonban ez a kis katekizmus sem tehetett csodát egyedül. Az egyházközség liturgikus nyelve továbbra is idegen maradt, a hívek lassanként elpárologtak a számukra idegenné vált orthodoxiától, és a győri egyházközség kihalt.⁴

A negyedik dokumentum ismét világi személy nevéhez fűződik, és egy évvel későbbi eredetű. Címe: „*Evangeliumok és Epistolák, mellyeket esztendő által olvastat a Napkeleti nem egyesült Görög Keresztény Anyaszentegyház Vasárnapokon és némelly jeles Ünnepeken, és a Böldegságos Szűz Máriának és némelly Szenteknek élete. Magyar Nyelven kibotsájtotta Stériady Theodor, tajai kalmár. Vátzon, nyomtatt. Mára-marossi Gottlieb Antal betűivel. 1802. Eszt.*”

A kiadó — éppúgy, mint Miskolczi Miklós a maga könyvét — kiadványát Sztratiimirovics István karlócai metropolitának ajánlotta, majd a következő előszót helyezte a könyv elejére:

„Szent Márk (16. R. 15. v.) Elmenvén mind e széles Világra, prédikáljátok az Evangeliumot minden teremtet állatnak. A ki hijend, és megkeresztelkedik idvezül, a ki pedig nem hijend, elkárhozék.

Tehát mi is igyekezzünk az Evangeliumot olvasni, s hirdetni és az olyanoknak, a kiknek módjuk nem volt az Anyai nyelveket megtanulni az egész Fundamentomból, hogy megérthetnék szóról szóra, mert mit használ hogy sokan halják minden Vasárnapokon és Ünnepeken az Epistol Evangeliumokat, ha nem értik, mert az olyanok a kik az igaz Hitet értelem nélkül bírják, tehát az olyanok közül sokan találkoznak, a kik a magok eszek szerént böltselkednek, és böltsnek tartják magokat, a Hit ellen, és mindeneket semminek és bolondságnak tartanak, a mellyeket az igaz Katholikus Keresztények hirdetnek és tartanak. Szent Pál (I. Kor. I. R. 19. v.) Mert meg vagyok írva: Eltörlöm a böltsenek böltseségeket, és az értelmeknek értelmeket elveszem. Ugyan azon Szent Pál (20. v.) Hol vagyok a bölts! hol vagyok az Írástudó! hol vagyok e világnak bölts és mélységes dolgainak tudakozója! Nem de bolondsággá tette-e az Isten e világnak böltsességét? Ugyan azon (27. v.) hanem a kik bolondoknak állítatnak e világon, azokat választotta Isten, hogy a böltseket megszegyenítse; és a kik e világon erőtleneknek állítatnak, azokat választotta Isten, hogy az erőket megszegyenítse.

Azért is szükséges a melly nyelven legjobban értjük, hogy olvassuk. és olvassassuk az Evangeliumot, hogy hidjük és megtartsuk, hogy az örök életet elnyerhessük”.

Stériady Theodor a maga könyvét nyilvánvalóan nem liturgikus használatra szánta, hanem magáncélra. Abból a gondolatból indulhatott ki, hogy a Szentírást az orthodox egyház által alkalmazott perikópa rendszer szerint kell a híveknek is olvasniok, ami a folyamatos szövegű bibliakiadásokból roppant nehéz volna, hiszen a hívek általában nem tudják, mikor milyen perikópa következik. Miután pedig a templomokban felolvasásra kerülő újszövetségi textusokat a hívek közül sokan nem értik, mert csak magyarul tudnak, kézenfekvő volt számára egy magyar nyelvű könyv kiadása, amely perikópa rendszerben tartalmazza (legalább is részben) a Szentírást. Hogy Stériady könyve nem liturgikus használatra készült, abból is kitűnik, hogy az

⁴ P. J.: *Egy régi katekizmus*. Egyházi Krónika. Bp. 1955. évi 1. sz.

evangéliumi és apostoli olvasmányokat, sőt még a szentek életét is *egy kötetben* adta ki, ami az orthodox egyház liturgikus gyakorlatában nem fordulhat elő. De a könyvnek azért sem lehetett liturgikus rendeltetése, mivel liturgikus könyvek csak egyházi főhatóság jóváhagyásával jelenhettek meg, ami Stériady könyvéből hiányzik. Ilyen jóváhagyásra egyébként abban az időben gondolni nem lehetett, hiszen a nemzetiségi egyházak főpapsága és papsága a magyar nyelv liturgikus használatát még másfél évszázaddal később is szinte szentségtörésnek tekintette. Márpedig Stériady korában Magyarországon csak nemzetiségi orthodox főpapság volt.

Rendkívül megtisztelő szerep jutott a magyar orthodoxia történetében az *ötödik* dokumentum szerzőjének: *Popovics János* karcagi parochusnak, aki lelkes és tehetséges úttörője volt a magyar nyelvű szertartási- és imakönyvek használatának.

Popovics János 1827-ben született miskolci görög kántor-tanító családból. A karlócai teológia elvégzése után egyideig tanítószkodott a szentesi és kecskeméti görög iskolákban, majd Pesten bölcsészetet hallgatott. 1852-ben szentelték pappá a *karcagi görög paróchiára*, és ebben a szolgálatban maradt 1896-ban bekövetkezett haláláig. Popovics János tisztán látta azt, amit az illetékes egyházi vezetők még közel egy évszázaddal később sem voltak képesek vagy hajlandók meglátni: *hogy a magyarországi orthodoxia további fennállása szoros összefüggésben van azzal, hogy a természetesen elmagyarosodó híveknek lehetővé teszik-e az orthodox vallásnak magyar nyelven való gyakorlását.* De nemcsak látta a kérdést, hanem cselekedett is: komoly fordítói munkát végzett, amelynek során átültette magyarra „*Az Isteni Szent Evangéliumokat*” (csak kéziratban maradt fenn), az *Imakönyvet* (amelyről szó lesz az alábbiakban), a *Hagiaszmatáriumot* (kéziratban maradt fenn), valamint az orthodox egyház *háromféle liturgiáját* (amelyek közül a Chryzosztomoszt a fordító unokája, *Popovics Konstantin* jelenlegi miskolci parochus adott ki nyomtatásban 1943-ban). Ezért a buzgó munkálkodásáért Popovics János élete végéig semmiféle dicséretben, vagy elismerésben nem részesült, sőt állandó mellőzést kellett elszenvednie az illetékes egyházi főhatóság részéről.⁵

Közel egy évszázaddal ezelőtt jelent meg nyomtatásban Popovics János imakönyvfordítása a következő címmel: „*Orthodox hitvallók Imakönyve, vagy a görög Synopsis magyarja, mely tartalmaz minden alkalmi imákat és könyörgéseket; hőtárt a Keleti Egyház rendszerében; száz évre szóló húsvéti táblázatot, és függelékül: keresztényi útmutatást. Fordította görögül Popovics János g. n. e. lelkész, Karcagon 1861. Nagyvárad, Tichy Aladár nyomtatása 1861.*”

Az imakönyv előszava élesen rávilágít a múlt század derekán már erősen magyarosodó orthodoxia egyik legégetőbb problémájára: *a magyar nyelvű hitélet kérdésére, amelynek megoldását volt hivatva szolgálni ez az imakönyv is.* Idézünk:

„Ha talán azok, kik kedvező helyzetöknél fogva elsajátíthatták vallásunknak egyik vagy másik divatozó nyelvét, nem is igen szükségelik ezen magyarított imakönyvet, minthogy ők a lelkítápot eredeti imakönyvünkből is megszerezhetik, mindazonáltal *ha széles magyar hazánkban széttekintünk, bizonynyal találkozni fogunk hitrokonokkal, kik szerb, román, vagy görög nyelven — ha olvasni igen — de érteni, mégpedig tökéletesen, néhány egyesek kivételével aligha képesek.*

Ilyetén helyeket többeket elősorolhatnék, de hogy legbiztosabban szóljak, elég lesz fölemlíteni azon helyet, hová sors engem rendelt örködni a lelkiek felett.

A *nagy Künság* ez, kedves magyar hazánknak azon majdnem legközepe, hol csakis tisztán magyar zengzetű hangokat hallhatni. Feszült keblemen tágítottam tehát akkor, midőn megfogamzott bennem az eszme: hogy „Synopsis” görög imakönyvünket magyar öltözetben adjam át híveim- és hitfeleimnek. Mert a valót ki-mondva: *micsoda szellemi hasznót meríthet valaki oly könyvből, mely előtte ismeretlen értelmeket tartalmaz?* Nem. — A buzgóság sohasem honosulhat meg ott, hová

⁵ P. K.: *A magyar orthodoxia élharcosa.* Egyházi Krónika 1954. évi 6—7. sz.

nem plántáltatott. Nézetem szerint tehát *igen égető szükség volt sok hitfeleinkre nézve a magyarított imakönyv*, mely a szükséges imák — és könyörgéseken kívül még némi hitkalauzzal ellátva, reménylem, többeknek tetszését ki fogja érdemelni. Nekem elég lesz, ha részvétre számolhatok; ha pedig munkámmal némi lelkihasznot is szerezhettem hitfeleimnek, akkor egészen célt értem.”

Popovics János az imakönyvet előzetes előfizetések segítségével adta ki. Az imakönyv végén közli az előfizetők nevét és lakhelyét, s ebből kitűnik, hogy *23 különböző helységben laktak akkoriban olyan orthodoxok, akik az imakönyvre már előre is számot tartottak.*

Bár a fentebb ismertetett magyar nyelvű orthodox könyvek szerzőinek, illetve kiadóinak kétségtelenül az volt a szándékuk, hogy — amint az idézett előszókból is kitűnik — lelki táplálékot nyújtsanak azoknak az *orthodox* híveknek, akik a magyar nyelven kívül más nyelven már nem is értettek, szomorú, sőt az orthodoxia szempontjából szinte tragikus, hogy nem az orthodoxok, hanem az *unitusok* (görög katolikusok) *húztak további hasznot belőlük.* Egyéb bizonygatás helyett hadd idézzünk a görög katolikus magyarok emlékiratából XIII. Leó pápához:

„A görög katolikus magyarság vallási és nemzeti öntudatának a felébredésére maga a szent Únió adta meg az első lökést. Amint elődeink a római katolikus magyar hittestvéreikkel újra érintkezésbe és lelki közösségbe jutottak, olvasták a nagy Pázmány iratait, Káldi bibliáját, remek termékeit a magyar egyházi irodalomnak és népénekeknek, *zúgolódní kezdtek az általuk nem értett szláv nyelv ellen,* és sokan voltak, akik hosszú ideig *Tokaj városába jártak gyónni, az ottani görög templomba,* amelynek schizmatikus lelkésze *görög nyelven végezte ugyan a misét, de magyar nyelven tartatta a szent énekeket.*

A görög szakadárok köztünk a szent Uniót megrontani kívánván, izgató papokat küldtek híveink közé, kik a nép magyar nyelvén prédikáltak és végeztek különféle szertartásokat, sőt nyomtatásban is kiadták az *Evangéliumot, az Epistolákat és a Szentek életét,* s e könyvek élére az izgatásnak felismerhető szándékával idézték is Szent Márk evangelistának, úgyszintén Szent Pál apostolnak mindazon szavait, amelyekben a *nép által érthető nyelven* rendelik hirdetni az Isten igéjét. (Lábjegyzetben: Megjelent Vácon 1802 *Stériady Theodortól,* a karlovitzi patriarchának ajánlva.)

Nem sokkal későbben Popovics János görögkeleti lelkész *magyarra fordította* és ugyancsak a *törbeejtés szándékával* népünk közé szórta a görög *Synopsist.* (Lábjegyzetben: Megjelent Nagyváradon 1861. évben.)

A szakadárok ezen izgatásainak ellensúlyozására a munkácsi megyés püspökök *kénytelenek voltak a magyar hívek között a magyar szertartási nyelvnek mindinkább tért engedni,* s tették ezt azon apostoli és üdvös célzattal, hogy a mi fegyelmünk szerint ezen nem lényegbevágó igények kielégítésével megmenthessék a főlést, a lényegest, az igazhitet”.⁶

Az emlékirat állításával szemben — amelyet bizonyos, saját szempontból jól felfogott érdekek sugalmazott — meg kell állapítanunk, hogy az említett könyvek fordítói, illetve kiadói *az illetékes orthodox egyházi főhatóságoktól semmiféle ösztönzést nem kaptak* könyveik kiadására. Nemcsak az emlékiratban említett két könyvből, hanem a másik háromból is *hiányzik a szokásos püspöki approbáció,* amelyet a fordítók, illetve kiadók nem kaptak, hanem saját kezdeményezésükből, magánvállalkozásként adták ki könyveiket. És bár ketten közülük (Miskolczi és Stériady) könyvüket a karlócai metropolitának ajánlották, *nincs okunk feltételezni, hogy a metropolita akármelyiküknek a munkáját túlzott örömmel üdvözölte volna.* Nem szabad elfelejtenünk hogy az akkori magyarországi orthodox hierarchiától *mi sem állt távolabb annál,* mint hogy támogatást nyújtson a magyar nyelvű orthodoxia kibontakozásához, amely — nézete szerint a nemzetiségi orthodoxia bomlását idézhette

⁶ A görög szertartású katolikus magyarok emlékirata XIII. Leó pápa őszentségéhez. Bp. 1900. 24—25.

volna elő. Márpedig köztudomású, hogy az akkori magyarországi orthodox hierarchia elsősorban nem főpapi, egyházi, hanem *nemzetiségi-politikai* testület volt.

Meggyőződésünk szerint, a magyarországi orthodox hierarchia azzal, hogy nem karolta fel a magyarosodó orthodoxok ügyét és nem segítette elő a magyar nyelvű orthodoxia újjászülését (márpedig bizonyos, hogy ezt sokkal később sem tette meg), *két helyrehozhatatlan mulasztást* követett el az egyetemes orthodoxia rovására. Az egyik mulasztás az, hogy az elkerülhetetlenül *elmagyarosodó híveket nem szilárdította meg a magyar nyelvű szertartások révén az orthodox hitben*, hanem hagyta, hogy miután nyelvileg és nemzetiségileg eltávolodtak egyházuktól, hitben és érzésben is elidegenedjenek tőle, és fokozatosan elveszenek az orthodoxia számára. A másik mulasztás pedig az, hogy *bár alkalma lett volna a magyar nyelvű orthodoxia fölelevenítése útján visszaszerezni az únióba szakadt orthodox magyarokat*, akik az unitus (görög katolikus) egyházon belül is éppen a magyar nyelv kirekesztése miatt zúgolódtak, *semmit sem tett ennek a célnak az érdekében*. Az öt vállalkozó szellemű fordító, illetve kiadó pedig — akik közül három még pap sem volt — igazán nem rendelkezhetett akkora tekintéllyel, hogy pótolni tudta volna a magasabb egyházi hierarchia elmaradt illetékes intézkedését, vagy helyrehozhatta volna a főpapságnak legjobb esetben is passzivitásnak nevezhető tétlenségét. Az orthodox hierarchia helyett azonban az *unitus püspökök cselekedtek*, amikor — akár némi „illegalitás” árán is — *bevezették egyházukba a magyar szertartási nyelvet*, amit az orthodox hierarchia „legálisan” is megtehetett volna, ha meglett volna benne a kellő jószándék és előrelátás. Úgy gondoljuk, hogy a fentiek eléggé megvilágítják, mennyire *nem tekintette a hivatalos magyarországi orthodox egyház Georgievits Áron, Popovics János és társaik elszigetelt mozgalmát a maga ügyének*.

A karlócai metropólia és az unitus munkácsi püspökség különböző egyházpolitikai állásfoglalásának eredménye mindennél jobban szemléltethető a *tokaji* orthodox egyházközség konkrét példájával. A fentiekben idézzük a görög katolikus magyarok emlékiratát, amely szerint a Tokaj-környéki unitus magyarok, akik zúgolódtak az általuk nem értett ószláv nyelv egyházi használata miatt, hosszú ideig Tokajba jártak gyónni az ottani görög (orthodox) templomba, amelynek „schizmatikus” lelkésze görög nyelven végezte ugyan a liturgiát, de a templomi énekeket *magyarul* énekelte. Ez volt a helyzet vagy másfél évszázaddal ezelőtt. Azóta a *görög katolikusok intézményesen bevezették a magyar liturgikus nyelvet, az orthodoxok pedig, a felső egyházi hierarchia intenciójának megfelelően, megmaradtak az ószláv, görög, illetve román nyelv mellett*, olyan egyházközségekben is, amelyek időközben teljesen elmagyarosodtak, pl. Tokajban. És íme az eredmény: *Tokajban ma virágzó görög katolikus egyházközség van, az orthodox egyházközség viszont az utolsó emberig kihalt*, temploma pedig félig rombadőlve, denevérek tanyájává lett. Talán nem is nehéz megfelelni arra a kérdésre, hogy vajjon ugyanaz volna-e a helyzet ma Tokajban, ha az orthodoxok megelőzték volna a görög katolikusokat a magyar liturgia rendszeresítésében, és ennek nyomán már egy évszázaddal ezelőtt bontakozhatott volna ki a *magyar nyelvű* orthodoxia. Sajnos *sorolni kellene azokat a hajdan virágzó orthodox egyházközségeket, amelyeknek templomai elhagyatva állnak országszerte, mert híveik már nincsenek*. Merjük állítani, hogy *a hívek előtt fokozatosan érthetlenné váló liturgikus nyelvhez, rosszul értelmezett hagyománytiszteletből való makacs ragaszkodás juttatta őket erre a sorsra*.

Ilyen körülmények között került sor az 1868. évi IX. tc. meghozatalára, amely az addig szervezetileg egységes magyarországi orthodox egyházat külön szerb és külön román metropóliára osztotta. (Az 1698-ban létrejött román unió óta a magyarországi román orthodoxoknak saját egyházi szervezetük nem volt, hanem amint fokozatosan visszaszivárogtak a görög katolicizmusból az orthodoxiába, szükségképpen a szerb orthodox hierarchia joghatósága alá kerültek. Amikor azután a román orthodoxok

számbelileg eléggé megerősödtek, az 1864. évi karlócai nemzeti-egyházi kongresszus kimondotta a szerb és román egyház különválását, amit az 1868. évi IX. tc. volt hivatva törvénybe iktatni.⁷

A törvényjavaslat tárgyalásakor csak a szerb és a román orthodoxokról volt szó mindaddig, amíg a magyarországi görög egyházközségek nevében a pesti, szentesi és kecskeméti egyházközségek vezetői be nem nyújtották az országgyűléshez *memorandumukat*, amelyben nemzetiségi és gazdasági indokokra hivatkozva, külön autonómiát kértek a maguk számára is.⁸

A meglehetősen hosszú és részletes memorandum a törvényjavaslat szövegének idézése után, ezzel az eléggé *meglepő* mondattal kezdődik:

„Lehetetlen ezen törvényjavaslat ellen fel nem szólalnunk és a tisztelt képviselőház figyelmébe nem ajánlanunk, miszerint ezen javaslatnak törvényre emelése által szerb- vagy románokká declaráltatnának e honnak olyan fiai is, kik nem olyanok és olyanokká lenni sem kedvük, sem akaratak, akik csak vallásukhoz ragaszkodnak, de külön nemzetiséget nem igényelnek, hanem született magyarok és a hazafiúságban valamint eddig, úgy ezután is magukat felülmúlni senki által nem engedik”.

A memorandum aláírói a továbbiakban tiltakoznak az ellen, hogy a törvényjavaslat törvényerőre emelése esetén, iskoláik és alapítványaik szerb, vagy román kézre kerülnek, hiszen a törvényjavaslat csak azokról tesz említést. A memorandum ezután így folytatódik:

„Úgy de e honban a görögkeleti valláson nemcsak szerbek és románok, hanem olyanok is vannak, akik görög néven ismeretesek és azoktól származnak ugyan, kiknek tulajdonképpen vallása a görög-keleti vallás, és kiknek vallását a szerbek és románok is követik, de mint e hon szülöttjei vagy honosított polgárai valóságos magyarok, csakhogy a görög-keleti vallást úgy követik, mint a római katolikust, vagy reformátust, avagy evangélikust más magyarok, és az egyházban a görög nyelvet használják, mint a katolikusok a latin, az evangélikusok a magyar, német és tót, a reformátusok pedig a magyar nyelvet”.

Ezután a memorandum elmondja, hogy a görögök — illetve, saját bevallásuk szerint: magyarok — nem rendelkeztek saját, különhierarchiával, hanem a szerbekkel és románokkal együtt, közös hierarchia alá tartoztak, és közös létesítményeik is voltak (mint pl. a papneveldek), amelyeknek fenntartásához együttesen járultak hozzá, azonban iskoláikat és külön alapítványaikat mindig igyekeztek önállóan kezelni. A közös létesítmények tekintetében súlyos csalódás érte őket, „mert a papneveldek és tanítóképezdekből a görög nyelv csakhamar kiszorítottván, azokból egyetlen egy lelkészt vagy tanítót sem kaptak a görög nyelven ismert községek, hanem ha csak külföldről nem sikerült maguknak a görög nyelvben jártas lelkészt, avagy tanítót szerezni, vagy lelkész és tanító nélkül lenni, vagy pedig szerb avagy román lelkészszel kellett megelégedniök. Aminek ismét azon káros következése volt, hogy az ily lelkészek igyekeztek az úgynevezett görög községeket elszerbesíteni, avagy elrománosítani. sőt hol a tagok fogytak, vagy elélemedtek, igyekeztek az egész községet és alapítványait is elsajátítani”.

A memorandum itt utal a hozzácsatolt latin nyelvű mellékletre, amelyben a budai helytartó tanács 1795-ben felsorolja a következő görög egyházközségeket: Vác, Kecskemét, Tokaj, Eger, Gyöngyös, Ungvár, Miskolc, Komárom, Újvidék, Győr, Békés, Szentes, Gyula, Oravica, Belényes, Nagyvárad, (Hódmező-) vásárhely és Pest. Ezeket a memorandum Karcaggal egészíti ki, amely 1795 után alakult.

Arra az esetleg felmerülő kérdésre, hogy miért nem szólaltak fel a görögök az 1864. évi szerb nemzeti-egyházi kongresszuson, ahol az orthodox egyház kettéosztását

⁷ Berki F.: Az 1868. IX. tc. kánonjogi megvilágításban. Bp. 1944. 34—36.

⁸ Magyarország képviselőházához alázatos felszólításuk s petíciójuk a bentírt görög-keleti vallásfelekezeti községeknek, a vallás- és oktatásügyi miniszter által a görög-keleti vallás ügyében előterjesztett törvényjavaslat ellen. (Dátum nélkül.)

először kimondották, a memorandum azzal válaszol, hogy „midőn egyik igen tisztelt képviselő Csernovics Péter úr felszólalván, követelte, hogy a görögök is hívatnának meg és küldöttjeik által képviseltetnének, az lőn a válasz, hogy *Őfelsége akkori kormánya csak a szerbek és románok egybegyűlését és tanácskozmányát engedte meg*, mások tehát egybe nem hívathatnak, s meg nem hallgathatnak. Ahonnét tehát önkényt következik, hogy azon egyébiránt is nem normális időben és módon tartott tanácskozmány eredménye az abba meg nem hívott, sőt kizárva volt görög községekre semmi kihatással nem lehet”.

A memorandum továbbá rámutat arra, hogy a lélekszám kérdése ez ügyben nem játszhat döntő szerepet, mivel a görög egyházközségek, még a meglévő lélekszám mellett is *fenn tudják tartani összes intézményeiket és alapítványaikat*. Ezután célzást tesz arra is, hogy elképzelhető a görög egyházközségek hierarchikus különállása is, a bécsi görög egyházközség mintájára, amely szintén független a szerb és a román hierarchiától.

Mind ezek figyelembevételével a memorandum aláírói kérik a képviselőházat, találjon módot arra, hogy a görög egyházközségek iskolai, alapítványi és gazdasági autonómiája biztosíttassék. Idézzük: „S ha — mint reményljük — ezt elérni s a tisztelt Házat felszólalásunk helyességéről meggyőzni sikerült, úgy nemcsak a sikernek örvendünk, hanem bizton hisszük azt is, hogy felszólalásunk visszhangra találand és a tisztelt Ház bölcsesége módját találandja annak is, hogy a törvényjavaslatot mikép lehetne helyreigazítani, hogy a szerbek és románok, de a görög származású magyarok is megelégedve lehessenek! módját találandja a nélkül, hogy e részben irányadásunkra szükség lenne”.

Mindazonáltal a memorandum ad némi támpontot, hogyan képzei el a törvényjavaslat módosítását: „... az volna kimondandó, hogy a görög-keleti vallás három felekezete között fennálló minden közösség általában, különösen is pedig a közös hierarchia, papnöveldek, tanítóképezdek s közös alapítványok s közöttük az osztály elrendeltetik”. Javasolja tehát a memorandum, hogy a kormány „egy bizonyos, de legrövidebb határidőre egy érdektelen királyi biztos elnöklete alatt tartandó congressust hívjon össze Pestre, amelyre minden érsekek, püspökök, vagy ezek helyettesei, minden zárdák, papnöveldek, tanítóképezdek s alapítványok főnökei személyesen... hivassanak meg... Ezen congressus feladata leendő minden egyes község minőségét, a közös intézeteket, alapítványokat és kasszákat megállapítani, e végből az ezeket kezelőket számadásra vonni, s a kinyomozható betétemények aránya szerint minden egyes község, illetőleg vallásfelekezetiük osztalékát meghatározni”. Az esetben, ha az összehívandó kongresszus nem tudna minden felett megnyugtató határozatot hozni, az ügy a világi bíróság, végső fokon a hétszemélyes tábla elé lenne terjesztendő.

Az országgyűlési naplóból kitűnőleg, a képviselőház — ha nem is valami nagy örömmel — *elfogadta* a görög egyházközségek memorandumát, mert *kénytelen volt tudomásul venni a fennálló állapotot*, amely a memorandumban híven tükröződött. És ha a románok igényt tarthattak teljesen különálló, autokefál metropóliára, a görögöktől sem lehetett megtagadni bizonyos *kisebbségetű autonómiát*, amely egyébként a görögök állandóan csökkenő lélekszáma, nemkülönben hierarchiai függetlensége hiánya miatt *amúgyis eleve halálra volt ítélve*. (Ezt igazolja többek között az a tény is, hogy a memorandumban felsorolt görög egyházközségek közül a váci, egri, győri, komáromi, újvidéki és hódmezővásárhelyi azóta teljesen a szerb orthodox egyház kezére került, a békési, gyulai, belényesi és nagyváradi pedig román egyházközséggé alakult át.)

Az országgyűlés tehát, a memorandum nyomán alkotta meg az 1868. évi IX. tc. 9. §-át, amely a következőképpen rendelkezik:

„A görög keleti vallás se nem szerb, se nem román ajkú hívei ezentúl is meghagyatnak mindazon jogaikban, amelyeket egyházközségi és iskolai ügyeik önálló intézésében, szertartási nyelvük szabad használatában, mint szintén egyházközségi vagyionuk és alapítványaik kezelésében eddig gyakoroltak”.

Különös figyelmet érdemel az idézett § megfogalmazása a kérdéses egyházközségek, — illetve „hívek” — nemzetiségi meghatározása tekintetében. Ugyanis a görög egyházközségek memorandumának aláírói *túlságosan is kiálltak a maguk magyarsága mellett*, hogysem a törvény görögöknek nevezhette volna őket, viszont a fentiek során alkalmuk volt már rávilágítani arra az okra is, amely miatt „képtelenség” lett volna akkoriban *magyar* orthodoxokról beszélni. Ehhez még figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy a törvénycikk tárgyalásában szinte kizárólag szerb és román nemzetiségű képviselők vettek részt,⁹ akik vagy nem vették komolyan a görögök „magyarkodását”, vagy pedig tartottak tőle. Így születhetett meg tehát ez a *furcsa, negatív meghatározás*: „*a görög keleti vallás se nem szerb, se nem román ajkú hívei*”, amely mégis makacsul tartotta magát egészen a közelmúlt időkig.

Rá kell mutatnunk továbbá a §-nak arra a különös kitételére is, amellyel a görögöknek biztosított autonómiát *nem az egyházközségekre, hanem a „hívekre”* vonatkoztatja. Nézetünk szerint ez a megfogalmazás nem lehetett véletlen, hanem tudatosan arra akart célozni, hogy ezek a *magukat magyaroknak nevező görögök* nem alkotnak külön szervezetet, még különálló egyházközségeket sem, hanem *csak szórványban élnek* a nagyobb lélekszámú szerb és román egyházakon belül. Ilyen módon tehát a törvénycikk végeredményben nem állított gátat annak, hogy a görög hívek kihalása esetén egyházközségeik eo ipso szerb, illetve román egyházközségekké váljanak iskoláikkal, alapítványaikkal és egész vagyonukkal együtt.

A szóbanlévő egyházközségek — illetve, a tc. szerint „hívek” — *szertartási nyelveinek* szabad használatáról szólva, természetesen kizárólag a *görög* nyelvet kell értenünk, hiszen maga a memorandum is arról beszél, míg a magyar szertartási nyelv esetleges használatáról szó sem esik. *A magyar szertartási nyelv kérdése abban az időben egyáltalán fel sem merült*, annak ellenére, hogy már megvolt Popovics János liturgia fordítása, amelyet a fordító nyilván azzal a céllal készített, hogy előbb-utóbb alkalmazást nyerjen. Hogy milyen felháborodást keltett volna azonban a múlt század derekán a magyar nyelvű liturgia szorgalmazása, könnyen következtethetünk abból a merev elzárkózásból, amelybe a magyar nyelvű liturgia hívei még egy évtizeddel ezelőtt is ütköztek egyes illetékes egyházi vezetőknél.

Mindent összevetve azt állapíthatjuk meg, hogy az 1868. évi IX. tc. 9. §-a ahelyett, hogy tisztázta volna a görög eredetű egyházközségek helyzetét, *sőtét homállyal vette őket körül, amelynek leple alatt többségük, „autonómiájával” együtt, csöndesen elpusztult*, tagadhatatlan kárára az egész magyarországi orthodoxiának. Mindazonáltal több mint fél századig ez a 9. § volt az *egyetlen törvényességi támpont*, az utolsó szalmaszál az elmagyarosodott görög orthodoxia számára, és a görög eredetű egyházközségek görcsösen kapaszkodtak ebbe a szalmaszáliba, olyannyira, hogy némelyikük a 9. §-t díszes rájárába keretezve, templomában is kifüggesztette.

Ezzel szemben a 9. § reális értékének hiányát mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a „vallás szabad gyakorlatáról” szóló 1895. évi XLIII. tc. 6. §-a a törvényesen bevett vallásfelekezetek között az orthodoxokból csak a „görög keleti szerb és a görög keleti román egyházat” említi meg, teljesen *figyelmen kívül hagyva a „se nem szerb, se nem román ajkú híveket”*. (Az említett tc. egyébként is hibásan rendelkezik, amikor a „törvényesen bevett vallásfelekezet”-en nem magát az orthodox vallást, hanem kizárólag annak két egyházi szervezetét érti. Erre a fonákásra egy másik tanulmányunkban volt alkalmunk részletesebben rámutatni.)¹⁰

Az 1868. évi IX. tc. tárgyalásakor a görög eredetű egyházközségek talán többet érthettek volna el, ha nemcsak nyelvi, anyagi és iskolai autonómiára törekednek, hanem szorgalmazzák egy *külön magyar, vagy görög esperesség* felállítását, amely magában foglalt volna az összes görög eredetű egyházközségeket. Ezzel esetleg elejét tudták volna venni rohamos pusztulásuknak, de mindenképpen megakadályozták volna

⁹ Berki F.: Az 1868: IX. tc. etc. 38—48.

¹⁰ Berki F.: *A hazai orthodox keleti egyház időszerű problémái*. Bp. 1943. 4—5.

azt, hogy egyesek közülük elveszítsék görög, illetve magyar jellegüket. Ez utóbbi nézetnek az egyetemes orthodoxia szempontjából azért van jelentősége, mivel éppen ennek a körülménynak tudható be, hogy egyes nemzetiségi egyházak kezére jutott görög eredetű egyházközségek, nemzetiségi hívek hiányában jelenleg is *tovább pusztulnak*, holott minden lehetőség megvolna ezeknek az egyházközségeknek a felélesztésére.

Az 1868. évi IX. tc. után tehát a „se nem szerb, se nem román” egyházközségek voltak a *magyar nyelvű orthodoxia utolsó végvárai*, bár ezt a hivatásukat ők maguk sem fogták fel a maga teljes jelentőségében. A kényszerűség ugyan rávezette őket arra, hogy helyenként *magyar nyelven kezdték vezetni anyakönyveiket*, és hogy mind-egyikükben az *egyházközségi gyűlések hivatalos tárgyalási nyelve a magyar lett*, azonban egészen az első világháborút követő időkig *sehol sem merült fel a magyar szertartási nyelv kérdése*, amelynek bevezetése pedig döntő hatással lehetett volna az egyházközségek további sorsára nézve. Így tehát azok az egyházközségek, amelyek az 1868. évi IX. tc. tárgyalásakor keményen és félreérthetetlenül úgy nyilatkoztak, hogy híveik „külön nemzetiséget nem igényelnek, hanem *született magyarok*, és hazafiúságban magukat felülmúlni senki által nem engedik”, kénytelenek voltak eltérni a semmitmondó (és mégis nagyon sokat jelentő) „*se nem szerb, se nem román*” elnevezést, templomaikban pedig görög, vagy annak hiányában ósláv, illetve román szertartásokat hallgattak, amelyekből egy szót sem értettek.

Nem kétséges tehát, hogy a hitéleti lehetőségek szempontjából a magyarországi orthodoxok közül a *görög eredetű magyarok voltak a legkedvezőtlenebb viszonyok között*, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy lélekszámuk állandóan csökkenő tendenciát mutatott. Akik közülük mégis állhatatosan megmaradtak őseik hitében, nem is vallási meggyőződésből tették ezt (hiszen vallásuk tanításaiból vajmi keveset tudhattak, egyházuk szertartásaiból pedig egyáltalán semmit sem értettek), hanem merő hagyománytiszteletből. A hagyománytisztelet azonban — bármily nagy erő is legyen — egymagában mégis kevés ahhoz, hogy egy egyházat, mint élő és virágzó szervezetet fenntartsion. *Szinte a csodával határos, hogy amikor a tizenkettedik órában, a második világháború után, a Moszkvai Patriarchátus kánoni fennhatósága és oltalma alatt létrejött először a történelemben a kanonikus és legális magyar orthodox egyházi szervezet, voltak még élő „se nem szerb, se nem román” egyházközségek, hogy résztvegyenek az újjászülető magyar orthodoxia megszervezésében.*

Mi, mai magyar orthodoxok, akik nem vagyunk már kötelesek „se nem szerbeknek, se nem románoknak” nevezni magunkat, és akik immár saját anyanyelvünkön hallgatjuk az orthodox egyház csodásan zengő liturgiáját, hálával és kegyelettel gondolunk a magyar nyelvű orthodox imádság úttörőire, akik a XVIII. és XIX. században nagyfokú megnemértés közepette is, vállalták annak az útnak a készítését, amelyen a mi nemzedékünk halad.

Berki Feriz

ADATTÁR

Laskai Sándor református prédikátor levelei 1640—1657

A hódoltság alatt élő dunántúli református prédikátorok életéről aránylag nem sokat tudunk a XVII. század első feléből, Földváry Antal kitűnő összefoglaló munkája ellenére sem. (*A magyar református egyház és a török uralom*, Bp. 1940.) — Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök idejében rendeződnek a Dunamellék és Baranya felé a dunántúli egyházkerület határai. Ekkor alakul ki a külsősomogyi egyházmegye a dunamelléki egyházkerület kebelében azokból az egyházakból, amelyek a Balaton körül, de a török fennhatósága alatt élnek. Érdekük olyan püspök kerületéhez tartozni, akinek, mint Simándi Mihálynak, a töröktől jó oltalomlevelei vannak. Kanizsai Pálfi János nem minden keserűség nélkül bocsátja el őket, s a leváló külsősomogyi lelkészekről azt írja Simándinak, hogy „ama helytelen magaviseletű prédikátorok sem egyik, sem másik püspöktől nem függenek, szörnyűséges botrányokat büntetlenül üznek, s az ekklezsia békességét féktelen szabadosságukkal fölzavarják . . . kik szörnyűséges s tiszta füleeknek még hallani is borzasztó botrányokat büntetlenül üznek . . .”¹ — Ugyanezeket írja Kanizsai Pálfi János, Petri Szücs György laskói lelkész, alsóbaranyai püspöknek is, amikor Baranya felé szintén rögzítik a határokat: hogy vannak közöttük, akik bigámiában stb. élnek, s a büntetés elkerülése végett átmennek a másik püspökségbe.² Bizonyos, hogy felelőtlen, tanulatlan emberek csak úgy tódulnak ide, s felszentelés és tudás nélkül, szörnyű bűnök tömekegében lelkészként tevékenykednek, nagy szégyenére és kárára az egyháznak. Így vannak olyanok, mint Szántai István hollósi lelkész, akit nagyon botrányos élete miatt közönségesen csak „török pap”-nak szoktak hívni,³ vagy Sági Miklós tapsonyi lekipásztor, akit miután szörnyűséges kicsapongásai miatt többször figyelmeztették, Kiskomáromban vasban tartották, míg meg nem javul.⁴

Ezeknek a prédikátoroknak a helyzetét az határozza meg, hogy egyházilag fegyelmezhetetlen helyen laknak, mint bolygók, úgy lebegnek a két püspökség között. Életük a szakadatlanul folyó végbeli harcok miatt mindig nagy veszélynek van kitéve, s ide javarészt csak kalandorok jönnek, vagy pedig olyanok, akiket ilyen mesterkedésekre csábítottak.

¹ Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyh. ker. történetéhez*. Bp. 1898. I. 96., 102. l.

² Thury Etele: *A dunántúli ref. egyh. ker. története*. Pápa, 1908. 288. l.

³ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* (MPeTA), IX. 102. l.

⁴ *Uo.*

Hogy mint élnek itt a lelkipásztorok, érdekesen világítják meg Laskai Sándor levelei. 22 levele található az Orsz. Levéltár *Batthyány*-lt. *Missilis* anyagában.

A levelek szerzőjének életéről aránylag elég sokat tudunk. Nem tartozott a dunántúli egyházkerület jelentéktelen s ismeretlen prédikátorai közé.

Laskai Sándor nevét kora szokása szerint valószínűleg szülőhelye, Laskó után vette fel. Ez a falu Alsóbaranya egyik legnagyobb helysége ebben az időben. A török defterek 1544-ben nagyon tekintélyes mezővárosnak tüntetik fel.⁵ A reformáció ide hamar eljutott, sőt Szegedi Kis Istvánnak és Sztárai Mihálynak is itt volt a püspöki székhelye. Laskó nagyságát és a reformációhoz való viszonyát mi sem domborítja ki jobban, mint hogy a wittenbergi egyetemen 1523—1600 között egész sereg Laskai nevet találunk: Laskai Cruciger István, Laskai János, Laskói Csókás Péter, Laskói Sándor (1595-ben)⁶ stb., s a hercegszöllősi zsinat kánonait nem kevesebb, mint 6 Laskai írta alá: Laskai F. István, L. C. János, L. Lőrinc, L. T. István, L. János és L. István.⁷ A lerövidített betűk eredeti nevüket sejtetik, míg a Laskai név szülőhelyüket árulja el. A felsorolt személyek közül a legtekintélyesebb Laskai János, aki 1574-ben Wittenbergben tanult (atyja is János, ott szerepel ő is a Hercegszöllősi kánonok aláírói között), s 1613—1629 között, mint vörösmarti prédikátor, alsóbaranyai superintendens, s akinek testvéréül tünteti fel Lukácsy Imre az 1648-ban Dunavecscén lévő Laskai Lőrincet.⁸ De van Laskai János 1607-ben a révkomáromi egyházban is, mint rektor, akinek keze alatt tanult Kanizsai Pálfi János.⁹ Laskai Máté pedig segesdi, majd ötvösi prédikátor 1625—1640 között.¹⁰ S nem utolsó közöttük Laskai Matkó János (szül. 1605) Bethlen István udvarában, aki ha nem is vállal gyülekezetben lelkipásztori állást, de tudós teológus és semmiképpen nem világi ember, mint Szabó Géza tudni véli, amint ez nagyszámú teológiai művéből is kitűnik.¹¹ Thury Etele említi még Laskói Bató István győri evangélikus esperest, aki ott van 1615 június 17-én a felsődunamelléki újlaki zsinaton.¹²

Ámbár ennyi Laskai nevű lelkipásztorról tudunk, s részben vele ezek egy időben is éltek, mégsem lehet kapcsolatot feltüntetni egyikük vagy másikuk s a levélíró Laskai Sándor között és meg kell elégednünk azzal, amennyi Kanizsai Pálfi János feljegyzéseiből és saját leveleiből kiderül.

Nem tudjuk, hol tanult, külföldi egyetemen járt-e? Legkorábbi adatunk róla az, hogy az 1624 május 16-i körmendi zsinaton somogyjádi lelkésszé szentelik: *Alexander Lascovius Jadensis in Simigio, ordinandus*. Somogyjádön lehet 1—2 esztendeig, de az 1627. április 27-i németújvári zsinaton már mint nagybajomi prédikátor jelenik meg.¹⁴ A nagybajomi egyház a jobbak közé tartozhatott akkor is. Abból a tényből, hogy ezen a zsinaton az egyházkerület tanácsában, prsebitériumában a kiskomáromi egyházmegye részéről presbiterként

⁵ Földváry László: *Szegedi Kis István*. Bp. 1894. 115. skk. — Velics Antal: *Török kincstári defterek*. Bp. 1886. I. 29. l.

⁶ Földváry L.: *Adalékok*. I. 41. skk.

⁷ *Uo.* I. 62—63. l.

⁸ *Uo.* I. 52. s más lapokon; — Lukácsy Imre: *Beszél a múlt... Sajtó* alá rendezte Molnár Lajos. Dunavecse, 1942. 21. l.

⁹ Thury E. *i. m.* 218. l.

¹⁰ MPÉtA, IX. 100. stb. l.

¹¹ Zoványi Jenő: *Cikkek a Theol. Lex. részére*. Bp. 1940. 271—272. l. — Szabó Géza: *A magyar református orthodoxia*. Bp. 1943. 45. l.

¹² Thury E. *i. m.* 298. l.

¹³ MPÉtA, IX. 59. l.

¹⁴ *Uo.* 96. l.

van feltüntetve, arra lehet következtetnünk, hogy Laskai Sándor ebben az időben már maga is tekintélyes lelkipásztor volt. A kiskomáromi egyházmegye rábízta az alumnusok számára gyűjtött 24 dénár kollektá befizetését is.¹⁵ 1629-ben vagy 1630-ban a kiskomáromi egyházmegye magyar részen lakó esperese mellett már prosenior, hogy a török hódoltság területén lévő egyházakat vizsgálja és fegyelmezze. Kanizsai Pálfi János írja Patay Istvánnak, hogy távozása után a kiskomáromi egyházmegye is esperes nélkül maradt, s az alesperességre Laskói Sándor nagybajomi lelkipásztort választotta meg a tisztelendő presbitérium.¹⁶ Tekintélyét mutatja, hogy az egyházkerület Tregenyei Pál látrányi lelkésszel együtt elfogadja Sági Miklós tapsonyi prédikátor kezeseként, s Sági Miklóst bilincseiből, ahová iszákossága miatt jutott, kiengedik, hogy életét valóban megjobbítsa.¹⁷

1633-ban kiskomáromi városi lelkész s alesperes (a kiskomáromi várban Paksi István a prédikátor), s a 25 tagú egyházkerületi presbitérium tagja.¹⁸ Mint ilyen vesz részt az 1634 június 7-i kiskomáromi¹⁹ és az 1635 május 8—10-i szentlőrinci zsinaton, ez utóbbira a kiskomáromi egyházmegye részéről csak Kanizsai P. János püspök és ő mennek fel.²⁰ Ebben az időben tér át a református egyházba Zalatnai Péter kisbajomi lelkész, Laskai Sándor prosenior kezén.²¹ Zalatnai evangélikus lelkipásztor volt, iszákossága miatt később sok vele a baj. — Laskai 1640 június 19-én jelen van a köveskúti zsinaton, mint prosenior és kéthelyi lelkész.²² 1643 május 19—20-án a csöglei zsinaton is mint kéthelyi prédikátor jelenik meg. Kanizsai Pálfi János halála után az egyházkerület adatai hiányosak. Az 1654 június 30-án tartott pápai zsinaton Laskai Sándor már nincs jelen a kiskomáromi egyházmegye lelkipásztoraik között, akik közül többen a török miatt távolmaradtak a zsinatról, amint az egyházkerületi beszámoló megjegyzi, s ezt a kimentést feltételezve, Laskai lehetne még somogyi lelkész, de már nem az.²³ Ellenben tudunk arról, hogy 1652-ben Nágocson lelkipásztor, s a dunamelléki egyházkerület zsinatán vesz részt.²⁴ Ez volt róla eddig az utolsó adatunk.

Levelei alapján most kiegészíthetjük eddigi életrajzát. Laskói születésűnek, s nevét is onnan felvettnek kell tartanunk, mivel kereskedelmi üzletek lebonyolítására gyakran visszatér oda, az ottaniakat ismeri s otthon talál közöttük.

Prédikátori szolgálata mellett, s azt ebben az időben inkább elhanyagolva, a zsinatok által oly szigorúan tilalmazott kereskedéssel is foglalkozik. Leveleiből az tűnik ki, hogy ilyen ügyek miatt néha napokig, sőt hetekig is távol van gyülekezetétől. A hódoltsági határ mentén lakik, a hódoltsági falvak mindkét részre adóznak, a királyi és a hódoltsági terület nincs nagyon pontosan elhatárolva, ez nagy lehetőséget ad a kereskedésre, s Laskai él is ezzel a helyzetadta lehetőséggel.²⁵ Tud latinul, hogy mennyire, leveleiből nem tűnik ki. Egyik levele

¹⁵ Uo. 103. l.

¹⁶ Thury E. i. m. 213. l.

¹⁷ MPEtA, IX. 102—103. l.

¹⁸ Thury E. i. m. 259. l.

¹⁹ Uo. 282. l.

²⁰ Uo. 289. l.

²¹ Uo. 287. l.

²² Uo. 294. l.

²³ Uo. 312. l.

²⁴ Földváry L.: *Adalékok*, I. 131., 186. l.

²⁵ Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódoltság korában*. 2. kiad. Bp. 1886. 328. skk.

szerint tud törökül is, ami nagyban növeli tekintélyét a törökökkel való érintkezésben.

Közölt leveleit jobbra Batthyány Ádám dunántúli főkapitányhoz írja. Batthyány ugyan már 1629-ben áttért római katolikusnak, s Kanizsai Pálfi János püspököt kiüzte a németújvári egyházból, jóllehet gyermekségétől fogva lelki atyja és tanítója volt, — de Laskai Sándor szoros összeköttetésben van vele. Az összekötő kapocs kettejük között a nemzeti és az üzleti érdek. Laskai híreket hoz a török készülődéseiről, kémkedik, s Vid Benedek laskói kereskedő révén Nándorfehérvárról, sőt Konstaninápolyból is tud közvetlen híreket szerezni. Jó magyar hazafinak mutatja magát, ámbar szolgálatai jutalmául kiadásai megtérítését kéri.

Üzleti tevékenysége kétféle. Egyrészt ad, vesz, felkínál, beszerez bizonyos dolgokat: így a Duna—Dráva szöglet halban gazdag helyeiről, főképp Laskóról Batthyány Ádámnak halakat vesz, azután mézét eladja, majd lovat, lószerszámot közvetít, s a végén nagyban ökröket vásárol. — Emellett a török és magyar rabok kiváltásánál tevékenykedik. Üzleti ügyei a feje fölé tornyosulnak. Élelmesebb emberek túljárnak az eszén. Vagyona, becsülete, s majdnem szabadsága és élete is rámegy a nagy kereskedelemre s közvetítésre. Először pénzért kell pörösködnie, majd a török bizalma inog meg benne és ez feldúlja életét, kiüzi Nagybjomból, ahol újból lelkipásztor, s megfosztja mindenétől. De Batthyány Ádám bizalma is megrendül benne, s Laskai, mélyen a török hódoltságban, Nágocson kap helyet, mint prédikátor, egészen távol már Batthyánytól, s levelezésük, érdekeik szála elszakad. Laskai 1657-ből keltezi utolsó levelét, de 1652-es levélre hivatkozva ad választ benne. Főúri pártfogójával megszűnt az összeköttetése és lehet, hogy Hamza bég oltalma alatt nyugalomban fejezi be életét Nágocson. További életéről s halála idejéről nincs semmi adatunk.

Levelei üzleti levelek, melyekből ritkán tűnik ki foglalkozása vagy akár hite, de nehéz helyzetben egyszer így vallja meg hitét Batthyány Ádám felé: *Evangelicus Catholicus* vagyok, avagy *Apostolicus magis*.

Leveleinek kiértékelése meghaladná e bevezető sorok feladatát. Az bizonyos, hogy Laskai Sándor levelei új nézőpontot és bizonyító anyagot nyújtanak a magyar református lelkipásztorok török hódoltság alatti életére. — A török-magyar gazdasági összeköttetést illetően is gazdagítják ismereteinket e levelek. Olyan gazdaságtörténeti kérdésekre is fényt vetnek, mint pl. halak vétele, eladása, feldolgozása stb., továbbá a marhakereskedelem. Takáts Sándornak erről a kérdéstről írott nagyszerű tanulmányához is (*Magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása*) további adatokat szolgáltatnak Laskai Sándor levelei. A bécsi marhakereskedői monopólium mellett nemcsak Bethlen Gábor, a Zrínyiek foglalkoznak ebben az időben ezzel az üzletággal, hanem más főurak is, mint Batthyány Ádám. Érdekes dolog tudni, Laskai Sándor tevékenységéről olvasva, hogy a Zrínyiek marhakereskedelmi ügyeit is két egyházi személy intézi: egy ágostonrendi és egy ferencrendi szerzetes, akiket — a monopolisztikus bécsi körök véleménye szerint — a nuntius segítségével — kolostorba kellene záratni.²⁰

Laskai nyelvezetének elbírálását nyelvészeinkre bizzuk. Helyesírására nézve még a következőket kell megjegyeznünk. Soha nem tesz vesszőt az *a* vagy *e* betű fölé. Az *u* és *v* betű használatát gyakran felcseréli. Az *o* fölé írt kis félkör alakú jellel, hullámos vonallal írja az *ö* betűt, az *ü* betűt pedig a *w* fölé tett két ponttal. Az *y* fölé mindig két pontot tesz, akár magányosan használja, akár összetételben. Ez utóbbi esetekben nagyon következetes, s csak feledékenysége

²⁰ Takáts Sándor: *Szegény magyarok*. Bp. é. n. 189. 1.

miatt marad el néha a két pont vagy a kis félkör. A kis *v* és a nagy *V*, valamint a kis *k* és a nagy *K* betűk között a kiírásban nincs különbség. Szókezdésben mindig csak nagy *C* és *L* betűket használ. — Határozott, markáns írásával csaknem minden betűt kiír, rövidítései is könnyen érthetők: „Nagyságod”, „Kegyelmetek”, „Isten”, „Anno” rövidítése vagy a lerövidített szó fölé húzott vonással vagy — formájú jellel történik. A szavak végén rövidített *n*, *m* betűket a közzétételben feloldjuk, jelzésük nyomtatásban *dölt betűkkel* történik.

A levelek közlése végén néhány kevésbé ismert szó megmagyarázásával könnyebbé szeretnők tenni olvasásukat és megértésüket.

Az O. L. *Batthyány*—lt. missilis-anyagának a *jegyzéke* 28 485—28 506. sorszám alatt regisztrálja Laskai Sándor leveleit: 1630. jan. 24. — 1657. márc. 19. időhatárpontok között, s az első és utolsó levél helye (Veszprém, ill. Nágócs) megjelölésével. — 22 db. Valójában 1640. szept. 17-én kezdődik Kiskomáromban, mivel az 1630. év *téves olvasás 1650. helyett*, s így a közzétételt is a 28 486. sz. jelzettel kezdjük, s az első 28 485. sz. jelzetet pedig időrendben a 28 505 és 28 506 közé soroltuk be. Hogy ennek a vitás levél idejének az olvasása 1650., nyilván kitűnik abból, hogy 1649-ben írt levélre hivatkozik.

1. levél. — Batthyány Ádámnak, Kiskomárom városából 1640. szeptember 13.

1. Tudósít arról, hogy Laskón volt, a török bégnek Bonfiniust tolmácsolta, ismereti a törökországi híreket, jelenti, hogy Vid Benedek hajlandó lemenni Törökországba újból hírszerzés végett. Beszámol a kereskedelmi dolgokról: halak vétele lehetséges, más üzletek is köthetők, de forgótőke kell hozzá.

Az Attya Istentől Sz. Fiaiért kegyelmet, bekesegőt es mindön Lelki Testi iokat keuanok Nagysagodnak. meg adatni nagy boldogul.

Nem szanua faratsagomat, Nagysagod io akarattjaiert, Kőncz²⁷ Uram²⁷ es Sanko Uram²⁸ tanacsokbol, ismet ala mentem vala, erteközni, mi karban Legyon az allapat, Török Ország fele, el erközüen Vid Benedek Uramhoz, negyed napra iwtttem ki Lasko Varasabol, de mi helyön oda ertem az Mohaczi szanczak bekis oda erközöt Vid Benedek Uram hazahoz 18 louassal, maga folyo kocsin wluen. iwuetelinek oka Csak az volt, hogy Benedek Uram az Magyar Bonfiniust Törököl tolmacsolna neki, miuel maga a bek nem igön Magyar. meg ertuen penig hogy en mind oluasni es törökölis iol tudnek, Vasarnap Csak predikatoria sem bocsatot, sem Hetfen melöle el nem erezöt scilicet 10. Augusti 0 szere//nt valo Calendarium²⁹

szamra: beszellötte mint valami szomorü sziuel hogy az Török Csaszari familianak magua szakadott uolna, es felnek azon, hogy ha ez mastani Ibrahim ham³⁰ ferfiui mag nelköl meg halna, az Csaszarsag az Tatarok Csaszariara Kantemirmizerre³¹ maradna, azert az volna az oka, hogy az Török Csaszar az iden sohüa maga szömelveben nem mozdulhatot volna, hanem. 70 Leani volnának agyasi hogy ferfiui magot tamasszon es az Csaszari meltosag az Ottoman nemzetsgebol ki ne vagattassek: oda mindönwt nagy Csendesseg vagon Töröknek derekas gywlese sohul semmi nincsen, Csak itt ezök az Veg beliek ebelködnek az Lopason: hogy penig az Csatat valaki nekik föl szabaditotta volna, abba semmi nincsen: az mi az töb dolgot illeti, hogy ha iwüendöbe mi lenne es keuannank meg ideien mozdulasat meg tudni azt Nagysagod úgy vegye eszeben hogy okossaggal kell

meg Nandor Feier Varra eleiben menni ezt Nagysagod az Benedök Uram³² leuelenek Continentiaiból veheti eszeben, mert valami eszköznék vetele auagy arulasa nélkül Magyar Embörnek Feier Varon alól setalni Metwlyös. mastani ala mensesömben Nagysagod számara kwldöt ala twlem Könczöl Uram szaz vagdalt tallerokat halakra³³ mellett Benedök Uram nem akart semmi uttal föl venni hanem az .15' penzös Garasra vagyodik, mikor pedig sok törökdesim után hozza nyult volna illyen okkal vette föl hogy többet affelet immar föl nem veszön, sem Greci Tallert sem Cziklin Araniat es semmi fele penzt³⁴ hanem Csak azt az tizonött penzöst, ezt pedig igy keuannya hogy valamint itt az a' penz iar tehat Laskoig azon nyomban folyön, onnan alab mozdítvan masut az hol foýasa vagyon, az mint el kell akar Nagysagod Könczöl Urammal fele nyereseghez állyon, akar egy egy Louat aýandekon keuannya, az nyeresegön kiuwl akar kett karika fa³⁵köz halat vizan³⁵kiuwl, ennek bekessegös el hozasara igertek magokat Benedök Uram, s' az Szubasa³⁷ szinten fö Segösd varaig³⁸ erre pedig illyen fogadasunk vagyon Erös hit alat, hogy ha Nagysagod ad es en el nem viendöm szaz forint az kötele, ha pedig az penznek iarasa addig meg futamnek es hozza nem akarna nyulni szaz forint arra halal tartozzek adni erre pedig Török es Magyar bizonsagim vannak, kesödelmezni nem kellene pedig Nagysagos Uram, mert annak derekas haszna

Feier Varat uagyon, s engöm O szarent valo kis aszszoni napiara³⁹ ala vartanak volna mert Beczkerekere valo szandekok akkorra volt, s en el halasztattam velök, hogy sok szoual Vram szaua ezis, hogy ha Nagysagod irok Nagysagod ne bannya. Benedök Vram szaua ezis, hogy ha Nagysagod az derekat az penznek innet föl penzwl keuannya ugý kwldi, Csak az mi az nyeresege abból hagy halra valot, ha mas Morhual keuannya ugý kwldi Csak Nagysagod meg iria. mi Leszön az Nagysagod keuansaga mindömben az Cseleköddö Leszön valaminek ott keletit Nagysagod Latytva, az penz pedig keuseb ne legyon ket ezör tallerra valonal. Ennek haszna ött zasz forint es pedig Nagysagodnak egy holnapra ismet kezehöz iuthat. Ezön fölwl az mit Nagysagottul penzi számara keuan im meg iedzöm, igaz nem mind maganak hanem masok könyörögnek neki s nem szegheti kedüket Ezök után az io Isten Nagysagodat sokaig eltesse nagy io Egessegeben. Irtam kis komari Varason 13 7bris 1640.

Laskai Sandor Nagysagodnak io akaro Emböre es kesz szolgálgaia szeretettel szolgál
Mpria.

Kivül: Az en io akaro kegyelmes Vramnak az Tekintetös es Nagysagos vitez Groff Battyani Adam Uram w Nagysaganak adassek hiuen es hamarsaggal.

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. Miss. 28.486. sz.

2. levél. — Batthyány Ádámnak, Kiskomárom, 1641. július 29.

2. Batthyány Ádám tudta nélkül nem akar lemenni Törökországba tudakozó útra. Ertesítést vár nemcsak Batthyány-tól, de onnan alulról is. Hírei: Musza budai basa lehet, hogy a perzsák ellen megy; Vid Benedeknek a török udvarnál jó összeköttetése van. Az utazáshoz pénzt kér, s a hírek átvételéhez pedig megbízható embert. — Személyes kérések Vid Benedek és a maga részére.

Alazatos szolgálatom ajánlásának utána keuanok Istentől Nagysagodnak, mind az Nagysagod keduesiuel egyetemben kedues io egességöt, bekessegöt es io szerencses boldog hoszszu eletöt Isten sokaig eltesse Nagysagodat, Amen.

Ell vettem az Nagysagod leuelet Kőnczöl Vram által, melyben mit Irion Nagysagod mind iol értöm es szorgalmatos gondviselessel akarok szolgálni Nagysagodnak mindönben, mig élök ez földön, ha az io Istentől engettetue Leszön hogý az en ala menetelöm felől Nagysagod szorgalmatoskodgýek, azt hasznos dolognak mondom, Csak hogý az Nagysagod tanacsá hire es akarattýa nélkül nem akartam semmit próbálni noha az en kedues Attýamfia Kőnczöl Vram gýakran ósztónözöt, de miuel tuttam az mi io Embörwnek hol ualo iarasat es utait, ha mentem volnais olýkor talan Csak wresen iarhattam volna. miuel Martiustul fogua ketször fordul Constantinapolýból az Nagysagod rea bizattatot dolgokból. Im meg erközöt 8 Julii, es alkalmatossagot keresuen utaba, föl iwt Sziget Varaba s engým per postam hiuatot hozzáia hogy velem szolhasson es Nagysagodnak mindön igazat izenhessön, mig azert Kőnczöl Vram Nagysagoddal volt, az alat enis Vid Benedék Vrammal szmben voltam es vele szoltam. az hadak hirei felől azt izeni Nagysagodnak en altalam, hogý valameni hirei Nagysagtoknak ide föl az Török Csaszar hadai felől vagýon szinten anni s meg töb hírok

vagýon az Törökök között az Magýarok hadainak, s fw keppen az Nagysagod hadan//ak, hogý immar Nagysagod Taborban vagýon szazhuszonöt Ezör-embörrel, ez penig Musza pasa⁴⁰ practikaia, mert az mint Benedök Vram beszelly Constantinapolban az Csaszar fwtanacsatul Cadur pasatul, az Murtezan pasanak⁴¹ wczetwl azt hallotta volna szollani hogý az Csaszar ezt az Budai Musza pasat az kazulokra⁴² haddal akarta kwldeni, de ueuen eszeben, hogý az kazulok melegön fwtk az vellat, es ugý akarnak neki kezeben adni, hogý wis oda maradna mint Murtezan, Karakas, Iszkendör es az többi, az Nagysagod hireiuel meg mentötte magát es igý helyben maratt, de hogý az Török Csaszar hadanak Constantinapolýon kiuwl valami gýwlese volna abban bizoni semmi igaz Csak egý mak somni sincsen sem Feier varnal, sem alab sem folylyeb Csak mind Maczka rettentö wres hoiagok, ez titoknak kivetelere Benedék Vram ketször faradot ala es sokatis költöt költsegeuel utait föl nem eruen Nandor Feier Varat Kemal pasatul 50. forintot kert kölcsön, keri Nagysagodat en altalam hogý e beli költsegeben Nagysagod Legýön valami segetseggel. es im ismet meghatta hogý en Sz: Lőrincz⁴³ napiaira ala mennýek hozzáia, s ha valami Vý hirei erközendnek valahonnan aztis Nagysagodnak örömet hireue teszi, az mutato ielnek semmi Latattýa nincsen aszt mondgya, sem Eszeknel, sem Petör Varadgýanal, sem oda ala Simsirnel⁴⁴ mivel azert

faratsagiual es maga költsegeuel annyera nem restellöt el menni, es Nagysagodnak szüi vigasztalo kedues olai agat hozni nem kwlonben mint regön az Noenak az galamb a vizek soksagi ellen szarazt mutata az zöld agaczkanak be viteleuel, melto Nagysagos Vram hogy illen maga magatul meg gyuladott szüetnöket Nagysagod olai nelkwil ne hadgyon, hogy a'beli szolgalttvaual többet tarczon es touabis szolgalthasson, mert ha Nagysagod olai nelkwil hagyangya meg kezd fogyni vilagoskodasaba. erröl többet nem irok Nagysagodnak hogy Nagysagodat faraztani ne Lattassam.

Az Masik dolog kit Nagysagod en ream bizot, abban hiuen el iartam es az keuansagot Nagysagod akarattya es keuansaga szerent meg szörzöttem Csak hogy igön igön hiu embör keuantatnek hozza ki altal ide be Könczöl Vramnak az ielöket be kwldhetne, de igön felti mind magat s mind engömet, magat nyakazastul, s engöm fellabu szektw¹⁴⁵ es maradekimat holtig valo rabsagtul. az ielöket Nagysagod Könczöl Vramt//ul megtanulhattya mik Lesznek. Az mi az Nagysagod Leuelenek töb Continentialiat illeti Vid Benedök Vram abban örömet szolgal Nagysagodnak Cask mast arra valo foglalo penz keuntatik az mint megis hatta, azert ha Nagysagod io akarattya tartya ugyan mast Könczöl Vramtul kwldgyön Nagysagod ket auagy haromszaz Tallert, hogy az Toknak az arat Benedök Vram megadhassa; valamit kwld pedig Nagysagod az a Nagysagod io akarattya az talleron Nagysagod semmit ne gondolkodgyek mert meg iwät az előbbeni iarsa. ha pedig Nagysagod apropenzt kwldis mind egy többel Nagysagodat nem busitom. Isten Nagysagodat so-kaig eltesse mind az Nagysagod ked-

uesiuel egyetömbé. Irtam kis komarba 29 Julii 1641.

Nagysagodnak alazatos io akarioia es kesz szolgálta

Laskai Sandor somogi pro-senior ketheli predikator.
Szeretettel szolgal mig ell
Mpria.

P. S. Vid Benedök Uram Leankaia szamara egy mentenek valo zöd Moruait⁴⁶ Nagysagod ne feleiczön kwldeni Könczöl Vramtul Nagysagodat keröm hogy ez Leuelben tetötöt Czedulaczkamrol meg bocsasson, mert meggondolam hogy ha Nagysagod ez io hirökkel tellyes Leud leuellel mas Vraimeknak keduesködni ne Legyön mindon tuttokra mi keuansaga vagyon Benedök Vramnak Nagysagottul, melly allatok tudom tilalomban vannak Nagysagatoknal, tudni illik egy par pisztoly aranyas barsonios tokiuak, de vörös barsonios ezök szinten az portara mennek Cadur pasanak az Regi Murtezan pasa wczenek az most az Csaszarnak belsö tanacsza ki Benedök Vramnak igön hiu Emböre es regi ismeröie meg mikor ide ki Lakot, az zöd posztotis Nagysagod el ne feleicze Nagysagod ez mellet ha Nagysagodat sokkal nem busitanam magam szamara egy madarhoz illendö vekoni kiczin goljóbissal iaro puskat ki ött arasz hoszsza Legyön. Ezök utan Isten Nagysagoddal.

Kivül:

Az en io akaro Kegyelmes Vramnak az Tekintetös es Nagysagos Vitez Vrnak Groff Battyani Adam Vrunknak, az Hatalmas Romai Csaszarnak w Folsege Tanacsossanak, s

□ Más beragasztott papíron folytatás.

Dunan innet Magyar Ország Reszeinek Kanisa ellen Leuđ Veg Hazaknak Fw es illendő Gyeneralis Capitannyanak etc. mint nekőm Kegyel-

mes io akaro Uramnak adassek hiuen kezeben.

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. Miss. 28.487. sz.

3. levél. — Batthyány Ádámnak, 1642. január 15.

3. Laskón a vizákat át lehet venni, pénzt kér rá. Az oroszok a törököket megverték. — A perzsákkal a török nem kötött békét. — A nagyvárad királýsírokat felbontották. — Személyes ügyek és kérések Vid Benedek részére.

Szolgálok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak Ez Vÿ esztendőben Isten sok iauaiual Latogassa Nagysagodat, mind az Nagysagod Keduesiuel egyetömben.

Kegyelmes, Nagysagos Vram eluettem az Nagysagod Leuelet mellÿet irt Nagysagod Rohonczon 15 Octobris, minek elötte penig eszt az Nagysagod Leuelet Latnam Laskorol Vid Benedök Vram kwlde hozzam egy embört Leuellel es Vÿ hirokkal az Leuelet irtak 18 9bris, az Leuel három dolgot auagy negÿ dolgotis akarna mondani ha szolhatna. Elsö hogÿ az vizak keszek es el kwlldhette volna fogadása szerent meg karacson elöt egy holnappal, de ez mellett meni köz hal kelletik nem tudhattÿa; es igÿ engöm farasztani ketször nem igeközik. azert im Könczöl Vramat en Nagysagod eleiben kwltem Lassa Nagysagod mit kellessek Cselek//ödni. az vizak szaz masak. de ha hamar nem erök el adgÿak es igÿ mi kart vallanak, azert Nagysagod Könczöl Vramat ne keslellye, penig Nagysagod Apro penzt kwlgyön mert az Taller meg meg bolondult földönkben.

Masik Vÿsag hogy az Muszkak igön meg vertek az ottom//manitakat.⁴⁷

Harmadik hogÿ az persakkal nincz az frig es azert szöme//ozzak az tracta által valo bekessegöt.

Negÿedik Hogÿ az Erdeli Feiedö-

löm Varadon az Regi szent királýokban hatot föl talaltatuan Sz: Istuan királýnak Csak az gyöwrwiet vitte el.⁴⁸

En Nagysagod kepeben egÿ Leuelet irtam volt es az mi keuansagi voltak, Vid Benedöknek azt meg igertem az halak araban. 10 Reff Vörös Csimazind⁴⁹ igön igön iot, az fia hazassagara 4 szep kesöket 4 posoni swuegöket 4 wnw⁵⁰ valo zöd futat aszszoni allatnak valot. egÿ tehöly⁵¹ kest aÿandekba valot. az penzt Nagysagod ne keslellye mert az intereset meg veszik raitunk es az mind nöttön nõ az penzt Benedök Vram az Tömös Vari Basatul kerte ki. az Nagysagod Leuelet ha mint oltalmazhatom neki viszöm. Ezök utan Isten Nagysagodat sokaig eltesse. Irtam 15 Januarii 1642.

Nagysagodnak Alazatos io akaro kesz szolgália. L. S. Nagysagodnak örömet szolgál.

Kívíl:

Az Tekintetös böcsöletös es Vittezi io hirrel neuel föl ekösittetöt Nagysagos Grofh Battyani Adan Vramnak Chanisa ellen vettöt Magyar Vegh Hazaknak Fw es illendő Gyeneralis Capitannyanak, neköm kegyelmes io akaro Vramnak hiuen es hamarsaggal kezeben.

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. Miss. 28.488. sz.

4. levél. — Batthyány Ádámnak, Kiskomárom, 1644. március 30.

4. Végigjárta a varsákat Batthyány számára. — Sahin bég készül a harcra. Kiskomáromra Batthyány vigyáztasson. — Lemegy puhatólni a drávai révekhez, hogy a török merre akarja indítani a hadakat. Pénzt kér rá, embereiben pedig Batthyány megbízhatik.

Szolgálok Nagysagodnak mint Kegyelmes Vramnak Isten sok iokkal algya es Lassa Nagysagodat keuan-sagiú szerent Amen.

Minap erköze az en igaz io akaro attyamfianak Chönczöl Mihaly Vramnak kezemhöz egy Leuele, melyben w. kegyelme attyafisagos-san kert hogy keszdelom es halogatas nelkül az gazlora siessek es ha mi Chikokat az Varsakban kaphatnek, tehat w. kegyelmenek kedues ayandek gyanant be presentalnam, az mellöt örömet es io keduel megh Cseleköttem el mentem es tellyes harmad napig gazlottam az öreg varsak környül az mit bennök kaphattam im Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak Chönczöl Vram által be presentalom Sziget Varaban az Sahin pasa vigan fuattva Trombitait vereti Dobiait es tisztogattattya rosdas kargyait s bizoniossan kis komarra asit, mind azon által köteleket es haiokat oda ala sokakat keszit, melynek az ertelme nem egyeb hanem az Tamasi⁵² reuig akar az oda ala valo erö szarazon iwenni es az Tamasi Reuön akarna horuat orszag fele által költözni, az mi az Nagysagod Segsdi Varsaiat illeti aztis föl raztam es azt halottam twle hogy mastan az Nagysagod ioszagara semmi szandek sem tanacz nincz. Söt ha ez hadak hirei es inulati⁵³ nem tamattak volna w. Nagysagodnak örömet szolgált volna, mind azon által ez utannis Nagysagodhoz valo hwsegeben meg nem kissebbodik. mastan kis Comar környül sok nyul Lakik úgy hogy nemely emböröknek megh az Labra valoiabbanis be buuik mely miatt ha Nagysagod

raita nem könyörödik az szaz penz ara szegyon raita meg esik, keröm Nagysagodat mint kegyelmes Vramat hogy azokban az talpon allo es sere-seneggel vigyazo vitezekben az gyalog rendben ha nem többet Csak ötszazatis ide kis Comarnak örizetire külygon Nagysagod es ennek hire mihelt meg hallatik Sahi pasa dol-gaban mentön megh tartozik megh hogy gyült török volna mellette abban semmi nincz, mert Sz: Györ napnak elötte megh nem indulnak de ha Nagysagod az en szolgálato-mat keuannya tehat Chönczöl Vramat ott föl sokka ne tartoztassa, mert addig en ala nem indulok az Exploratoriara, migh Nagysagottul nem ertök es ha azt Nagysagod Javallangya en az Vytoi⁵⁴ Reure megyek s Török Orszag felö megyek ala az Eszeki Reure hogy igy mind az Bosznasagi indulasat s mind az Drinapol felöl valo iwveset Töröknek eszöben vehess//em, es Nagysagodat az alföldi indulasrol tudosit-hsam magam szömelvöm szerent, hiröket sokakat irhatnek de iol tudom az Nagysagod fwlei nem wressek az mindönnapi Vö hiröknek hallasatul;⁵⁵ mind azon által Nagysagottul bocsanatot kerök es egynehani szoual azokrolis irok. az Törökben innet a Drauan föl valogattak nyöcz Ezöret Budara föl viuen a Tömös Vari Basat atta hadi vezerül eleiökben az Vezer es bizonyossan föl mentek Rakoczi Vr melle. sok szoual Nagysagodat nem busitom, spero enim me breui ad vos ire et os ad os Loqui Chönczöl Vramtul szoual Nagysagodnak sokat izentem Nagysagod hat es hitelt adgyon szauanak. Ezök

utan Isten sokaig eltesse Nagysagodat szegen hazanknak iauara es köröztvényen nemzetwnknek hasznara. Irtam kis Comarban 30. Marti o szerent 1644.

Nagysagodnak tellyes szibol valo io akaroia es engedelmes kesz szolgália

L. S.

örömmest szolgál migh ell

P. S. ha Nagysagod elöt az en tanacsom es szandekom teczik az utaknak megh iarasara Nagysagod költséget köldgön mert Törökkel kel ez utakat meg iarnom es penig kesedelmet nem keuan. Nagysagod penig amaz ket embörökben semmit ne ganakodgvek se ketelkögvek mert az Hadaknak hire tartoztatta megh ez ideig de ha valami oly dolog ocucral ez utannis meg mutattvak hiusegöket Nagysagodhoz mindönben.

azok Nagysagodnak io akaro embori es kesz szolgálai az mint megh fogia azt Nagysagod tapasztalni mind bennem s mind bennök.

Kivül:

Az Nagysagos es Vitezi sziuel twndökro Groff Battvani Adannak, Körmend Rohoncz, Szalonak Nemöt Vy Var es Gereben Varanak örökös Vranak az Hatalmas Romai III. Ferdinand Csaszarnak Fw es illendő belsö tanacsanak es az Dunan innen leuö Vegh Hazainak Fw Gyeneralis Chapitanynanak, neköm kegyelmes io akaro Vramnak adassek hamersaggal.

Jegyzet (Batthyany Ádám írása):

Chönczöl Mihali es sa ndor p. leveleik mind Anno 1644. fel Esztendő allat.

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. Miss. 28.489. sz.

5. levél. — Batthyány Ádámnak, Kiskomárom, 1644. április 9.

5. A török Kiskomárom ellen készül. Vigyázzanak rá.

Szolgálok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak.

Im ezön oraban iutuan kis Comarban szömben leuek Chapitan Vrammal⁵⁶ es az mint hitöm es fogadasom tartva hogö köröztvény feleimnek szolgallvak az miben keuantatik w Kegyelmevel Chapitan Vrammal szollek es az minemw szandeközö hiröket az Töröktöl hallottam w. Kegyelmenek tuttora attam, az mellöket mikoron twlem w kegyelme ahitatossan halgatuan kenszöríte hogö Nagysagodnak magam kezeuel es neuem alat Le iriak, az szandek mindön bizonyossan kis Comarra vagyon azert Nagysagod az kis Comarban leuö köröztvényseghöz szerelmet es hiuseget ebben mutassa megh hogö gyalog Vitezöket elegö-

dendöt elest munitiókat adgön hogö az ellenseg Nagysagodnak vigvazo okossagat megh haluan Csodalkozuan meg tartozik dolgaban es igy el szant szandekat nem viheti vegben hanem szegyönt valuan megh nemul es pirul. Sok szual Nagysagodnak nem irok mindönt ezön kiuwil az Nagysagod okos elmeire bizok es magam azonban az mint iobban Lehet es tudok vigyazok. Isten sokaig eltesse Nagysagodat köröztvény hazank iauara s nemzetwnknek megh maradasara. Irtam kis Comarba 9 Aprilli 1644.

Nagysagodnak alazatos de igaz io akaroia

L. S.

örömmest szolgál migh ell

Kívül:

Az en kegyelmes Vramnak az tekintetős es Nagysagos Groff Baty-

tányi Ádamnak hamarsaggal adas-
sek.

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. 28.490.
szám.

6. levél. — Bessenyei István kiskomáromi főkapitánynak, Hetes, 1644. április 24.

6. Szigetvárig nem tudott lemenni, vissza kellett térni, mert a török gyülekezik a harcra. Készüljenek fel Kiskomárom ostromára.

Szolgálok Vrasagodnak mint kegyelmes Chapitan Vramnak Isten sok iokkal Lassa es algya Vrasagodat keuansagid szerent. Amen.

Nem mulathatom el, hogy Vrasagodnak tudasara nem adnam minap indulok ala Sziget Vara fele es mikor Sz: Tamas neuw falunak⁵⁷ mezeire ertem volna az Seli//zⁿ⁵⁸ menetelóm touab az Töröknek szamosan valo fol iwüetele miat nem engedtetik, hanem hatra teruen ugyan futua szaladek, masnap semmit nem ra kerwlek az vegre hogy Kethelykesem, hanem Lora wluen Marczalinel⁵⁹ az hegyon által Marotra mennek es Louamat Sauollyon⁶⁰ hagyuan az Bozodon⁶¹ Vrasagodhoz atal gazolnek es hirt adnek de az io Isten utamat ottis megh gatola mert ugyan azon napon az Törökök Sz²-csenben⁶² preuenialuan Haidukat vagdalanak es eleuendketis fogdosanak aztis megh hallam hogy az en kedues Attyamfi Ch³nczol Mihaly othon nem volna es igy megh terek: de en keróm Vrasagodat mint kegyelmes Chapitan Vramat, hogy iol vigyaz az vitezokkal keszen Legy, Elessel munitioual az dologhoz hozza tarcz magad, im gywl az Lopo te vagy az haznak gazdaia ne had megh asni, mert ha ez Heton auagy az masikon megh nem ostromlanak egy ideigh bekeuel maradhattok, en Vrasagodnak az mint Twlem lehet urómest szolgálok es igazatis mon-

dok hogy ha nem vigyasz, mint Chapra Ferencz szinten ugy iarsz⁶⁸ sokat irhatnak de azzal nem busitlak hanem azon Leszok hozzad maszcallyak vagy titkon vagy lopua es Vrasagoddal elo nyeluel szollyak. Ezok utan Vrasagodat mind az Vrasagod gonduissele alatt valokkal az nagy Istennek kegyos gondyaviselese ala anyanom. Irtam Hetesben 24. Aprillis 1644.

Vrasagodnak io akaraoia es kesz szolgaia

L. S.

szeretettel szolgál migh ell.

P. S. Vrasagod az Varba nepet kerin hogy mind en s mind Vrasagod mind Isten elot s mind ez vilag elot magunkat az gonduisseletlenségnek vetketwl megmenthessok.

Kívül:

Az Tekintetős es Vitezlo Ferfiun//ak Csaszar Vrank w Folsege kis Chomaromi Vegh Hazanak Fw es ilendő Chapitannyanak Beseniei Isuannak nekóm io akaro Vramnak hamarsaggal adassek kezeben

Cito

Cito

Cito

Citissimo

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. Miss. 28.491. sz.

7. levél. — Batthyány Ádámnak, Kiskomárom, 1644. április 27.

7. Husszein nevű török egyetért vele. — A török két hadat akar indítani Rákóczi György megsegítésére: az egyiket Buda felé, a másikat Kanizsa felé. Kanizsán sok kötelet készítenek. Sahin kanizsai pasát letették. Budai basa Nándorfehérvárra megy a vezér elé. Ő vigyáz. A Kiskomáromba küldött sereget ne vonják vissza, mert a török mindent tud. — Könczöl Mihály és a kiskomáromi magisztrátus között szerezzen békességet Batthyány, mert az ellenségeskedés nagy bajt hozhat rájuk.

Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak holtiglan valo alazatos szolgálatomnak kesz voltat ayanlani es Nagysagodnak Istentől Lelki testi sok iokat nagy boldogul meg adadni keuanok.

Hogy Nagysagodat eleb Leuelemmel nem erhetem igon bankodom rayta, de nem tehetok rola, en Nagysagodnak megh irtam volt hogy az en igaz io akaro Attyamfiat Czenczol Vramat sokka ne keslellve, mert az mi ellensegwnk mindonkor vigyaz, talpon all, es keszen van migh w KeGYelme Czenczol Vram Nagysagodnal volt engom immar ket izben hiuatot be amaz nekom parancsolo es miuelwnk egyetertő Husszain, az mi titkok volt, ugy ki mondotta vala, hogy azzal mast Nagysagodnak nagy io keduet talaltunk volna, de megh ertuen az w kegyelme haza nem erközeset utambol hatra tertem, es masodczoris hamar hiuatuan föl kwldt en egy napp//al eleb ertem ide be w kegyelmenel, es varakoztam w KeGYelme haza iwue telere, az mi Emborwnk Nagysagodnak aszt izeni hogy az Török Csaszarnak szandeka ez hogy ket hatalmas hadat indiczon; kinek Nagysagod aszt iol tudha//ttya az Egik Buda alat Leszn, az masikat Sziget es Chanisa ala szalliczak: az vegre hogy az Horuat orszagi ero ne mehessen Rakoczinak eleibe, az mely kötelekről irtam volt Nagysagodnak azokat föl hoztak Chanisara a' kötel 4 mindonnikbe harmad fel fel szaz oka⁶¹ kendör summa szerent az .4: kötelben Ezör oka kendör mit akari//on vele megh az mi emborink

sem ertik derekassan hanem velekedes szerent szolnak rola mondgyak haidek kötni valoknak Lenni, mondgyak Agyuk vontatni valoknak lenni, mondgyak palank le rantoknak lenni, de ez egyik sem allando sem hitelos, hanem ez igaz, hogy az Sahin pasat Chanisarol ki tettek. De megh itt heuer az Vy pasanak Tihaiaia⁶⁵ utban vagyon. az Budait hiuattyak ala de Csak Nandor Feier Varig menyön nem touab. Ott mit forrallyanak maga az mi emborw//nk addig menyön, engom kenszorit az Monoszloi reure es az Eszekire hogy Posga es Boszna fele vigyazzak, az mi Vy hireink találkoznak Nagysagodnak nem tentauaal papirosson hanem szuemben Lelkom igassagauaal viszom de mind addig sem menyök migh bizonyost nem Latok hogy Nagysagod az informatioban mi miattunk megh ne fogvatkozzek se Csalattassek. Nagysagodnak irtam volt, hogy ide kis Coiwttenek volt de azoknak ki menemarba segetsegre valo eröt adna igaz telket oly igon tutta hogy nekomis az monta megh hogy ki mentek es orizö nincz mast ben azert arra vigyazon Nagysagod hogy Csak vigyaznak arra az mikor segetsegh iwn akkor silentiumban vannak de mihelt ki indulnak kis Comarbol ottan mind Segösdön s mind Chanisan hirök uagyon es miuel hogy közel vannak hamar egyben gywlnek s hamar el Csapnak azert Nagysagod az kiket be ad holnap szamra Lakianak es az ben Leuö addigh ki ne mennyön migh az succesor be nem erközik ezöknek sust//

entatioiok honnan Legyön mikor Isten Nagysagoddal szemben iuttat megh mondom kin Nagysagod el almelkodik. sok irasommal Nagysagodat nem busitom rövid időn szemben akarok lenni. Chönczöl Vrammal szoltam de megh az Nagysagod Leuelet nem oluastam. Ma haza indulok Nagysagodat mint kegyelmes io akaro patronusomat az Nagy Istennek ayanlom algva megh az io Isten Nagysagodat kedues io Egesseggel es hoszszw elettel. Szegeni Orszagunknak es nemzetwnknek szeren//cseuel Amen. Irtam kis Comarban 27. April 1644.

Nagysagodnak holtiglan valo igaz io akarioa

L. S.

Szeretettel szolgál migh ell.

P. S. Az Nagysagod Leuelet mind az penzel egywt el vettem es az mit Nagysagod en ream bizot abban hiuen es igazan procedalni akarok: de Nagysagodat mint kegyelmes Vramat enis keröm hogy mind az ide valo állapotrol gondolkodgyek Nagysagod s mind az mi io akaronkrol az en kedues Attyamfiarol Kön-

czol Vramrol mert megh ertöttem hogy az itben Leuó Magistratus kigyö kóuet funna ellene es ha ez igy Leszön mind engöm el veszthet, s mind w kegyelmenek kart tehet, hogy azert mind engöm veszödelm-twł Nagysagod megh mentsön s mind Könczöl Vramat iwue//ndö kartol megh mentsön mi reankis vizgazon Nagysagod, mert ez bizonyos,, azert ha igy Leszön magamis hozza sietni batorsagossan nem mereszlok miatta.

Kívül:

Az Tekintetös es Nagysagos Groff Battanyi Adannak Csaszar Vrunk w Fölsege Dunan innen fölsö Magyar Orszagban leuó Vegh Hazainak Fw es illendö Gyeneralis Chapitannyanak neköm kegyelmes io akaro patronus Vramnak adassek hamarsaggal.

Cito

Cito

Cito

Cito

Citissimo

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. 28.492.

8. levél. — Batthyány Ádámnak, Németújvár, 1644. szeptember 23

8. Batthyány Ádámra hiába várt, s nem tud tovább várni.

Szolgállok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak Isten sok iokkal Lassa es algva Nagysagodat keuan-sagid szerent.

Tegnaptul fogua hogy Nagysagod megh biztata igön uaram az vizgatalast de megh ez ideigh el nem erközek, tudom ha Chaldi Vramat⁶⁶ Isten megh hozza Csak reank sem tekint Nagysagod mert sok foglalatossagi fognak lenni Nagysagodnak, itten penigh neköm sokat mulatnom igön nagy karos, mind hazam tayian valö maiorsag//omban, s mind itten huresolodo Morhaimban mert tegnaptul

fogua szenam nincz az Nagysagod gonnduisel? Ispannya auagy tiszt tarto Csak egy szalat sem ad azert mit kellessek Cselekednem nem tudom. Nagysagottul valaszt varnek. az Leueletet ha Nagysagod io akarratva tartya föl kwldm s magam haza fele terök, mert ma tized napja hogy hazamtul ki iwtttem es ha megh többet fogok kesni vetetlen maradok. azert könyörgök Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak adgyön Valaszt Nagysagod mert el fogom unni magamat es Csak nem ketsegeben esöm, holot sem abrakom, sem

kenyerem, sem borom, sem szenam, sem penzöm. Magam ötédd magammal vagyok az bulvan⁶⁷ es az kis Leankan kiuwl. Sok szoual Nagysagodat nem busitom. Irtam Vÿ Varat 23. 7bris 1644.

Nagysagodnak alazatos io akaro Emböre.

L. S.

Szeretettel szolgál migh ell.

Kívül:

Az tekintetös es Nagysagos Groffh Battÿani Adam Vrnak Csaszar Vrnuk w Fölsege belsö tanacsanak Nemöt Vÿ Varnak etc. örökösének neköm kegyelmes Vramnak adassek liuen es hamarsaggal.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. 28.493. szám.

9. levél. — Batthyány Ádámnak, Hetes, 1646. március 1.

9. A ráczok nagyon haragszanak rá a hírhordásért. — Beszámol a török vezetésben történt változásokról. — Török altisztek értékes lószerszámokat kínálnak vételre, ő szívesen közvetíti. — Batthyány mézeit eladta, a halakat is át kell venni, mert elvész a foglaló. — Batthyány aranyos pisztolyokat ígért a kaposi agának, küldje el, mert követeli rajta.

Szolgállok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak Isten sok iokkal Lassa es algia Nagysagodat keuan-sagid szerent. Amen.

Mitwl fogua Nagysagottul bucsuzuan ala iwtem. sok kwlonb kwlonb fele habör//uk között forgottam, az Chanisai pecsi es segödsi Rabok miat mint ha en uolnek az oka sarczoltat-tatasoknak, az Igali kerü örsi es Dadaid⁶⁸ Raczokis azzal biztatnak hogy Hazam//ban egetnek ha meg nem szwnöm az w reaiok valo Leuel hor-dastul, mert wket Malkucz Aga⁶⁹ nem haborgatna Csak en haginek beket az Aganakis azert iol es okos-san Cselekode Nagysagod, hogy az föl vitetöt portekat hatra nem kwlde az Ramadan⁷⁰ kevansaga szerent; mert en tudom hogy holtomig ualo nyaualyaban estem volna erröl töb szoual Nagysagodat nem busitom. Az minemw hirök Török orszagban föltast iarnak Nagysagodnak tuttara adom. Az Chanisai pasasag megvaltozot es ismet Sahin pasanak adattot, hire oly hogy .25.ezör tatarral iwenne es Rablani Horuat orszagra menne. meg ertuen aszt hogy Horuat orszag az Maltnak Török ellen segetsegöt adna. Az Budai Izmail

Csavuz⁷¹ az Feidelömhöz ment Erdelyben, mi uegre meg nem tudodik, az pesti Musztafa pasa⁷² Koppanra iwtt Beksegre. az vezer kihai-iaia, mind az Budai Nazur Bekkel fogua uannak, de ennek okat Nagysagod elöt elő nyeluel mondom meg. Vegelettök ket Csavuzt kwldöttek Csaszarhoz micso//da ki menetelök Leszön Csak az Isten tudgya senki töb nem tudhattya ollyan hirwnkis csöndwlt uala hogy az Budai Vezzerseg meg változnek es ismét Musza pasa⁷³ iwenne föl de kwlonben uagyon az dolog, mert w neki ismet az Tengörre kell szallani az Maltak⁷⁴ ellen. de mit faraszszam az Nagysagod elmeiet ebben, tudom en aszt hogy mind ezek Nagysagodnal tudua vannak. Azert mas dologrol irok Nagysagodnak ez minapaban iwenek hozzam ket odabasa⁷⁵ Törökök Szotinaiak⁷⁶ az kik az meg neuezöt helyben az Szaua vizen Reuesz vamosok es mutatának enneköm egy wstos Aranias parta⁷⁸ wet es egy wstos Aranias Feköt mind szigy elöstwl.⁷⁹ vszollanak velök de en gondolom hogy Nagysagodnak nem kell affele Török szerszam. Csak az fekö hat-tam szigi elöstwl magammal .50. fo-

rintigh, ha teczik Nagysagodnak im az Fiamtul Sandortul, Laszlo Andrassal föl k^wld^o⁸⁰ hadg^ya maganak Nagysagod az meg neuez^t aru szerent, hol nem isme//t k^wlg^ye ala Nagysagod, velnem hog^y ha ebben ked^uck szerent esnek az dolog r^uid nap az Louais, kez^wnk^hz ker^wlne az Feknek, meg mas eszk^oz^okis vannak nalok w^st^ok es Aran^yasak azok is r^uid id^on hozzam iutnak es Nagysagodnak föl uisz^om magammal. azon Szotinan Lakozo Racz Odabasanal uannak .50. szalannak ha Nagysagod gondolna B^ov^t utan hasznat k^wldene Nagysagod penzt valami ketszaz forintot, meg vennem s föl vinnem Nagysagod hasznara. az Nagysagod mezeit el adam 27 forint karommal az halas emb^or^ok hazamnal uarakoztak mind addig mig Nagysagottul meg iw^tt//em, azoknak ment 'n fizetⁿ m kellett az Mezek arabol, de megis adossa mar//attam .143. forinttal .30. penz heian. ker^om Nagysagodat mint igaz io akaro kegyelmes Vramat k^wlg^ye meg az Vizaknak hatra maradot arat az Nagysagod Laistromanak Continentiaia szerent, mert Csak Husuetig vagyon az varasnak term//inussa, ha addig megh nem k^wldhet^m az utan T^or^ockkel iwⁿnek ream es meg hurczolnak azis meg Lesz^on az kar meg v^yobban Lesz^on mastis hog^y hatra iw^ttem az Nagysagod portekaiaiert ket harminczadot vettek raitam 25 forintot .50. penzt, es ig^y az sok kar uallas tel^yl^yesseggel ell ny^om hanem hog^y en Nagysagodnak sokszor szolgálhassak hasznos dologhban mastan ne hadgion Nagysagod az kar vallasban es enis nem igek^oz^om Nagysagodnak karan semmiben sok dolgokrol kel^lenek irnom Nagysagodnak de nem bocsat az emb^or^oseg hog^y sokkal busiczam Nagysagodat, hanem nincz

mit tenn^om ez eg^y dologgal farasztom Nagysagodat, az kaposi Memhet Aganak ki eg^y par Aranas pisztolokat igert vala Nagysagod mikor az Soproni Mihallal Leg el^osz^or az kek Louat^o⁸¹ föl uiue//nk meg mastis k^oueti raitam es nem hiszi hog^y Nagysagod meg nem atta uolna ennek^om. mi ulta haza iw^ttem immar kez^or vonson az Kadia⁸² eleiben er^ott^ok azert ker^om Nagysagodat mint igaz io akaro kegyelmes Vramat ne hag^y hurczoltatnom miattok k^wlg^ye meg mast Laczko Andras által nek^o az Laskai halakrol Nagysagodnak aszt irhatom hog^y Nagysagod eng^om sokaig keslele azokat bizonyosan mind el attak nem meruen tartani sokara hanem mast az Jeg indulasual kiket fogtak Tokokat, vizakat es s^oreg^oket, ha Nagysagod io akaratt^ya tart^ya Verag hetre⁸³ föl k^wld^om hol nem en ott hag^yom. az Eszeki sokadalomis Lassan, Lassan iw^odd^oggel es ha ualami vasarlasra ualo akaratt^ya Lesz^on Nagysagodnak k^wlg^yoⁿ penzt Nagysagod es ird meg Laistrom szerent mit keuan Nagysagod meg Lesz^on t^ob^bet nem irok Isten tarcsa Nagysagodat io egessegebe Irtam Hetesbe .1. Marti 1646. S. V. C.

Nagysagodnak alazatos io akaroia es kesz szolgália

Laskai Sandor ^or^omest szolgál mig ell

p. s. Valaszt varok Nagysagottul mind ez^okr^ol.

Kivül:

Az Tekintet^os es Nagysagos Groffh Batt^yani Adam Vramnak Nem^ot V^y Varnak Szalonak, Rohonc, K^ormend, Borost^yan etc. ^or^okos Vranak nek^om kegyelmes io akar//o Vramnak adassek.

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. Miss. 28.494. sz.

10. levél. — Batthyány Ádámnak, Kiskomárom, 1646. augusztus 10.

10. Batthyány elfelejtett pecsétet tenni a Kanizsára viendő levelekre.

Szolgálok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak Isten sok iokkal Iassa es algya Nagysagodat keuansagid szerent Amen

Meg erközen ide kis Comarban meg tekintem az Nagysagod Kartisara szollo Leueleit, hat sem az pasaien, sem az Alaibeken⁸⁴ nincsen pöcset, es igy meg rettenuen magamban gondolom es mas io akaro Vraimis tanaczlak hogy az Leueleket Nagysagodnak Rohoncra hatra külden//em meg pöcsetleni hogy se Nagysagod feledekonseg//nek vetkeuel ne uadoltatnak se en az pasa es Alaýbek elöt szegyon ne valla nek. azert az dolog miat, ha iarasomban mi kesödelöm esik Nagysagod meg bocsasson Eszten Csötörtökre az Leuelek meg iwienek. es enis Eszten pentökon Kanisara be

uiszom. Sok szokkal Nagysagodat nem busitom. Isten sokaig eltesse Nagysagodat Dabam in Arce kis Comar 10° Augusti 1646.

Nagysagodnak alazatos io akarioa es kesz szolgália

L. S.

örömet szolgál mig ell.

Kivül:

Az Tekintetös Nemzetös es Nagysagos Groff Battýani Adannak az Hatalmas Romai Csaszar es Magyar Orszagi koronas kiraly Vrunknak w Fölsege belsö Tanacsanak Rohonc Szalonak Borostyan Nemöt Vyar Körmend etc. örökös Vranak neköm kegyelmes io akaro Vramnak adassek hamarsaggal.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss. 28.495. sz.

11. levél. — Batthyány Ádámnak, Nagybjajom, 1646. augusztus 10., ill. augusztus 20.

11. Malkucz Aga hajlandó a párdubör árát megfizetni. — Pismis Ali török rabot ki akarják váltani az övéi. — A szárított halak megvannak, de érte nem mehetett. mert egész családja betegen fekszik. — Megbízatása szerint az ökröket megvette, Rohoncra küldi, s maga is utánuk megy. Az áráról tudósít.

Szolgálok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak.

Isten sok iokkal Iassa es algya Nagysagodat mind az Nagysagod szerelmes gyermekiu el es kedves hazad nepeuel egyetömben Amen. Nagysagodat mint kegyelmes Vramat akaram meg talalnom ez Leuelemmel, miuel Nagysagod en ream itt az kin ualo dolgokban ött dolgokat bizot az mellýeknek harmarol igazatis irhatok Nagysagodnak. Malkucz Agau al igön nagy keduetlenwl es akarattva ellen el uegezem az parducz dolgot es reahailot az meg fizetesre. Baba⁸⁵ Hason dolga miben allyon addig

Nagysagodnak semmi Igazat nem irhatok sem mondhatok mig az Nagysagod Leulei kezemhez nem jutnak, es Canisara be nem mengyök. Az Segsdi pismis⁸⁶ Ali dolga miben Legyon nem felö mert az Apia mind hazat Retet Louat aruban vetuen az el mult pentökon az Loncsaban⁸⁷ az Agak elöt aluan, Nagy keserues zokogasokkal sira mind maga fia es az Alinak Jobbaniya⁸⁸ Lattam hogy sok Török szanuan az Venöknek keserues sirasokat, terden allasokat es nyomorúsagoknak venseg miat valo ereiok fogvatkozast szamlaluan hozzaiook kepest sirtanak zokogtanak es az ve-

nökétis kerleltek igeretőkkel. sot az Agak Leuelet irtanak mellettük az Vegekre, hogy wtt az w regi vites-segeiert meg böcswluen ez eggyet-len eggyet neki Isten kedueiert ki ualtanak, fw keppen azertis hogy Nagysagod Csak Sandor papra bizta uolna az Rab dolgat monduan hogy maszszorrais kell Sandor pap. es igy uelnem hogy ugyan azon utaban meg vihetne szazat az kwsokban. azmi az szaraz hal dolgat illeti meg ott vannak de magam ala nem mehettem mert Csak nem mindon hazam nepe fekszik az hideg Leles miat es Csak az Sandor fiam van köztök-fön: az mi ötdöször az sörek dolgat illeti azokat ma meg veuem, de bizoni nem sörek hanem ökrök nagyok szepök köuerék es sirosak ugy hogy ra merek felelni atallyaban .9. masara s meg ha föllyebe mon//danamis nem hazudnek Csak hogy igön arosak mert sokan estenek keresni az morha .40. azaz .20. mastul kellett kernöm Nagysagod embörse-gere szaz .20 Tallerokat. az kit előre attam s eszt Nagysagod mentön meg adgya hogy en ne legyek hazug propheta. az ökrök az mas Csötörtökre auagy pentökre az Rohonci mezöre ernek magamis Vy Vara mengyök szent egid vasarara⁸⁹ ha tetczik Nagysagodnak iria meg Nagysagod hol, ha nem en Grecz fele forditom bokra⁹⁰ morhanak .27' Taller. az harminczadgya egy egy forint az Vamia .18' 18 penz. eszt Nagysagod meg szamozza, az haito-

nak .5. taller. ha Grecz fele fordul nak harmadfel taller. ha ketten hait-iaik .5. taller. ha Grecz fele fordul el mengyön 35 talleron bokra neköm Nagysagod Csak egy egy Tal- lert adgyon mindon ökrötwl farat-sagomra sok szoual Nagysagodat nem busitom. Isten sokaig eltesse Nagysagodat mindon keduesiddel eggywtt Dabam in pago Nagy Baiom .10' Augusti 1646. secundum vetus Calendarii. secundum novi vero .20' Augusti.

Nagysagodnak Alazatos io akarioia es kesz szolgália

örömet szolgál migh ell
Laskai Sandor

Kivül:

Az Tekintetös es Nagysagos Groffh Battyanj Adam Vramnak az Hatalmas Romai harmadik Ferdinand Csaszarnak es Magyar Orszagi koronas kiralyunk w Fölsege belső es illendö tanacsanak, Rohoncz, Szalonak, Borostyan, Nemöt Vy Var, Dobra, Gereben, Rakicsan es Körmend Varainak etc. örökös Vranak es enneköm meltatlannak io akaro kegyelmes Vramnak adassek hiuen kezeben.

Cito

Cito

Cito

Cito

Cito

Cito.

Jelzet: O. L. Batthyany-lt. Miss. 28.496.

12. levél. — Batthyány Ádámhoz, Kiskomárom 1647. január 11-én.

12. A sózott halakat át lehet venni, de pénz kell hozzá. — Malkucz Agáné vált-ságdijáról elszámol, de más váltásdíjak elszámolására emlékezteti Batthyány-t, mert a török őt bántja miatta.

Szolgálok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak: Ez Vy Eszten-dön/ek eleit Isten tegye Nagysagod-nak egessegösse, közepeit bekessegös-

se, veget penig io szerencsesse es iduössegösse Amen.

Az minemw Leuelet Nagysagod kwldött Könczöl Vramnak Posonbol

24. Xbris, ennekém w̄ kegyelme presentalta 1. Januarii o Calendarium szerent tudni illik kis karason napian, mell̄yet mikor mind ell oluastam volna meg ertem az Nagysagod akaratt̄yat mindõn dolgokrol. sos halakrol, Agane Sarczarol es annak Laistromarol hoḡy Nagysagod en tw̄lem szamott keuanna, az sos halak dolga ebben uaḡyon hoḡy azok keszek Laskon de hitelbe nem adgyak fõl es Cak oda semm ereztnek penz nelkw̄l, mert az Emeng⁹¹ keze uaḡyon benne nem mindõnbstw̄l az Varase. ha penig az Nagysagod szamara valok ott maradandnak engõm igõn meg gyalaznak es nyomoritnak meg mast mod uolna az hozatasban nemis kesõt sõt friss szep V̄y nem auas Lassa Nagysagod mihõz kellessek ennekõm magamat tartanom mert az 50 Taller oda marad az kõttes penz. ha fõl hozzok az aruba be tudgyok errõl sok szoual Nagysagodnak nem irok eszt Nagysagod mind iol erti, mondanunk ott haszontalan Leszõn hozd fõl meg adgyok hanem imhol uan s fizess mert addig nem adom: Az mi az Agane Sarczat illeti annak szamat akar innet iriam s akar ha Isten Nagysagodat egessegeben meg hozza akkor mongyam. Attunk Nagysagodnak egy Almas kek Louat Csak pokroczaual. Attunk Nagysagodnak .2000' kw̄ sokat meg szõrbõzuen fõllyeb 105. kw̄ sokkal de Csak az 2000. sok uannak az sarczaban az 105 sokat uḡy kw̄ldõtte Malkucz Aga hoḡy heia ne talaltassek ez 2000 kw̄ soknak mert tudom uḡymond hoḡy imet amot sok ell maradoz abban, harmadszor attunk Nagysagodnak eḡy festõt Louat 400. kw̄ sokert marattunk adossa 600 kw̄ sokkal. Negyedszõr uitem Nagysagodnak egy szep barna Louat annak Aszszonyõm w̄ Nagysaga meg atta az arat: õtõdszor uitem Nagysagodnak az võrõs szeg Louat az Parduc-

czal es aranias fekkal az .600. kw̄ sokert az Csapragot⁹² Nagysagod el engette, az Nyerõggel es szig el'uel Nagysagodnak adosak uagyunk ha Nagysagod ell nem engedi az sziḡy elõt az miatt en nyomorodom de kerõm Nagysagodat mint kegyelmes Vramat arról neis emlekõzsek Nagysagod, tõbbet szolgálok en Nagysagodnak annal. az Nyerget meg adgyok: az mi fõllyeb iol emlekõzhetik Nagysagod hoḡy mikor ez õsz felben Nagysagodnal ualek az Alaÿbek portekaiabol uene ki Nagysagod eḡy Aranias paplant .35' Tallerig egy Teue szõr szõnyeget .30' tallerig Nagysagod aszt ira ennekõm hoḡy valami Rabert hit Leuele uolna ben Nagysagodnal az Alaÿbeknek ha meg kw̄ldene az Rab sarczat az Alaÿbek Nagysagodnak tehat Nagysagodis meg adna az portekanak az arat, az Alaÿbek aszt mondgya hogy meg kw̄lte Nagysagodnak az Rabnak hatra maradot sarczat, engõm penig uḡyan torkon fogua szorongat miatta az Alaÿbek irton ir innet neki Turos Vaÿda Vram s nem haḡy beket Csak nyomorgattat miatta, az mas hetõn fõl mennek V̄y Varba ha Nagysagod valamit irna Szili Vramnak ez fõlw̄l meg irot dolgokrol ahoz tartanam magamat. Vaḡy ha Nagysagod azt parancsolna oda Posenban sem restellenek Nagysagodhoz fõl faradni Ezõk utan Isten sokaig eltesse Nagysagodat keuansagid szerent Amen Irtam kis Comarban 11. Januarii 1647.

Nagysagodnak alazatos io akarioia es kesz szolgália

L. Sr.

Kivül:

Az Tekintetõs es Nagysagos Groffh Battyan Adamnak az Hatalmas Romai harmadik Ferdinand Csaszar Vrunk w̄ Fõlsege belsõ tanacsanak. Magyar orszagban Dunan

innet Canisa ellen vettető Veg Hazaknak Fw es illendő Gyeneralis Capitannyanak etc. Nemöt Vÿ Var etc. Örökös Vranak neköm kegyel-

mes Vramnak adassek hiuen es hamarsaggal kezeben.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss. 28.497. sz.

13. levél. — Batthyány Ádámnak Sz. Mihályon 1647. március 19-én.

13. Batthyányt otthon nem találta, ezért Francsicz Gáspárral közölte kémkedése híreit. Laskóról Vid Benedek fia jött meg, s hírt hozott a halakról, az nem sok, így nem is ment érte. — Pismis Ali kósó váltságdíja nála van. — Kéri Bornemissza Andrással és Nagy Magyar Jánossal való vitájában, mely az eladott ökrök ára miatt támadt, Batthyány segítségét és bizalmát.

Szolgálok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak.

Isten mindön iauaiual latogassa Nagysagodat keuansagid szerent Amen.

Hogÿ Nagysagodnak ithon ualo Letenek hirt az Kemenős alat Misken meg hallottam Nagysagoddal szómben Lenni ugÿ keuankoztam hogÿ onnan ualo utambol meg teruen Csak hazamhoz sem mentem hanem kis Comarbol Canisara mentem, latni hallani es értéközni, az mellÿ ben ualo Latasom//at, hallasomat es ertesömet Francsicz Gaspar Vramnak⁹⁴ közlöttem tudom Nagysagottul nem Lesznek ell titkolua, hogÿ mindönökröl irhassak Nagysagodnak arra nem uagÿok eleg hanem hogÿ az Nagysagod Leuelet uettem mellÿet irt Nagysagod Posonban .30. Januarii annak utanna iuta hozzam három hetre Laskorol Vid Benedök Vram fia, Vid Mihaly, az Laskai Janos Deak es Nagy Gebrÿ Leueleuel, iriak benne hogÿ valami negÿ Masa Vizat, Tokot es Söregöt szottak uolna az Nagysagod szamara, meg halaztatuan penig az tokat egiktwl meg ualua az Emeng mind Barkakra atta uolna az sozni ualo halakat, Csak aszt tartottak meg, az mellÿ Tobol sziuolni⁹⁵ ualo halunk iwñne pinkösdre. en az keues Vizaert el sem mentem gondoluan aszt, hogy abbol Nagysagodnak semmi

haszna nem Lenne, hanem az szaraz halakra uarakozom, az Nagysagod szamara. Az pismis Alinak az sarczban 200 kw sok hazamnal uanának Nagysagod nem tudosita felöle ha meg meriem hanÿ okasok mindönik hogÿ az utan Lopas ne Lenne bennök: Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak meg egÿ meg ielöntendő panaszom uolna ha Nagysagodat meg nem bantanam vele. kerömis Nagysagodat mint kegyelmes Vramat ne neh//eztellye Nagysagod hallani panaszomat. meg hallottam hogÿ Bornemisiz//sza Andras⁹⁶ Vram Nagysagod elöt igön igön el Agalta auagÿ gatolva utamat es fölötte gyalazta nyomorodot feiemet, ugÿ hogÿ en nagÿ hittel Sz: Gothardon Nagÿ Magÿarei Janos Deak Vramtul ell Csaltam uolna .200. Tallerokat, az ugÿ uagÿon uettem mint Saiatomat mert ados 200 Tallerokat nekömis atta enis ell hogÿ el hozta Bornemiszsza Vram az volt Bornemiszsza Andras Vram ennekem vele, miuel annak utanna hogy Nagysagodnak az 40. soret attam uala, mellÿnek az arokbol Nagysagod Szili Istuan Vram adossagaban Bornemiszsza Vramert ell tarta .100. Tallert. Ez elöt attam volt Bornemiszsza Vramnak .42. Morhakat, mellÿeknek az arokat Janos Deak Vramtul el hozuan enneköm nem adot meg bennök többet 141 Taller-

nal. marat adosa ez Morham araban .150. Tallerral, annak utanna attam Bornemiszsza Vramnak .50' ökröket ezöknék az arokban adot meg 100 Tallert az többi nala volt mely miat az Nagysagod kis Lovaszsza Sandorka karacsontul fogua Segesdön mind Rabsagot szenedöt. ezert en az magam adossagaban be ueuen fiam Valtsagaban beis attam. megis tartozik az Morham araban .153' Tallerommal az szam vetes szerent. ezön felöl az Szili Vram penzinek .50' talleriat meg aduan 100. Talle-romat vonta ki erötte Janos Deak.⁹⁷ Ezzel Nagysagodat hogý busitom Lelkomszerent mondom hogý igön szegýönlöm de nincz mitt tennöm Nagysagos Vram mert ez en uelem ugý banik mint ha en Nagysagodnak soha nem szolgaltam volna, auagý haszontalan szolga Lettem volna azert könyörgök Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak egý ideig tartoztassa meg nyeluet es kezert rolam mig Isten Nagysagodat egessegben s bekeuel meg hozza akkor osztan Nagysagod elöt igazodgyek ell dolgunk mert kwlönbem Bornemiszsza Vram//ak sem Isten sem ördög sem embörök igazat mondani sem szamot vetni nem tudnak. ez miat en Nagysagos Vram sem holt sem eleuen nem uagýok Csak iarok de iob volna holtom mint sem illýen embörrel moczkolodnom de mar meg

uan s mit tegýek nem elegöszik fiam Rabsagual han//em magamatis hamissan Janos Deak rabiaua akar tenni mely miat az Nagysagod dolgaban sem faradozhatok mastan szinten Nagysagodhoz akartam menni de mas Embörsegös Embörök nem tanaczollýak sok szomrol Nagysagodtul bocsanatot uarok. s Ez irasimra kegyös ualaztis varok. Isten sokaig eltesse Nagysagodat. Irtam Sz: Mihalyon⁹⁸ Francsicz Vram hazanal .19' Martii 1647.

Nagysagodnak alazatos io akarioia

Laskai Sandor
Nagysagodnak örömet
szolgal mig ell.

Kívül:

Az Fölsegös harmadik Ferdinand Romai Csaszarnak Magyar Orszagi koronas kiralyunk belsö tanacsanak. Nemöt Vy Var Rohonez Szalonak, Borostyan, Kormend, Dobra, Rakiczán, Gereben etc. Varainak örökös Vranak Groffh Battýani Adamnak neköm kegyelmes io akaro Vramnak adassek Posonban tulaidon kezeben hiuen.

Jegyzet: (Valószínűleg Batthyány Ádám írása.)

Anno: 1647: die Marcz is Irtak. s akoris vettem.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss. 28.498. sz.

14. levél. — Batthyány Ádámnak, Németújvár 1647. máj. 20.

14. Híreit Francsicz Gáspárral közölte, de kéri Batthyányt, hogy válaszoljon rá. — Kanizsán nem sok török van, de jönnek-mennek. Lehet, hogy rabolnak is. — Köszöni, hogy a párdücbör ügyében Batthyány Mehmet agának írt, mert ellenségei rossz hírt terjesztenek felöle. Reméli, hogy igazsága kitünik. Ha Batthyány nem segít, a párdücbör ára, s Bornemisza András, Nagy Magyar János miatt rab lesz. mert elveszti pénzét, s nem tud fizetni. A vita elintézésére a kiskomáromi törvényszék előtt döntést kér, de a szentgotthárdi törvényszék elé nem hajlandó állni. — Pismis Ali kósói dolgában utasítást kér.

Szolgalok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak, Isten sok iauaiual Lassa es algýa Nagysagodat keuansagid szerent. Amen.

Remeluen aszt hogý Isten Nagysagodat mastanaban meg hozza Posonbol, es en az oda ala ualo dolgokrol Nagysagoddal viua voce szol-

hassak, de remensegomben meg fogytakoztam, Francsicz Gaspar Vramatis Kormendön nem talaltam ide Vy Varra Sanko Bodisar Vramhoz iwttem, az miket Lattam hallottam es tuttam mind w kegyelmeuel kizlöttem, tuduan hogy Nagysagottul nem Lesznek ell titkolua. Valamiröl azert Sanko Bodisar Vram Nagysagodat kezdendi informalni, enis mind Sanko Vram által, s mind Nagysagod által keuanom annak resolutioiat hallani, hogy az Nagysagod valasz tetelehoz tudgyok magunkat alkalmaztatni az ide föl ualo dolgokhoz kepöst, ez elmúlt hetön szerdan Kanisan az Alaýbeknel voltam, hogy sok Tatar Legyon személyök szerent Lattam az Csak három meg mast ha ez utan többet nem hoznak valahonnan, hogy penig gywlt török Legyon Kanisa ugy uagyon soha nem swk idegön es iwüemeni török nelkwl Lattam akkoris iwenni 6. auagy 7 szaz Louasig azok kiis iwtték volt mind az Szalanak meg Latasara. s mind Egorszegnek meg probalására. innen az Szala mellöl egy pahoki⁹⁹ öreg aszszont kaptak volt ell Koppannal,¹⁰⁰ de azt is hatra attak egy hett muluan. Egorszeg alatt ha tehettek e ualami Csint auagy nem arrol semmit nem tudok Nagysagodnak irni tudom Kegleuicz Vram¹⁰¹ w Nagysaga tudosittya Nagysagodat felöle. Az mi föllyeb magam allapattyat illeti minap ueuen Nagysagodnak egy Leuelet az melyben iria Nagysagod hogy Memhet Aga irt uolna Nagysagodnak az parducz ararol aszt en igön akartam mert tudom Nagysagodat öly igaz Lelki ismerettel biro köröztyen embörnek es Vrnak Lenni hogy azt nem irta Nagysagod neki hogy annak arat kesz penzwł az en kezemben atta volna Nagysagod, hanem hogy az Lohoz vette ell twlem Nagysagod ott alatt penig az nem io

akaraom aszt spargaltak mind Memhet Aganak s mind Malkucz Aganak hogy Nagysagod annak a parducznak az arat enneköm kezpenzwł meg atta, es en Malkucz Agat Csak Csalni akarom, arra valo tekintetöl Malkucz Aga ugy meg kötte magat, hogy Csak meg sem akaria hallani az parducz arat nem hogy meg fizetne en penig ez arant kettös galibaban estem mert Nagysagod aszt parancsollya nem hogy menel hamareb lehet en annak gongyat visellyem. se meg legyon,¹⁰² de ha Nagysagod raitam nem szanakodik mind az parducz ara miat, s mind Bornemiszsza Andras Vram alnoksaga miat örökke ualo Rab Leszök mindön hazam nepeuel egyetomben mert Bornemiszsza Vram Nagy Magyarei Janos Deak Vrammal ketten el akariak vesztetni 624. Talleromat, minek okaiert könyörögök Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak kwlgyon egy parancsolo Leuelet kis Comarban Könczöl Mihaly Vramnak es Bornemiszsza Andras Vramnak hogy először ott az kis Comari törüeni szekön Lattasék meg az mi igywnk es ha w kegyelme ados Leszön fizessön meg s bizon mentön meg fizetek Memhet Aganak az utan teruenködöm Malkucz Agaual. ha meg vehetöm io ha nem oda vesz. de Csak Nagysagodnak se essem disgratiabiaban semmit nem gondolok karommal. ha penig az kis Comari törüeni nem fogna teczeni vagy nek//öm vagy Bornemiszsza Vramnak ide Vy Varra végök az Nagysagod szekire Legyon ielön Francsicz Gaspar Vram, Jobbagi Daniel Vram, Sanko Bodisar Vram, Szili Istuan Vram, Sziladi Miklos Vram, Horvat Janos Vram ezek az embörsegös fw Embörök el tudgyak igazítani köztwnk, en igazan mondom Nagysagos Vram hogy Sz:gothardra Janos Deak Vram sze-

kire es törüeniere nem mengyök ha-
nem Nagysagodnak azon könyörgök
hogy Bornemiszsza Vramat Nagysa-
god keszörice eliször az maga Lako
helyeben Leud Törüeni szekre, es ha
ott nem igazallya ide az Nagysagod
szekire. ezökhöz kesz Leszök es en-
gedök az Nagysagod parancsolattya-
nak megis fizetök Memhet Aganak
ugy hogy Nagysagodat nem fogia
többe busitani miatta, sem engemet
nem fog hurczolni erötte. az mi to-
uab az pismis Ali Rab dolgat illeti
az sarca//ban 200 kw sok hazamnal
vannak, de en addig ki nem mozdit-
tatom mig Nagysagottul nem instru-
altatom felölok mert Lopastul igön
feltöm azert ha Nagysagod io aka-
rattya tartana en hazamnal meg
kantaroznam,¹⁰³ meg fonto//Inam.
Laistromban irnam s talam Nagy-
sagodnak nem fogna karara Lenni
sok hosszu igekkel nem busitom
Nagysagodat Isten sok hosszu io
Egesseges io szerencses, bekesseges
Esztenökkal algya es Latogassa
meg Nagysagodat mind az Nagysa-

god keduesiuel es szerelmesiuel
egyötomben. Irtam Vy Varban 20.
Maii 1647.

Nagysagodnak holtig valo alaza-
tos io akarioia

Laskai Sandor
Nagy Baiomi predikator
örömet szolgál mig ell.

Kivül:

Az Tekintetös es Nagysagos
Groffh Battyani Adan Vrnak az Ro-
mai Fölseges harmadik Ferdinand
Csaszarnak, es Magyar orszagi ko-
ron//as kiralyunk w Fölsege Comor-
nikianak es belsö Tanacsanak Ka-
nisa ellen vettetöt Veg Hazaknak
Fw es illendö Gyeneralis Capitanynyanak,
Nemöt Vy Var, Szalonak,
Rohoncz, Borostyan, Körmend,
Dobra, Rakicsan, Csakan etc. örökös
Vranak, nekömis kegyelmes igaz io
akaro patronus Vramnak Posonban
adassek kezeben hiuen.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss.
28.499. sz.

15. levél. — Sanko Boldizsárnak, németújvári helyettes főporkoláb-
nak, Nagybajom, 1647. máj. 29-én.

15. Tudósít a Kanizsa melletti csatáról. A törökök az elesett 5 magyar katona
fejét karóra tüzték, köztük Hagymási János kapitányét. Erdéli Farkas Légradon halt
meg. A törökök közül 14-en estek el, köztük egy aga volt. Vannak még rabok is.
A kanizsai törököknek jól jött ez a csata, mivel nem kell a tengerre menniök. A tö-
rök császár követe éppen ott volt, s mindezt látta is. A kanizsai pasát a törökök le
akarják tenni, mert nem ment ki a harcra. Más török híreket is közöl. De tatárok
nincsenek. Jó csizmadiákat talált Batthyány számára.

Szolgálok Vrasagodnak Isten min-
dön keuansagid szerent iauaiual al-
gya meg Vrasagodat. Amen.

Hogy Vrasagodtul el iwttwm 21.
Mai Csak azon utamban Canisara az
Alay Bekhoz tertem. az Csata Het-
fen el muluan fon a Hagymasi Ja-
nos Vram¹⁰⁴ feje mellet ket felöl .4'
feieket lattam immar Arnyek alat
öten vannak hilleluen hogy az eggik
Groffh Zreni Vrunk w Nagysaga

feie uolna, az mellö non est Cre-
dendum, mindönöstöl 6 fe maradot
s ket eleuen az eggik gyazban ua-
gyon ki Legyon nem tudodik, eszt
ala kwldik Csaszarnak mondgyak,
hogy tiz ezor tallert igert volna s
.20' Rabokat Csak ne uinnek ala.
Erdeli Farkas Legradon mondgyak
hogy megholt. eszt az Alaybek Lwtte
meg de Csod//alatos forman ugy
beszelli maga hogy az Loding tarto-

iaban ragaszkodot uolna es annal fogua mint valami Agarat az porazon az seregebe seb nelkwł uinni akarta volna. de nem szolgáluan az szerencse magat elhullatta tudom Vrasagtok elõt az magyar vitezök az bwdõs husnak io Leuet Csinálnak es az török közzwl sokat Le uagnak de ezökbzen tizõnnegynel töb meg nem holt, eggik Aga volt Musztafa Aga uolt neue . . . az Tilaiak es Paliak¹⁰⁵ Vra ennek halala hasznalt az Alaýbeknek mert mind kett faluia rea szallot, Az pecsiekbzen három zain¹⁰⁶ veszõt ell. az eggikõn mon//dgýak hogý 100 Taller aro panczel volt. ennek veszdõdelme hazn//alt bas haszon Aganak miuel nala Leuen szallason mindõn iau//a es falui rea marattak. az ketteit kik Legýenek meg meg nem erthettem. Az Canisai Agaknak igõn hasznalt az Magýarok ki wtese mert ezzel az Tengõri hadra valo meneteltwl meg menekõttek miuel az Csaszar elõt azzal mentõttek magokat hogý az magyarok kõzel uolta miat es untalan ualo ra reaiok — iarasok miat, sem eýel sem nappal Le nem szakad. az nyerõk a Louok hatarol, sõt mikor esznekis egy része Canisanak Lo//haton strasal, ennek meg Latasara az Csaszar egy Fw Csavuzzat ki kwlte volt, es mikor az Magýar Vitezök Canisa ala wtõttek szinten az nap reggel .8. óra kor indult ki Canisabol, melynek 300. Louas keserõie uolt, voltak vele .35. kocsi bulýak es rabok ez meg nem volt negyed rez mely földõn mikor az Lwues kezdetõt akaruan meg terni az Canisai Louasok de nem engette hanem menel iobban mehettek Segõsdre szallattak es az lwues tartuan .11. oraig Segõsdõn egy Louast kett tallerban fogadot hogý Canisara mennýõn es

mindõn meg Lett dolgot igazan irua hozzon kik vesztek s kik marattak azt az Csaszarnak vitte irua, miuel hogý az pasaiok a' Csatara ki nem ment igõn meg szidalmaztak es Mazulla¹⁰⁷ teuen magok melle artalmasabb Lelkõt keuantak, hogý az szegeni köröztýensegnek gonozbul Legýõn dolga; amaz Verõn futo Osztrogomi Mustafa pasat ki mastan Coppani szanczakbek attak Canisai Basasagra. Igõn põki markat vagia Battýani Hadat Rabollya ioszagat, szaraztja az Rabat, el rabollya Kõrment tartomanýat kire Isten ne segellýe w Nagysagat. Az Simontornyai Beknek feiet vetette az Vezer miuel az tilalom ellen 6000 kila Gabonat adatot az szwkwlnt nepnek. Az Caposiak Agýu kerni mentek uolt az Vezerhõz, de nem tõt kedudk benne: Az Canisaiak nem eleg//õduen meg az benne ualo darasokkal¹⁰⁸ az Sziget Vari Besli¹⁰⁹ Aga vitezit mind ell akarnak venni mind Agasagauval monduan nem kell Sziget Varban az vitez, hanem Canisan. Sziget Varanakaz belsõ Varaban az minemw Dizdar¹¹⁰ Agasag uagýon aztis Pecse¹¹¹ akariak vetni de eggik sem akaria hellýet meg valtoz//tatni. az Tataroktul semmit nem kell felni mert Csak mind hazugsag. Az mi az Vrasagod Labahoz illendõ Csizmat illeti annak onnan variok merteket, kett Csizmaciatis talaltam eggik Segõsdi, masik Canisai, Leszõn faratsagom de en aszt nem szanom Csak szolgálhassak Vrasagodnak Sok szoual nem busitlak. Vrasagodnak io Egessegõt keuanok Irtam nagy Baiomban .29' Maii S Noui Calendarii 1647.

Vrasagod igaz io akaroia õrõmest szolgál mig ell

L. S. N. P.¹¹²

Kívül:

Az nõmõs nemzetõs es Vitezõ
Ferfiunak az Nagysagos Groffh
Battÿani Adannak nekõm kegyel-
mes Vramnak Nemõt Vÿ Varaban

substitutus Fw porkolabianak Sanko
Bodisarnak nekõm kedues io akaro
Vramnak hamarsaggal adassek.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss.
28.500. sz.

16. levél. — Batthyány Ádámnak, 1647 július 23.

16. Csizmadiákat talált. — Peres ügyében kétszer is volt a kiskomáromi törvény-
szék előtt, de ellenei nem jöttek el. Batthyány segítségét kéri ez ügyben.

Szolgálok Nagysagodnak mint ke-
gyelmes io akaro Vramnak Isten
mindon iauaiual algÿa meg Nagysa-
godat keuansagÿd szerent Amen.

Im mast szollani akarnek Nagysa-
godnak, ha keduet talalnek azzal
Nagysagodnal, mindõnknek elõtte
bocsanatot varok es keuanok Nagy-
sagottul: Az mellÿ Leuelet Posonbol
.28. Mai Nagysagod irt uolt enne-
kõm, annak Continentiaia szerent
mindõn dolgokban el iartam, ott ben
az dolognak iol vegere ment//em,
Sanko Vram beszélgetese szerent az
Csizmadiákat kettõseuelis fõl lel-
tem, Egik Sz:Gyõruarat¹¹³ Török
Istuan Vram alat tanult. Miklos ne-
ue. Masik Hagÿmasi Vram alat La-
kot, Andras Deak neue: meg harma-
dikatis talal//nank de meg az nem
olÿ tudos az szabason es varra//son
mint imez kettei: ezõknel keszen ta-
lalunk Csak innet Nagysagottul mer-
tek keuantatik. Errõl nyeluel es be-
uebben szollÿunk Nagysagoddal
szõmben.

Az mi penig Bornemiszsza Vram-
mal es Janos Deak Vrammal valo
veszekõdesõmet illeti, immar ha-
romszor iwttem kis Comarig hogÿ
Turos Vram elõt meg ventillaltassek
dolgunk, de Bornemiszsza Vram
csak eczõr sem vart meg az termi-
nusra, hanem mindõnkor ell ment
elõtte. Turos Vram s tõb io akaroim
attak tanacsul hogÿ en ne iariak
utanna, hanem Nagysagodat talalÿ-
lyam meg felõle azert kõnyõrgõk

Nagysagodnak az nagy Istennek sz.
kedueiert Sz:Fia erdõmõs halalaiert,
Lelkõdnek iduõzwléseiert, szep Fi-
aidnak kedues Cseledidnek eltõkert
iduõssegõkert ne Hag//gyon Nagy-
sagod es sok karban: igassagomban
fogion mellettem mert Rab uagÿok
mindõn hazam nepeuel miattok, el
akar//iak veszteti 697. Talleromat
.75' penzõmet. Tegnap egÿ Leuelet
kwltem Sz:Janos Deaknak hogy
Comp//areallyõn Kõrmendõn a
Nagysagod szekin, de nem hogy
comp//arealna, auagÿ igaz szamot
adna, hanem undoksag az nagy szi-
dalma kit ream izen. Törõkkel bel-
lõt Lelõk bestÿe kurua fianak szi-
dalmazuan, nem uagÿok ugÿmond
Csak egy penziuelis ados, ha nem
ados aszt keuannam hogÿ adna igaz
szamot rola kinek atta, houa tette, s
en kin tudhassam keresni, mert en
w kegyelmenek kwltem Bornemiszs-
za Vramtul 169. morhakat. melÿ-
lyeknek az arokban attanak meg 741
Tallerig az Tõbbi mind hatra van. az
mint registrobol Nagysagod meg-
lath//attya. Isten sokaig eltesse
Nagysagodat Datum 23. Juli 1647.

Nagysagodnak alazatos io akarioia
Laskai Sandor szolgál es kõnyõrgõg
valaztis var.

Kívül:

Nagysagod kezeben niuytando
alazatos suplicatiom.

Jelzete: O. L. Batthyány-lt. Miss.
28.501. sz.

17. levél. — Batthyány Ádámnak, Marczaliból 1648. február 12.

17. Kiskarácsony után elvitték a törökök, s csak febr. 8-án tért haza. — A török vezér elé Kanizsáról és Segesdről is mentek Nándorfejérvárra, hogy megtudják a császár lezárt parancsát. Ettől függ, hogy Budára, vagy a Rába melléke ellen gyűl-e a török sereg, de a török praktikája miatt jó vigyázni. — Védekezik Battyány vádjai ellen, felmege hozzá, szeretné magát tisztázni.

Alazatos szolgálatomnak utanna Istentől keuanok Nagysagodnak lelki testi sok iokat meg adadni keuansagid szerent Amen.

Sok szomorúsagos es keserues banatim utan hogy O szerent valo nagy karacsoni etszakai predikalasra indulnek Latam Nagysagodnak egy enneköm szollo Leuelet, masikat vettem kis karacson nap utan valo vasarnapon dallest az Ő Calendarium szerent, meg oluastam, az nap hazamtul el uitettetuen .8. Februarii az Ő Calendarium szerent haza szabadultam. Segösdön egy hetig nyomorult betegségben fekwtem, akkor mentek az Canisai Agak ketten .15. Loual, es Segösdí egy Agá .6. Loual Nandor Feiervarra az Vezzer eleiben, az nap indultak en uelemis ki Coppanra az Bek eleiben, mas nap oda iutuan ötöd nap mulua erközték meg Custantinapolbol Juszuft Aga, es All Aga az Csaszartul Küetsegből hoztanak egy be uararatot felsengni¹¹⁴ vörös barsony erszent az mely megpöcsetöltetöt az Török Csaszar pöcsetiuel. az pöcsetön fölwl uagyon raita egy aranias Lakatoczka, anni mint egy hiuelk uini¹¹⁵ ennek kulcsa az Vezernel uagyon. ha föl erközik mellý fele Legyon az uta, illendö helyön uitetik hozzáia es ugý meg nituan, az Csaszarnak feleletit meg oluastattya az Veg belieknek keuansagokra. mi Leszön az keuansag penig az mint ertöttem fw rendöknek beszédöket halgatuan im ez uolna. hogy Boglar föl epwlne es kis Comar el romlana, ha azert az Vezernel Eszekön ennen

Peczre Leszön terwlese, bizonyosan Canisara iwñ es az barsoni erszeni az benne ualo titokkal oda hozzattatuan föl szakasztatik es elis oluastatik, mi Legyon kimenetele azt Csak az io Isten tudgya senki töb. ha penig Mohaczrol Bata es Szekesw fele föl tartand az Vezzer innen nem kell semmit tartani mert oda Budarra gywl az Török oda vitetnek az Leuelek es ott oluastatnak megis es talam ide mi felenk nem Leszön semmi fwsti az Vezernel, de felö attul hogy ualami alnok practikat ne forrallyanak alatomban hogy ualami modon az Raban által uozkoduan a Raba belsö felt meg ne rabol/lyak miuel mind arra fenik fogokat alatomban, kire Isten soha wket ne segellye. de minek elötte meg Lenne Nagysagos Vram kis Comarra vigaztasson es vigyazzon Nagysagod, mert eletömet es iduössegömet kötöm melle hogy meg Lopiak röuid nap Csak az Vezert variak mi tanacsal iwñ az Csaszartul. minapis ötödfel ezören gywltek volt egyben s ha az Canisai Agak engettek uolna uagy szegöndökre uagy vesztökre de az fa Agiut az kapunak uittek uolna, valamint iartak uolna, mastan röuid uarakodasban uannak az Vezzer föl iwteig. azert gondolkodgyek Nagysagod az dologrol, mert noha en Euangyelicus Catholicus vagiok, auagy Apostolicus magis Isten engömet ugý segellyön hogy szaz Romanus Catholicus sem ert ehöz annit, mint en, ha ez igý nincsen rendelue bator se tisztössegöm, se embörsegöm, se becswletöm sem Lelkömnek

időssege soha ne Legyön se Isten elöt, sem ez uilag elöt sem embörök sem Nagysagod elöt, noha mastan egy kicsinne en meg botlot embörnek Lattatom Nagysagod elöt mint ha pismis Ali sauai nalam el uezstek uolna, de nem ugý Nagysagos Vram, vagy mint hogý sok keserues karuallasim miat Nagysagodhoz nem erköztem tehat immar regi Jambor szolgálatomnak iutalma az, hogý hamis hazug es arulo embör uagyok, de varakozzek Nagysagod egý kicsin idöt. Isten engöm ugy szegellyön hogý meg muta//tom igaz kőrösztýeni Magyar uoltomat es az kőrösztýenökhöz ualo beuölködöb hűsegömet mint sem az Törökhöz, de nincz mitt tennöm ideig az ördögnekis gyertyat kell az orrara ragasztanom: Haidukkal ualo hurczoltatas nem hozzam illendö hanem szo fogadatlan embörhöz eszt sem irnam meg Nagysagodnak de ell untam Könczöl Vramnak mindön izenetiben ualo föl kötözteset föl razattatasat. keröm Nagysagodat mint kegyelmes Vramat Csak egý kicsin idöt varion Nagysagod hiuatlanis föl sietök en Nagysagodhoz es mindönökröl igaz szamot adok az Ali suai mint este nek Capornaki Tot Mihalert arestumban. Baba Haszon dolga miben allýon Kara Haszon Aga haza iwue teleig az parducz dolgabol. Tot Haszon ki Legyön soha nem ismertem nem hogý iget magamra vallallam volna; az parduczert igön haborgattatom mert Malkucz Aga magara

nem vallýa az meg fizetest, az Aranas paplan es Teue ször keceseiert¹¹⁶ talam vasrais veretöm ha Isten raitam nem könyörödik s ez illýenbol kellett am Nagysagos Vram igaz szamuetes szerent ki terýlni es meg fordulni az Nagysagod .50. talleriának hogý se en se Nagysagod karban ne maragýunk. Ezök utan Isten sok hoszsu idökkal esztendökkel es elettel aýandekozza meg Nagysagodat. Amen. Irtam Marczaliban 12 Februarii az Vý Calendaruum szerent. 1648.

Nagysagodnak örömet szolgáló igaz íó akaróia

Laskai Sandor

hiuen igazan szolgál mig ell.

Kívül:

Az Fölsege's Romai Harmadik Ferdinand Csaszarnak es Magyar orszagi Coronas királyunk w Fölsege Belsó tanacsanak; Comornikianak es Canisa ellen uettetöt ueg Hazaknak Fw es illendö Gyeneralis Capitnnýának az Tekintetös es Nagysagos vitezöl Groffh Battýani Adamnak Nemöt Vý Var, Dobra, Szalonak, Rohoncz, Kórmend, Csakan Rakicsan, Bo//ostýan es Gereben Varainak örökös Vranak *neköm kegyelmes íó akaró Vramnak adassek hamarsaggal.* sohol meg ne keslellyek valakinek adatik ki tisztósseget es eletet keuannya.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss. 28.502. sz.

18. levél. — Turós Miklós hadnagynak, Csabai vajdának,¹¹⁷ Kiskomáromi vár tisztjeinek és Könczöl Mihálynak Somogy megye főszolgabírájának, Szigetvárról 1648. május 30-án.

18. Szigetváron tanácskoznak a törökök a megindítandó harcokról. Nem tud menni, de hírt küld róla. Meg kellene előzni őket a támadásban. Inkább rabolni akarnak, de Kiskomáromot is le akarják rombolni. — Míg oda nem megy, ne bántsák családját, tisztázza magát a vádak alól. — Vigyázzanak, hogy a török meg ne lepje őket. Ő vigyázni meg nem szűnik.

Istentől kegyelmet es bekesseget keuanokaz Jezus Christus által kegyelmetőknek.

Christus Jesus az Feiedelmek Feiedelme, algya meg Kegyelmetők napiainak hosszúsagát, es mindon kegyelminek neuelködesiuel, mely Kegyelmeteket igazan szerencsesse teheti ez életben es örökke boldogokka az következendiben. Iria Samuel .1. köniuenek .20. reszeben, hogy Jonathan három nyilakat Lwve el, Davidnak az Saul dihossege ellen valo tauul vitettetesere: de en nem merok innen Kegyelmetőknek, tob ielt adni ez egynel, hogy az Törökök dihossegetwl meg oyatok magatokat, mert ma Vagyon tanacz es vegezes ellenotok Sziget Varban a Jegnye fanal az Vegbeliekkel. es ez miat oly orizet uagyon ream, hogy ha Csak a hazbol ki mengyokis ualahoua mengyok mind anni orizo es vigyazo van utanam, annak okaiert ely twris es veszodelmes, eletomben iaro toluaios utnak neki nem merok indulni, mig Isten modot nem mutat az szabadulasban, hogy gonduseleseuel uezerollyon utaimban: mezitlabilis nem merok iarni illy kigyos mezoben, miglen Labaimat meg nem saruzom az bekesegnek saruiual: innet Kegyelmetőknek minden ketseg nelkwl Csizmat, bocskort igaz eleget uisznek meg e heton szombat fele Csak vasar//olhassatok az elol iaro icleit fol kwltek mar :48 : Haiokat. es 100. kotel//eket. tizonnegy negy oleket. ra mennek eczorsmind Legradra, Lenduara, Sz: Grotra, es kis

Comarra; ualamint iarnak alattok, azert azt aduam kegyelmetőknek tanacsul. hogy mig az Babilion fiai kisedok addig keresne Kegyelmetők modot az falhoz ualo uerettetesokben, auagy mig az Aspis monyak¹¹⁹ ki nem kelnek addig nyomodatok el, hogy kigyofiak ne kelnenek belolok, ha Vrunk w Nagysaganak hirt adna Kegyelmetők hamarsaggal. hogy ezt az Sodoma fattyat meg utaban elnyomnak mindon haboru meg Csillapodnek. meg ez mast derek tellyes erduel nem mehet hanem Csak rabloual akar menni Legrad ala a haiokkal Lendua, Sz:Grot, kis Comar ala Louassal. mikor azert kegyelmetők serenyon forgodnek az kozel ualo szomszed gyalogokkal, meg trefalhatnak az utban. Csaszar Csavuzza kettö iwrt hozza az melylyeknek io hir mondasokert tiz vegh vörös Csimazint adot aiandekon. miuel Boszna orszagot neki engette szarahoraiual,¹²⁰ szekereiuel, hadaual; Eszekot, Mohacsot, Valkouarat Valp//ot, Batat, Szekcsot, az Dunan innen Budaig mindon Varakat; mindon tartomanyokkal, szarahoraiokkal, szekerekkel, Föd Varnak meg Csinaltatasara, Legrad elot s azon vannak hogy kis Comaromot Labalol el tollyak, ha Föd Var meg kesswl, tobbet irnek, mert mast Csak három szolgaknak orizetok alal uagyok, s azoknakis 20. penzt attam az borra, de ha Isten enmagamat innet kiszabadit magam sietok Vram w Nagysagahoz es tobbet mondok, meg hallottam hogy w Nagysaga paran-

csolatot adot Turos hadnagy Vramnak, az' mint magamnakis meg irta w Nagysaga, hogy meg fogion es el uitesson. de uitetlenis fol mennek Csak szabadulhatnak mert igon nehezlom hogy az Aranas paplannak es az parducz bornek s Teue szor kecsenek az arokert nyomorgattatom az mellyek mind w Nagysaganal vannak. es en itt Rabsagot szenuedok miattok, azert kerom Kegyelmeteket mint ennekom az Christusban kedues Atyamfiait, s io akaro Vraimat, hogy addig se fiamat, se hazam nepet ne bantassa Kegyelmetek se w Nagysaga, mig inset magam ki nem szabadulok s ha igaz szamot nem tudok adni, adattassam el bator mind felesegostwl, gyerokostwl mind addig, mig az w Nagysaga igassaga meg nem Leszon mind az utolso fillyrig, mast w Nagysaga hadgya hatra bar ez es ream ualo gonduseletet hanem orszagarol s annak meg maradasarol visellyom gondot. Mert ha igy nem Leszon az mint irom bator koroztwl vony//ason w Nagysaga engom a karoba maga bizoni nem vagyok pribek sem arulo, hanem igaz magyar sziuel birohaza fia vagyok, noha azt iria w Nagysaga ennekom, hogy el erkoztek hazugsagomnak napiai, de felo hogy mast ell erkozik igaz mondasomnak napiais. Isten engom ugy szegellyon hogy ez el nem mulik semmiben, ha w Nagysagok nem uigiaznak orszagokban, ha ugy nem iar ez kettokozzwl eggik, auagy Mura koz, auagy Raba tulso fele, az mint iara Kemenos allya harmadeha. bator engom twznel swssenek meg. ha Isten reaiok bocsattya nem keues Rablo nep Leszon ez az mint ki uettem az Alaibek keduesetwl Abdi Iszpahiatul .bor. ital kozben Kanisai Ferenc Vram pinczeiben pinkosd elot ualo szerdan, erre bizonsagom Ropoli

Farkas¹²¹ Vram hogy nincz annal beduesebb embore az Alaibeknek, ki jobban hallana a tanacsot mint az. azert Kegyelmetek se trefara se heualkodásra ne uegye se hazugsagnak ne alicsa. mert meg fogiatok magatok tapasztalni es nehezebben fog sokaknak esni, mast meg ideie uagyon az elol uetelenek. ha igaz koroztyeni hitom szerent nem szeretnelek es szannalak el mulathatram nem irnek, sem izennek semmit, de az igaz koroztyeni ver es hozzatok ualo io akarat el feletkoztet az magam sullyos nyaualyaiarolis ha Isten akaria meg szabadulok meg es banatomat azzal uigaztalom hogy az koroztyenok által, mast en ki Rabia Legyek iol tudgya mind Isten s mind az mi kis orszagunk. de arrol semmit nem irok. Csak mindonoket az io Istenre halaztok, ez en Leuelemet az Kegyelmetek Leuele mellett azt keuanom hogy w Nagysaganak fol kwlgye Kegyelmetek; enis mig ebben Leszok az szorgalmatos uigyazasb//an soha meg nem Csokkenok ha egyeb mindondolgokban mindonkor nyugoszomis. Isten Kegyelmeteket sokaig eltesse sz: neue dicseretire, hiuek iauara es Magatok Lelke Iduossegere, keuanom sziuem szerent.

Irtam Sziget Varban .30. Mai secundum Vetus Calendarii 1648 .

Kegyelmeteknek mag□ elete fottaig magat anyanlo alazatos io akaria es kesz szolgália

L. S.

Nagy Baiomi pr. somogi prosenior.¹²² cromest szolgál mig ell.

P. S. Eszt Szombaton valami .600. gyalog Csiconal²³ auagy mas eroseb helyon meg lesheti Csak engom meg ne Lwietek mert engomis fol uiszon magaual.

□ mag szócska áthúzva.

Kívül:

Az Ném̄s es Vitezlő Ferfiaknak az Fűlsegős Romai Harmadik Ferdinand Csaszarnak es Magȳar orszagnak Coronas kirallȳanak kis Comaromi Fű es illendő gonduiselőknek; Turos Hadnagy Vramnak Csab//ai

Vaŷda Vramnak. es Somogy Var Megȳenek Fű szolgál biraianak Kőnczöl Mihali Vramnak nekőm igaz io akaro Attyamfianak es Vraimnak adassek hiven.

Jelzet: O. L. Bathyány-lt. Miss. 28.503. sz.

19. levél. — Turós Miklós hadnagy-nak, Csabai vajdának, a kiskomár mi vár vezető tisztjeinek és Kőnczöl Mihály somogy megyei főszolgabíró-nak Kanizsán 1648. június 11-én.

19. Sajnálja, hogy a megadott időben a törököket nem lepték meg, ezek nagyon készülnek a harcra, ill. inkább a rablásra. A törökök még gyülekeznek. Lendvára és Szentgrótra vigyázzanak. Kér tintát, borsot, pénzt.

Szolgálok Kegyelmetőknek mint igaz io akaro Vraimnak s Attyamfiainak Isten mindőn keansagitok szerent valo Jauaiual algya meg Kegyelmetők keuanom szium szerent Amen.

Minapiban irtam vala Kegyelmetőknek egy Leuelet, nem tudom mi len az oka¹²⁴ hogy ell alua Kegyelmetők az io szerencset. en io .84. kőuer szaruasokat¹²⁵ mutathatt//am uolna. ennel sem tőb sem keuseb nem volt. az Csoport, az mint irtam volt, ha hittők uolna. de ha nem igaz Lesz irasom bator az örök élet ne Lathassa az Lelkőm. engőm keddön hoztak föl, Szigettől fogua az Vr buritot kocsiaba.¹²⁶ Segősdtől fogua egy Lo haton magokkal. Brenig¹²⁷ Csak úgy uoltunk az mint földől irom: mind az szine ott az kik iwttek elenkben .200. valogatot szin hoztak. immar .57. de ezzel mit akar-nep. azelőt 48. haiok uoltak, mast .9. ianok nem ertőm, meg az pecsi Isz-pahiak, Siklosiak Babocsiak Bőr-zőnceiek¹²⁸ hatra vannak az oda ala valok derekas sereggel addig nem indulnak mig Vű Arpat nem hozhat-nak. mast ezők szaraz Csataual Rab-lani indulnak. az indulas vagy ked-dőn Leszön, vagy szerdan. ha hol-nap ide ernenek az földől meg irot

helsegbeliek, Hetfen indulnak de tudom egy nap azok nyugosznak auagy kettőn, auagy ha estueli hod-uilagot varnanak. de Kegyelmetők oda fel meg iria hogy Lendua es Sz:Gothard fele vigyázzanak, eddig irtam uolna de tentat nem kaphatok en immar addig ha szinton szaba-dulhatnekis ki nem megyők mig ezőknek dolgokat igazan meg nem ertőm: Az Vr ű Nagysaga Kőr-mendre iwidőn de titkon, mert erős parancsolattal meg uagyon hagya hogy mihelt Kőrmendre iwn ű Nagysaga, mindiarast Nemőti Ist-uant es Szalai Mattyast igaz hirrel be kőlgyek evel hogy senki ne las-sa. hol lakianak nem tudom. de az parancsolatot hallottam, Kegyelmed Turos koma Vram az Homogdi Matt-hera rea vigiaztasson es attul titkon ennekőm egy kis sebbe valo fődeles Colmariskat¹²⁹ tentastul kőlgyőn, hogy innet igaz hirrel tudgyalak taplalni, mast ha igaz Magyarok Leszők az Sarvar pasa tanczat az Kiloman szigetnel¹³⁰ ki volt, meg ia-rathattatok az Tőrőkkel. ezők megverte az Isten, mert nagy ke-uelységőkben semmit nem titkolnak előttem; az titoknak es indulatnak ki mondoinak egy feier palaczkot iger-tem aszt Homogdi Vramtul be kől-

gye Kegyelmed, magamnak egy forintot kwlgyön Kegyelmetk költsegre, az gazdanak hol halok es eszóm .15. penz ara borsot. sok szual nem busitom Kegyelmetket. Isten Kegyelmetkkel. Irtam Canisan 11. Junii 1648 secundum V. C. Kegyelmetknek elete fottaig valo igaz io akaroiá s barattya

L. S.

örömet szolgál mig ell.

P. S. az Kegyelmetk Leueleuel ezis föl mennyön az tegnapi dolog-

rol semmit nem irok am akar mint Let Legyön elég az hogy az meggy-snel¹³¹ touab nem mernek menni.

Kívül:

Az Nömös és Vitezlő Ferfiaknak Turos Hadnagy komam Vramnak Csabai.

Vayda Vramnak Könczölly Mihály wcesem Vramnak adassek tulaidon kezökben.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss. 28.505. sz.

20. levél. — Batthyány Ádámnak, Rohonc 1649. január 25.

20. Védi magát Batthyány vádjaival szemben: híven járt el, de mióta Gráchan volt a harangokért, hol a török, hol a magyar nyomorgatja. — Kanizsán az alaybég 11 heti börtönre vettette az aranyos paplan és a teveszór takaró miatt. A párdubór miatt pedig a török törvényszék elé kellett állni, pedig mindent a megállapodás szerint cselekedett.

Szolgálok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak: Isten mindön keuantos Jokkal Lassa es algya ez Vyb Esztendőben Nagysagodat mindön keduesiddel egyetömben. Amen.

Hogy sok szom, szaý, es fwlek hallattara szollyak es sok gondoktul meg terhellit elmeiet Nagysagodnak Vyb Vyab szokkal terhelljem az hozzam nem illik. keröm alazatosan Nagysagodat meltöztassek Nagysagodat ez könyörgö alazatos Suplikatiomat meg olvasni. Es Nagysagodnak tegnapi első szauat raitam ügy hagyni, ha erdömöm Leszön reaia: Cserepet tört, s nem mer az bwzire menni.

(1. Hogy nem törttem bizonsagom az Isten, s Lelkóm iduéssege, hanem az en sok akadalýos, dolgaimnak nyomorusagim miat valo veghez nem uitele, mert miulta en a' harangert Greczben uoltam, az ulta Csak mind haborgattattam es nyomorgattattam hol törtkwtl, s hol magyartul. kikben tudom Nagysagodat masoktul sokatis meghallot.

mint az Alaybek miat Chanisan .11. hetig arestumban uoltam az vont Aranas paplan es Teue ször kecese mia. kiben mondottak hogy Pipircsicz Matthe¹³³ sarczat attam ha attam Csak egy penzitis duplan uegyek meg raitam hanem az mint Francsicz Vram kezes leuele tartotta. az dologban akkeppen procedaltam. s többet nemis vettem hozzam kett szaz Tallernal. Szaza Taller, ötuene Arani. s többöl szamat sem adok w Kegyelmenek. igaz vettem azon kiuwl .20. Tallert Pipericsicztwl, es Salamon Janostul, de azt kett puskakert vettek el twlem. az kett szaz Talleriát kitwl kwlte w Kegyelme nem tudom szamado sem uagyok rola.

(2. Hogy nem törttem az Malkucz Aga Leueleből meg ertheti Nagysagodat hogy nem keues igem fogyas volt enneköm az parducz miat mint uehessem meg Malkucz Agan es meg elegithessem Memhet Agat, de miuel masunnan oly Arulom volt az ki azt mondotta Malkucz Aganak

es Memhet Aganak hogÿ Nagysagod annap az parducznak az arat enneköm meg atta Csak en akarom Mal-kucz Agat Csalnia es birsagolnia. ez miat sok helyön kellett Török tör-uen//iön megfordulnom.

(3. Hogy nem törtém cserpet ma-gam igassaga mutattya. hogy Tot Mihaly mia ell uonuan az Nagysa-god Rabianak sarczat. Moharem Aga es Foki Omar Tihai. nem iwt-tem megis wressen Nagysagod elei-be hanem egÿ Jo Louat hoztam az Vÿvari alku szerent. mert ott ugÿ uagÿon be irua: auagÿ egÿ Lo. uagÿ negÿszaz kw sok. ha Nagysa-god nem szereti, er.uel Nagysagodra nem köthet. de Nagysagodnak azon könyörgök az Nagy Istennek Sz: Kedueiert es Sz:Fia erd.emeiert hogÿ ne Cseleködgyek Nagysagod uelem, hogÿ mind feleségstwl

gyermököstwl Rab ne Legÿek. pap-lan ara oda uan kecke ara oda uan .20. veg Abam ara oda van .10. Cza-pak ara oda uan, parducz ara oda uan negÿszaz kw sok oda Legÿenek. Nagysagodnakis meg fizessek s az Lois raitam uezszön auagÿ felszeg aron el uezstögessem. ne Cseleköd-gÿe Nagysagod idudssegödert. Isten sokaig eltesse Nagysagodat. Dabam Rohoncini 25. Januarii 1649.

Nagysagodnak alazatos io akaroi
Laskai Sandor
örömet szolgál mig ell.

Kivül:

Az Nagysagos Groffh Battÿani Adam Vramnak kezében nyuitando alazatos Suplikatiom.

Jelzet: O. L. Batthiány-lt. Miss. 28.505. sz.

21. levél. — Batthyány Ádámnak, Veszprémből 1650. január 24.

21. Sajnálja, hogy 1649 augusztusában írott levelére Batthyáynak nem válaszolt, ezért bocsánatot kér, de a török Nagybjomból kiüzte, mindenét feldúlta, okul azt adva, hogy Laskai becsapta őket. Most megint hívják, hogy Batthyányhoz küldhes-sék, de csak Batthyány leányának az esküvéje után megy.

Szolgálok Nagysagodnak mint ke-gÿelmes Vramnak. Isten Nagysago-dat tegÿe szerencsesse mindön dol-gaiban az Vÿ Esztendőnek forgasa-ban Amen.

Hogy az Nagysagod 1649 ben meg Augustusban írot Leuelere (mellÿet Pet) Vram¹³⁴ maga presentalt kis Comarban) ilÿ kesÿre tehettem as adhattam Valaszt arról Nagysagottul bocsánatot kerök es varok. Nagy-sagod meg bocsasson tudom iol hal-lotta Nagysagod az en raitam esöt nagÿ meltatlansagot. az kanisaiaktul nikeppen kergettek haborgattak hurczoltak Vasztak, Tömlöczöztek .41. napig karozni akaruan az karot meg Csinaltak mastis keszen all az Bek uduaraba. baiombol¹³⁵ az Alaÿ-bek ki wzt kergetöt, mindön iosza-

gom predara költ. Teheneim, Gabo-nam, portekam, Hazi Maio//rsagom, Ludaim, Tikaim, Reczeim, Sertes Morhaim, Louaim Vasas kocsim, hozza illendö mindön Vÿ szersza-mom, kett Vÿ Nÿergem, beslia fekieim, Vÿ köntösöm, mindön hazam-nal es hazamhoz tartozando mindön feier ruhazatom, Csak az Meimet¹³⁶ is föl uertek es mindön kertömbeli vetemenÿomet ell pusztítottak bosz-szusagokban, hogÿ magam kezökben nem akattam. Ennek az raitam tet nagÿ boszszunak es karnak okul ue-töttek szömömben az Baba Hasza-nert be adattatot hit Leuelnek par-iat, az mellÿet Nagysagod ennekem köldöt volt. Mast ismet mag//ok hit Leuelön hiunak magokhoz, hogÿ Nagysagodhoz kölgÿenek. Memhet

Aga magais könyörög az fia vegelet hogy föl mennék es Nagysagoddal szömben Leuen ercsek az mellét talam ugyan mast meg Cseleköttem volna, de meg ertuen, hogy mastan Nagysagodnak mas sok foglalatosagi Lesznek az kis Aszszonyomnak w Nagysaganak ell hazasitan, mastan azert Nagysagodat nem akaram elmeieben faraztanom, han//em, ha Isten Nagysagodnak es Nagysagtoknak azt az dolgot egress//egben es bekeuel uegben adgya vinni, es ell uegezi az utan egy io alkolmatossaggal Nagysagodhoz föl mengyök es Nagysagodnak sok dolgokrol szollok. sirok, könyörögök es panaszlok, mast töb irasimmal Nagysagodon nem akadalyozok. Isten sokaig eltesse Nagysagodat mindön keduesiddel egyötomben; Irtam Beszprimben .24. Januarii 1650.

Nagysagodnak Regi alazatos io akaröia

Laskai Sandor

Mastan Nagocson Hamza Bek predikatora.

Kivül:

Az Tekintös Nagysagos Groffh Battyani Adam Vramnak. Az Fölsegs Romai Csaszarnak es Magyar Orszagi Koronas kiralyunk w Fölsege intimarius tanacsanak, Kanisa ellen Vettetöt Veg hazaknak Fw es illendö Gyeneralis Chapitannyanak, Rohonc, Szalonak, Körmend, Nemöt Vv Varnak Dobra, Gereben, Borostyanak etc. örökös Vranak neköm Kegyelmes Vramnak adassek hiuen kezeben.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss. 28.485. sz.

22. levél. — Batthyány Ádámnak, Nágocsról 1657. március 19-én.

22. Batthyány 1652. márc. 2-án írt levelét megkapta, de nem mehetett hozzá, mivel Nágocsra van, s a török nem engedi. Csak akkor mehetne, ha Batthyány levelet írna, ennek alapján a Nándorfejérvárra jövő Vezértől engedélyt kaphatna. Akkor el tudna számolni pismis Ali kőso váltságdíjáról.

Szolgalok Nagysagodnak mint kegyelmes Vramnak Isten keuansagid szerent valo sok iokkal algya megh Nagysagodat mindön keduesiddel egyötomben Amen.

Nagysagodat mint kegyelmes Vramat alazatosan keröm hogy neköm megh bocsasson, miuel enni kesö idöre talalom megh Nagysagodat Irasommal. mastannis penigh nem Irnom kellene hanem mennöm, es sietseggelis sietnom Nagysagodhoz; Mert ez elöt 1652. Martii 2. irt uolt Nagysagod enneköm egy Leuelet Rohoncrol melynek Continentiaia az hogy ha föl nem mengyök es az Segösdi pismis Ali neuw Török Rabnak negy szaz kw sauairol szamot nem adok, Tehat Nagysagod vitet es

ugy megh sarczoltat mint az Törököt. azert ennek eddigis sok ideie mult ell. De miuel az Törököknek ellenöm valo nagy dihossegök uggy ellenöm allot hogy a houa menni akarnekis az w hirök Tanacsok es akarattök nelk//wl sohousa menni nem merök: es igy enneköm mindön felöl halal, akar az Török ellen vecsek ugis vesznöm kell. Akar Nagysagod ellen vecsek ugis halal es nyomorúsagh s gyälazatom mind holtomigh hanem ha Nagysagodat ez alazatosan könyörög es elötted esedöz Irasommal es könyörögömmel megh nem bantanam kernem Nagysagodat azon hogy Irna Nagysagod megh enneköm egy Leuelet ugyan azon szam adasrol, az mellö Leuel-

nek vigoriaual ell ala mehetnek szinten Landor Feier Varra az mas-tan föl iwud Vezér eleiben es attul nagy keretözes által keretzenem ell menni Nagysagodhoz az melli ell kúetküzesem hasznalni fogna iw-üendöben mind szegeni hazánk beli köröztýensegnek mind az Nagysa-god keuansaganak az szam adasban, s mind nekömis az szaz adasban, sok szoual nem busitom Nagysagodat sapienti satis. Sokaigh eltesse Isten Nagysagodat. Dabam Nagocsini 19. Marti 1657.

Nagysagodnak Regi alazatos io akaro szolgálja

Laskai Sandor

Nagysagodnak alazatosan könyö-rögh as io Valaszt var.

(A levelek szövegében Isten és Nagyságod különböző alakjai rövidítésének feloldása technikai okokból történt.)

JEGYZETEK

²⁷ Könczöl Mihály: Somogy megye főszolgabírája 1648-ban (Batthyány—lt. Miss. 28 503. sz. levél címzése), kiskomáromi substitutus kapitány (uo. Batthyány Ádám feljegyzése a 27 445. sz. levélen), a kiskomáromi ref. egyház egyik vezető tagja (Thury E. i. m. 292. l.) — Leveleit ld. a Batthyány—lt. Miss. 27 355—27 446. sz. alatt. — 1640. nov. 1-én ír Batthyány Ádámnak Laskai Sándor ügyében: Batthyány Ádám levelet írt Jakusith György veszprémi püspökhöz, — ezt Könczöl Mihály vitte el — de Jakusith azt mondta: „minden marháért valamie ü Nagyságának vagon, azért sem cselekedné és nem engedné megh az praedikátort az ü faluiban...” (Miss. 27 366. sz.)

²⁸ Sankó Boldizsár: *Németújvári helyettes főporkoláb* (Miss. 28. 500. sz. levél címzése).

²⁹ *Julianus-naptár*: sokszor lerövidítve így: Ó szerint, vagy S. V. C. (Secundum Vetus Calendarium; Laskainál: Secundum Vetus Calendarii) — szemben a Gergelyféle naptárral, amely ebben az időben még nem jutott teljes érvényre.

³⁰ *Ibrahim szultán*: 1640—47. Oszmán szultán törzsének utolsó sarja akkor, de neki már gyermekei vannak, s így nem halt ki benne családja. Kegyetlensége és kapzsisága miatt a janicsárok és ulémák letették a trónról és megfojtották. Hárem-életére és más dolgaira ld. J. v. Hammer: *Die Geschichte des Osmanischen Reiches*. Wien—Pest, 1827. I—X. kötet. — V. 353. l. sköv.

³¹ *Kantemir mirza*: nogaji tatár kán, nem a Giraidák családjából, de mint tehetős hadvezér 1623-tól kezdve kezébe kerítette a hatalmat, s a török portával karöltve, néha azzal ellentétben is, pusztította Lengyelországot. Egyidőben a „Duna torkolatánál a Fekete-tengeri partok kormányzója” címet is viselte. Sok harc és intrika után 1637-ben vége lett hatalmának. De tekintélye, egyénisége ilyen szóbeszédre indította kora embereit még 1640-ben is. (N. Jorga: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha, 1913. I—V. — III. 383—391.)

³² *Vid Benedek*: laskói kereskedő. — Könczöl Mihály írja 1643. június 5-én Batthyány Ádámnak: „Vid Benedek meghalt, s helette való hasonló ember arra az állapotra nem támad... Sándor papot el üzi Jakositt György püspök innend mellőlünk, s nem találkozik helében való titkos emberünk...” (Batthyány—lt. Miss. 27. 389. sz.)

Kívül:

Az tekintetű es Nagysagos Groffh Gyeneralis Batt//yani Adam Vramnak az Fölsegs Romai Harmadik Ferdinand Csaszarunk es Magyar Orszagi koronas kiralyunk w Fölsege Intimus tanacsanak, Borostyan, Szalonak, Rohoncz Kormend Nemzt VV Var, Dobra, Rakicsan es Csakan örökösének Chanisa ellen vettetöt Vegh Hazaknak Fw es illendö Gyeneralis Chapitann//ianak neköm kegyelmes Regi io akaro Vramnak adassek.

Jelzet: O. L. Batthyány-lt. Miss. 28.506. sz.

Balázs László

³³ *Papok kereskedését éppen a dunántúli ref. egyházkerület tiltja nagyon szigorúan az 1612. évi köveskúti zsinaton „...azok az egyházi szolgák, akik világi üzletekbe — mint az apostol mondja — és törvényes kötelezettségekbe bonyolódnak, amivel magukat megvetésnek teszik ki, vagy világi perekbe keverednek, nem kényszerűségből, hanem nyereségvágyból sarkalva, 10 forintra büntettetnek.”* (XXXI. cikkely. — Thury Etele i. m. 157. l.)

³⁴ *Pénzszemekre* ld. Horváth Tibor Antal dolgozatát a Numizmatikai Közlöny 1953/54. évf. *Régi magyar pénznevek. — Vagdalt tallér:* körülnyírt, kisebb értékű ezüst tallér. — *Cziklin, vagy csikkeny arany:* a velencei zecchino arany magyaros formája. — *Gréczi tallér:* a stájer főherceg által veretett tallér, a XVII. században kedvelt fizető eszköz. — *Garas:* a cseh ezüst pénzből származik, s a benne levő ezüsttől függően, eredete és formája után: *ezüstgaras, máriás-garas, négypénzes, nyolcpénzes, tíz-pénzes, itt 15 pénzes garas.* (Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: *Magyar Nyelvtörténeti szótár.* Bp. 1891. I—III. — ez utóbbit nem említi, nem ismeri.) — *Később: bomlott forint, megbolondult tallér:* devalvált, kisebb értékű, kevesebb nemesfém-súlyú pénzek.

³⁵ *Karika fa:* hordó, dolium. (Szamota István—Zolnai Gyula: *Magyar Oklevélszótár.* Bp. 1906. 457. l.)

³⁶ *Viza, tok, sóreg,* nagy tengeri halak, amelyek íváskor jönnek fel a folyókon, így a Dunán is, később ezeket Laskai *cápáknak* is mondja — szemben a közhalakkal: a ponttyal, süllővel, csukával stb.

³⁷ *Szubasa:* szpahik (hűbéres török lovasság) kisebb tisztje. A török szavak magyarozatát ld. Thury József: *Török történetírók.* Bp. 1893—96. I—II. — Velics Antal — Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek.* Bp. 1886—1890. I—II. munkában.)

³⁸ *Segesd:* végvár Somogy megyében, ez időben a török kezében.

³⁹ *Kisasszony napja:* szept. 8.

⁴⁰ *Musza budai basa:* harmadszor 1640. febr.—1644. között — (a budai basák névsorát ld. Fekete Lajos: *Budapest a török korban.* Budapest története II. k. Bp. 1944. — 216. l.)

⁴¹ *Murtezan pasa:* IV. Murad szután sógora, aki IV. Murad diadalmas hadjárata után Eriván parancsnoka lett. A várost azonban a perzsák rövidesen ostrom alá fogták, s bátor védekezése ellenére elfoglalták. Maga Murtezan pasa is meghalt, 1636-ban. (Ld. Jorga i. m. III. 471—473. l.) A perzsák elleni kemény harcokra ld. Jorgának ezt a fent idézett művét.

⁴² *Kazulok:* perzsák. Kizil-bas: vörös fejűeknek nevezték a törökök a perzsákat vörös sapkájuk után. (Thury J. i. m. I. 413. l.)

⁴³ *Szt. Lőrinc napja:* aug. 10.

⁴⁴ *Simsir:* Zimony, vagy más balkáni városnév eltorzított formája?

⁴⁵ *Fellábú szék:* valószínűleg az akasztófa alá állított szék.

⁴⁶ *Zöld morvai:* morva posztó.

⁴⁷ *Muszkák megverték az ottomanitákat:* 1637. júniusában a doni kozákok *Azovot* rajtaütéssel bevették; 1641-ben nagy hadsereggel és felkészültséggel Azov ellen mentek a törökök, de nem tudták visszavenni. (Jorga i. m. IV. 9—11.)

⁴⁸ *Szt. István király sírja felbontását* illetően Laskai értesülése téves, Szt. István sírja nem Nagyváradon volt. De több uralkodót és családtagot az Árpádok közül ott temettek el, akiknek sírja közül 6-ot felbontottak. Ez az 1638-as sírfosztás lehet a hír alapja. (Vö. *Budapest Régiségei*, 1958. 198—199. l.)

⁴⁹ *Csimarin,* vagy *csimazin:* ruhaanyag fajta (simarre, Schlepplleid). — Nyelvtörténeti Szótár. II. 428. l.

⁵⁰ *ü:* öv. — Uo. II. 1207.

⁵¹ *Tehöly-kés:* kés tokkal, borotva-kés. — Uo. II. 428. l.

⁵² *Tamási:* Drávamási. (Lud. Nagy: *Notitiae Politico-geografico-statisticae in Hungaria.* Buda. 1828. — 56. l.)

⁵³ *Hadak hírei és indulati:* I. Rákóczi György 1644. februárban kezdett harcára gondol, akit a török is támogatót III. Ferdinánd ellen.

⁵⁴ *Újító:* Old, Baranya megyei, drávamenti falu. (Lud. Nagy i. m. 56. l.)

⁵⁵ *Kémkedésre:* ld. Takáts Sándor: *Rajzok a török világból.* Bp. 1913. I—III. — A IV. kötet é. n. című művében: *Kalauzok és kémek a török világban.* (II. 133—212. l.) itt Laskai Sándort és Vid Benedeket nem említi Takáts S., jöllehet Laskai Sándor egyik-másik levelét ismeri és idézi is.

⁵⁶ *Szömben levék Chapitan Vrammal:* Bessenyei István kiskomáromi főkapitánnyal, Ld. a következő levelet.

- ⁵⁷ *Szenttamás*: praedium Somogy megyében. (Lud. Nagy *i. m.* 313. 1.)
- ⁵⁸ *Seliz*: Zselic, Zselicség. Tájegység, alacsonyabb hegyvidék Somogy megyében Szigetvártól észak-észak-nyugatra. (Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest, 1847. I—II. — II. 62. 1.)
- ⁵⁹ *Marczali, Kéthely*: oppidumok, nagyobb helyek ebben az időben Somogyban, (Lud. Nagy *i. m.* 301. 1.)
- ⁶⁰ *Marót, Sávoly*: Marót praedium, Sávoly község Somogy megyében. (Lud. Nagy *i. m.* 312, 308. 1.)
- ⁶¹ *Bozod*: bozót. „Balatonnak 40.000 holdra terjedő mocsára, fonyódi, marczali és ormándi bozótnek neveztetik...” (Fényes E. *i. m.* II. 63. 1.)
- ⁶² *Szöcsen*: község Vas megyében. (A török defterekben lásd: Velics—Kammerer *i. m.* I. 175. 1.)
- ⁶³ *Chapra Ferenc története*: 1591-ben Segesd elpusztítása után a szigetvári bég Kiskomárom várát meglepte, kapitányának, Kapra Ferencnek a fejét vette, nejét és öccsét, Kapra Mátét fogságba ejtette. (Magyarország Vármegyéi és Városai sorozatban: *Somogy megye története*. — 459. 1.)
- ⁶⁴ *oka* (okka): török font: 1,28 kg. (Thury József *i. m.* 417. 1.)
- ⁶⁵ *Kiaja*: segédtsiztje valamely főtisztnek. (Laskai itt *tihai*-t ír.)
- ⁶⁶ *Chaldi Uram*: valószínűleg Káldy Ferenc, 1646. tájban „vice Capitaneus in partibus Ultra-Danubiensibus,” (Nagy Iván: *Magyarország Családi*. Pest, 1857—65. I—XI. — VI. 25. 1.), 1643-ban Vas megye alispánja. (Magyarország Vármegyéi és Városai sorozatban *Somogy megye*. — 205. 1.)
- ⁶⁷ *Bulya*: török asszony.
- ⁶⁸ *Igal*: oppidum, — *Kér, Külsőőrs, Dada*: praediumok Somogy megyében. (Lud. Nagy *i. m.* 301, 311, 312. 1.)
- ⁶⁹ *Malkucz*: igali aga. (Leveleit Battyhány Ádámhoz, s benne Sándor pap szerepét ld. Batthyány-lt. Miss. 30. 293—303. sz.)
- ⁷⁰ *Ramadan*: török böjt; evvel kapcsolatos árukra gondol Laskai.
- ⁷¹ *Csasz*: követ, futár.
- ⁷² *Musztafa pesti pasa*: Silahtar (szárnysegéd) Musztafa csak egy hónapig volt budai basa, 1644. február hóban. (Fekete Lajos *i. m.* 216. 1.) — *Koppány*: Törökkopány, oppidum Somogy megyében. (Lud. Nagy *i. m.* 301. 1.)
- ⁷³ Valóban *Musza* lett a budai basa (harmadszor) 1640. febr. — 1644. márc.) Uo.
- ⁷⁴ *Málták*: Johannita lovagrend, amelyik a Szentföldről való kiűzetése után Rodos szigetéről folytatta a harcot a török ellen, amelyet főfeladatának tartott. 1522-ben ezt is elvesztve, 1530-ban V. Károly császártól Máltát kapja meg. — 1637-ben Máltáról kalózok (?) az alexandriai flottát megverték és hatalmas zsákmányt ejtettek, ld. Jorga *i. m.* IV. 37. 1.
- ⁷⁵ *Odabasi*: szakaszvezető.
- ⁷⁶ *Szotina*, vagy *Szatina*: község Baranya megyében. (Taba István: *Baranya megye népessége a XVII. sz. végén*. Pest, 1941. — 25. 1. — Lud. Nagy *i. m.* 55. 1.)
- ⁷⁷ *üst*: ezüst.
- ⁷⁸ *párta*: körülkötő, főkötő.
- ⁷⁹ *szigyelő*: szügyelő, lószerszám, antilena, pectorale.
- ⁸⁰ *Laczko András*: itt tévesen László Andrásnak írja Laskai, kiskomáromi katoná, elesett a Nagykanizsa alatti harcban 1647-ben. (Ld. később a 104. sz. jegyzetet.) — *küldő*: küldöm helyett.
- ⁸¹ *Kék, festett, vörös-szeg*: stb. lovak fajtájára és színére ld. Takáts Sándor: *i. m.* II. 289. 1.
- ⁸² *Kadia*, kadi: török bíró.
- ⁸³ *Verag het*: nagyhét: (Oklevélszótár 1092. 1.)
- ⁸⁴ *Alay*: ezred; *alay-bég*: szipahi-ezred parancsnoka, ezredes. (Thury József *i. m.* I. 398. 1.)
- ⁸⁵ *Baba*: ~~idő~~-asszony.
- ⁸⁶ *pismis Ali*; *pismis*: főzött, ravasz, ügyes. Régies török szó. Káldi Nagy Gyula úrnak, a Budapesti Török Intézet tanársegédjének szóbeli szíves közlése szerint.
- ⁸⁷ *loncsa*: loggia, oszlopcsarnok.
- ⁸⁸ *Jobbannya*: Jób-annya, avia, nagyanyja. (Nyelvtörténeti szótár I. 95.)
- ⁸⁹ *Sz. Egyöd vására*: Egyed napján, szept. 1-én.
- ⁹⁰ *bokra*: párja. (Nyelvtört. Szótár I. 265—66. 1.)
- ⁹¹ *Emeng*, emin: török gazdasági felügyelő, tisztartó.
- ⁹² *csaprag*: cafrang, díszítés, lószerszám.

⁹³ *Turós vajda*: Turós Miklós hadnagy a kiskomáromi várban, ugyanott a ref. egyház presbiteriumának a tagja 1634-ben. (Thury Etele *i. m.* 278.)

⁹⁴ *Francsicz Gáspár*: Körmenten vicekapitány. (Iványi Béla: *Képek Körment múltjából* (Körmenti Füzetek 4. sz.) Körment, 1943. — 41, 61, 1.)

⁹⁵ szivolni: felszítani, felválni. (Nyelvtörténeti Szótár III. 168.)

⁹⁶ *Bornemissza András, Nagy Magyar János*: birtokos emberek Vas megyében, a Muraközben. (L. Bornemissza András levelét Batthyány Ádámmal. Batthyány-lt. Miss. 7. 114. sz., — Nagy Magyar János leveleit uo. 33 345—33 385. alatt.)

⁹⁷ *Laskai Sándor kereskedéséről*: ezt írja Könczöl Mihály Batthyány Ádámmal 1647. jan. 9-én: „... Addig kereskedik a Göbolyökkel az elmúlt nyáron megh üttöttö az Inát...” (Uo. Miss. 27.424. sz.)

⁹⁸ *Szentmihály*: Vasszentmihály. A Francsicz-család Vas megyei birtokos volt. (Kempelen Béla: *Magyar Nemes Családok*. Bp. 1911—32. I—XI. — IV. 189. 1.)

⁹⁹ *Páhok*: község Zala megyében.

¹⁰⁰ *Koppány*: folyó Somogy megyében.

¹⁰¹ *Keglevicz Vram*: Keglevics Péter dunántúli vicegenerális, Batthyány Ádám helyettese.

¹⁰² *Se meg legyön*: s ez meg legyön.

¹⁰³ *meg kantároznám*: megmázálnám, kantár: mázsa. (Nyelvtört. Szótár II. 98. 1.)

¹⁰⁴ *Hagymási János kapitány*: Nádasdy Pál és Thurzó György udvarnoka volt, többször harcolt a török ellen, hősi halált halt Kanizsánál 1647-ben. (Wertner Mór: *Családtört.* Adalékok III. — Turul 1897. évf. 127. 1.) — Takáts Sándor is említi, hogy Hagymási főkapitány fejét *Sándor pap* látta a karón. (*Régi idők, régi emberek*. Bp. é. n. II. kiadás, 233. 1.) A Kanizsa melletti harcról, veszteségeiről Könczöl Mihály elég pontosan beszámol Batthyány Ádámmal: 1647. márc. 26-án ezt írja: „Ányos Péter vicekapitány addig írogatott Hagymási János uramnak, hogy ide jönne, az itt valókkal öszve beszélgetvén ez éjjel elmentek Csatára Kanizsa felé. Az thörökök észben vévén föl verték őket, ezen órában hozák az hirt, hogy Hagymási János Vrat le vágta, Ányos Péter Vramat elevenen vitték be. Még nem tudhattuk bizonyosan, ha szalattak-e el benne, az szegény katonákban 80 lóval voltak...” (Miss. 27.401. sz.) — 1647. április 3-án pedig így számol be a veszteségekről: „... az thörökök egy rendben rakták mutogatni Hagymási János Vram fejét, Bodor György fejét, Helesi Miklós, Borsó György és Laczkó András fejét, kik itt való katonák voltak... Ányos Péter Vramat fogva vitték be Kanizsára, huszonhárom fejét és huszonhat elevent...” (Uo. 27.414. sz. levél.) — Kiskomáromban Hagymási János főkapitány, Ányos Péter pedig vicekapitány volt. — *Erdéli Farkas* ugyanitt ismert tiszt lehetett, róla semmi közelebit nem tudunk.

¹⁰⁵ *Tilaj és Szentpál*: községek Zalában. (Lud. Nagy *i. m.* 351., ill. 354. 1.)

¹⁰⁶ *Zain*: nagyobb hűbér török földesura.

¹⁰⁷ *Mazul*: hivatalvesztett.

¹⁰⁸ *Daras*: darázs, katona.

¹⁰⁹ *Beslia*: irreguláris török lovaskatona. (Thury József *i. m.* I. 400. 1.)

¹¹⁰ *Dizdar*: várparancsnok. (Velics—Kammerer *i. m.* II. 763.)

¹¹¹ *Pecse*: Pécsé; Pécsre.

¹¹² *L. S. N. B. P.*: Laskai Sándor nagybajomi predikátor.

¹¹³ *Sz. Győrvár*: falu Vas megyében. (Lud. Nagy *i. m.* 117.)

¹¹⁴ *felsengni*: fél-singnyi. Sing: bibliai mérték: könyöktől a középső ujj hegyéig: 50—55 cm. (Czeglédy—Hamar—Kállay: *Bibliai Lexicon*. Bp. 1931 — 746. 1.)

¹¹⁵ *hiuelk uini*: hüvelyk ujnyi.

¹¹⁶ *kecse*: takaró, szőnyeg.

¹¹⁷ *Csabai vajda*: Csabai György kiskomáromi tiszt.

¹¹⁸ *Légrád, Lendva, Szentgrót*: végvárok a Dráva partján, ill. Zala megyében Kanizsával szemben.

¹¹⁹ *Aspis monyak*: kígyó-tojások.

¹²⁰ *szarahora*: dolgozó, operarius. (Oklevélszótár 1202. 1.)

¹²¹ *Ropoli Farkas*: kiskomáromi hadnagy, majd substitutus kapitány. (Levelei a Batthyány-lt. Miss. 40.044—103. sz. alatt.)

¹²² *psenior*: prosenior; alesperes.

¹²³ *Csicsó*: Somogyicsó. (Lud. Nagy *i. m.* 303. 1.)

¹²⁴ *mi len az oka*: mi lön az oka.

¹²⁵ *kövéz sarvasok*: cserkésző, kémlelő török katonák.

¹²⁶ *buritot kocsi*: hintó.

¹²⁷ *Brén*: Iharosberény, falu Somogyicsicsó mellett. (Lud. Nagy *i. m.* 301. l.)

¹²⁸ *Pécs, Siklós, Babócsa, Berzencze*: szandzsák-bégek székhelyei voltak. Babócsa, Berzence oppidumok Somogy megyében.

¹²⁹ *sebbe való födeles Colmariskat*: zsebbe való födeles tintatartót.

¹³⁰ *Sárvár pasa táncza a Kiloman szigetnél*: Kiliman falu Zala megyében. — 1587-ben Nádasdy Ferenc, Zrínyi György és Batthyány Boldizsár Kanizsa mellett négy bégnek az egyesült hadát megsemmisítették. Véres harc volt ez, melyet tisztán magyar csapatok vívtak. Csak a hírhedt Sásvár (Szaszovar) bég menekült meg az ütközetből. Ez is kalauzának köszönhette az életét; mert a nevezett kalauz jól ismervén a vidéket, mocsarak közé vitte Sásvár béget, ahol nyakig érő vízben ült órákig. Azután parasztruhában menekült tovább kalauza segítségével. Sásvár szigetvári bég volt (Laskai Sárvárnak írja). Kaczorlakai éjjeli ütközetnek is nevezték ezt a csatát. (Takáts *S.: i. m.* II. 153., III. 147, 171. l.)

¹³¹ *Meggyes*: falu Zala megyében Kiliman mellett. (Lud. Nagy *i. m.* 350. l.)

¹³² *Hogy sők szom* (téves elírás): hogy sok szöm.

¹³³ *Pipircsicz Matthé*: Kanizsán tartott magyar fogoly. Társaival Batthyány Ádámnak írott levelét, s ebben Sándor pap szerepét l. Batthyány-lt. Miss. 37.449.

¹³⁴ *Pető Vram*: gersei Pető László kiskomáromi kapitány. (Levelei Battyhány-lt. Miss. 36.638—52. sz.)

¹³⁵ *baiomból*: Nagyabajomból.

¹³⁶ *Meimet*: méheimet.

Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ.
1679—1686

3. közlemény
1679.

185. laptól

Johannes H. NÉMETHI Anno 1679 Die 28 Aprilis.¹

... migravit in Hungariam ad incertum, Rectoratum Tokainum conductus. (3)

Martinus NAGY Anno 1679. Die 23 Maji.

Discessit a postico limine in-salutato. (2)

Petrus BÁCZÁNI Anno 1679 Die 10 Junii.

Ductus ad rectoratum in confinium Transylvaniae N. Devam ... et Ecclesiae Alsó-Gyógyensis ... ibidem ... (3)

186. laptól

Georgius BUZINKAI Anno 1679 Die 19 July

Praeceptor Classis Syntacticae 1683 et tandem Senior, et tandem Civis Igeniensis est. (3)

Georgius REÓ (N)³CZEI Anno 1679 Die 26 Augusti.

Róczei⁴ Praeceptor Classis Rudimentariae Anno 1681. tandem Rethoricae et Oratoriae. (2)

(52. laptól)

Johannes H. Németi Anno 1679. Die 28 Aprilis.

Ivit in Hungariam ad incertum tandem conductus est pro Rectore Tokaiensi.

Martinus Nagyári² Anno 1679 Die 23 Maji.

Discessit a Postico.

Petrus Baczoni Anno 1679 Die 10 Junij

Etymologiae Praeceptor. Ductus ad Rectoriam Devensem, tandem fit Pastor Alsó Gyógyensis fidelissimus.

Georgius Buzinkay Anno 1679. Die 19. Julij.

Syntaxeos Praeceptor solertissimus tandem Collegij Senior laudatissimus factus est Secularis homo.

Georgius Róczei Anno 1679. die 26 Augusti.

Albae Classis Rudimentariae et Oratoriae Praeceptor. Missus Patachinum illic ductus ad Rectoriam Bényeiensem.

1680

Andreas SZALAI Anno 1680 3. Die Februarii.

Moderator Classis Syntacticae. Missus Patakinum ad restaurandam Scholam et ibi mortuus. (2)

Georgius KÉTYI Anno 1680, 3. Februarii.

Praeceptor Etymologiae. Missus Patachinum et ibidem Senior tandemque Rector Rima Szombatiensis. Pastor Zeheriensis. (2)

Franciscus B. KÖRMÖNDI. Anno 1680 4 Februarii.

Andreas Szalai Anno 1680 3. Februarij.

Albae Syntaxeos Praeceptor. Missus Patachinum, ibique mortuus.

Georgius Kétyi Anno 1680 Die 3 Februarij.

Etymologiae Praeceptor, missus Patachinum, ibi Senior Creatur et ducitur ad Rectoriam Rima Szombatiensem, tandem fit Pastor Zelosissimus Zeheriensis.

Franciscus B. Körmendi Anno 1680. Die 4 Februarii.

¹ Olvashatatlan. A leszakadt, elhalványult, olvashatatlan szövegrészeket a továbbiakban is pontozással jelöljük.

² Helyesen: Nagy. A tisztázatot készítője az Anno An- rövidítését olvasta a névhez tévedésből.

³ Az eredeti aláírásból az „n” később kihúzva.

⁴ Más kéz által helyesbitésként betoldva.

Rector Veszpremiensis. Praeceptor clas-
sis Rudimentariae tandem factus Rector
Szönyiensis. Mortuus est Komárini. (2)

Johannes DEBRECZENI Anno 1680. 8
Februarii.

Sanctae Poeseos Praeceptor, Missus ad
Paedagogium Judicis Regii Domini Va-
lentini Frank Czibinium. (ita sedet Dato
Anno 1687.⁵ (4)

Thomas CASSAY Anno 1680 21 Feb-
ruarii.

Praeceptor Poeseos, tandem missus
Alba Julia Patakinum ad restaurationem
Scholae 1683, ibique Senior factus, tan-
dem mortuus. (4)

Michaël VJLAKI Anno 1680 21 Feb-
ruarii.

Ductus ad Paedagogiam ad Magnificam
Dominam Kemenianam. (Ivit ad Pastora-
tum ad Generosam Dominam Tholdianam
Anno 1686. mense Martio. ibi laudabiliter
hoc officio defunetus, ductus Pastore Ge-
nerosi Domini Gregorii Bethlen.⁶ (5)

Stephanus RACZKEVI Anno 1680 21
Februarii.

Rector Miskolcziensis. 1684 Praeceptor
Sacrae Poeseos. (3)

Nicolaus KERESZT-VRI Anno 1680 Die
13 Juny.

3 menses habitavit. (2)

Petrus S. SZ. PETERI Anno 1680 Die
5 July.

— — —⁹

Andreas H. NEMETHI Anno 1680 Die
5 July.

Albae Rudimentariae Praeceptor indus-
trius, ductus ad Rectoriam Weszprimi-
ensem item Szönyiensem, fit Secularis
homo, et uxore ducta, demum fato fun-
gitur.

Johannes Debrecinus Anno 1680 Die 8
Februarii.

Ductus Cibinium ad Paedagogium, tan-
dem Albae Poeseos et Rhetoricae Prae-
ceptor fit, item ad Paedagogium Solis La-
dislai Bethlen.

Thomas Cassay Anno 1680 Die 21 Feb-
ruary.

Albae Poeseos Praeceptor. Missus Pata-
chinum, ibique Senior constitutus, tan-
dem uxorem duxit et mortuus est citis-
sime.

Michael Wjlaki Anno 1680 die 21 Feb-
ruary.

Ductus ad Paedagogium Spectabilium
ac Magnificorum Dominorum Kemény,
tandem ad officium Pastoratus. primo
Apud Generosam Dominam Tholdianam
tandem apud Spectabilem ac Generosum
Dominum Gregorium de Bethlen, illinc
ivit in Hungariam. (minime q⁷) iterum
fit Pastor Generosi Domini Gregorii
Bethlen.

Stephanus Ráczkevi Anno 1680 die 21
Februarii Albae Rhetoricae Praeceptor,
missus Patachinum illinc ducitur ad Rec-
toriam Miskolczinum tandem Secularis
homo factus est.

(Ni)⁸colaus Kereszturi Anno 1680 die 13
Juny.

NB. Tres menses hic habitavit.

Petrus Szent Péteri Anno 1680 Die 5
July.

Patachinum missus, illinc ductus ad
Rectoriam Thállyam, secularis homo
factus, notarius nimirum Szántóviensis,
demum item fit notarius Rima Szomba-
thiensis.

(53. laptól)

Andreas H. Némethy Anno 1680. Die 5
July.

⁵ Lapszéli betoldás.

⁶ Lapszéli betoldás.

⁷ Olvasása bizonytalan.

⁸ Leszakadt.

⁹ Hosszabb szövegrész kihúzva. A kihúzásokat a továbbiakban is szaggatott vo-
nallal jelöljük.

... Praeceptor Grammatistarum annum...

Johannes B. THALYAI Anno 1680 die 5 Julii.

Missus Patachinum et inde ducitur Madinam ad Rectoriam. (2)

Stephanus SZIGETI Anno 1680 Die 14 Augusti.

Johannes H. RÁCZKÖVI Anno Domini 1680 Die 14 Augusti.

Praeceptor Syntaxeos Anno 1683, Rector Scholae Thályiensis. (3)

Petrus P. GÖNYÜI Anno Domini 1680 Septembris 17, Die Praeceptor Grammatistarum tandemque ductus ad Paedagogium ad Dominum Nalaczi. (3)

Georgius P. SELLYEI Anno Domini 1680 Die 23. Octobris.

Praeceptor Grammatistarum tandemque ductus ad Rectoriam Fogarasiensem. (2)

Georgius SZOKOLYAI Anno Domini 1680. die 23. Octobris.

Praeceptor Rudimentariae, item ductus ad Praeceptoriam ad Generosam Toldianam. (2)

Samuel BARTHOLOMAEIDES (Alias TUROCZI). Anno 1681 Die 16 Februarii. (2)

Michael HÉCZEI Anno 1681 Die 25 Maji.

Alba Julia missus ad restaurationem Scholae Patachinae ibique Praebitor factus, tandem Rector Tokaiensis et demum moritur Thályae. (3)

Etymologiae Praeceptor, Missus Patachinum, illinc ductus ad Rectoriam Szantainum, tandem Pastor Szantaiensis secundarius indeque intravit in Transylvaniam ex improvise fato fungitur in Comitatu Hunyad Anno 1688.

Johannes Thályai Anno 1680 Die 5 Julii

Patakinum missus, illinc ductus ad Rectoriam Madiensem.

Stephanus Szigethi Anno 1680, Die 14 Augusti.

Patachinum missus. Pastor factus est.

Johannes Ráczkevi Anno 1680 Die 14 Augusti.

Albae Juliae Syntaxeos Praeceptor. Missus Patachinum ibi Senior, ducitur ad Rectoriam Thályiensem inde... ad... ibidem... pas... (2)

Petrus Pócs Gyönyüi Anno 1680 Die 17 Septembris.

Albae Etymologiae Praeceptor, ductus ad Paedagogium et Pastoratum simul Apud Spectabilem ac Generosum Dominum Stephanum Nalaczi, tandem ivit in Hungariam. Gontz... constitutu, ductus ad Rectoriam R. Sz... ensem, illinc salutavit academias redux... S. Patak... creatus. (2)

Georgius Sellyei Anno 1680 Die 23 Octobris.

Albae Etymologiae Praeceptor, ductus ad Rectoriam Fogarasiensem tandem ivit Patachinum ibique Rhetoricae Praeceptor.

Georgius Szokolyai Anno 1680 Die 23 Octobris.

Albae Rudimentariae Praeceptor, ductus ad Paedagogium Generosorum Tholdiensium, tandem ivit in Hungariam ubi Rector Pápaiensis. Civis Papensis Affinis ejusdem studiosis A Tata¹⁰ (2)

1681

Samuël Bartholomiaeides alias Turóczi Anno 1681 Die 18 February. Sclavus Coronensis Rector.

Michael Heczeli. Anno 1681. Die 25 Maji.

Missus Patachinum illinc ductus ad Rectoriam Tokainum, tandem factus Secularis.

¹⁰ Olvasása bizonytalan.

Paulus FEL. VALYI Anno 1681 Die 31 Maji.

Redux ex Rectoris Hunyadiensi Praeceptor Generosi Domini Michaelis Teleki filiorum et missus Patakinum, et tandem ductus ad officium Rectoratum Gyöngyösinum. (4)

Stephanus P. OROSZI Anno 1681 Die 2 Junij.

Praeceptor Etymologistarum et missus Patachinum, inde ductus Tokainum pro Rectore. (4)

David P. OROSZI Anno 1681 Die 2 Junii.

Praeceptor Etymologistarum et missus Patachinum. Ductus Tólcsvám ibique mortuus. (5)

Gregorius HEJCZEI Anno 1681 die 4 Septembris.

Patachinum ivit. (2)

Michaël SZILVÁSI Anno 1681 die 28 Septembris.

Pastor Devensis factus, inde ductus in Tractum Keresienssem ad Ecclesias ibi melius reformandas. (2)

Stephanus SZOKOLYAI Anno 1681 die 6 Octobris.

Praeceptor Rudimentistarum et ex Paedagogia Alexii Bethlen ductus ad Academias. (2)

Samuel P. RIMA SZOMBATHI 1681 die 13 Novembris.

(Alba Julia missus Patakinum ad)¹² Ducitur Patakino pro Rectore Zemplyn. (3)

Georgius BUZITAY 1681 die 14 Novembris.

Alba Julia missus Patakinum ad restaurandam Scholam et inde Szántóviám. (2)

Paulus Wályi Anno 1681 Die 31 Maji.

Ductus ad Rectoriam Hunyadiensem item ad Paedagogium Spectabilis ac Generosi Domini Michaelis Teleki, illinc ingressus missus Patachinum tandem ductus ad Rectoriam Gyöngyösiensem.

Stephanus Oroszi. Anno 1681 Die 2 Junij

Etymologiae Praeceptor. Missus S. Patachinum, illinc ducitur ad Rectoriam Tokaiensem.

David P. Oroszi Anno 1681. Die 2 Junij.

Albae Etymologiae Praeceptor, missus Patachinum, illinc ductus ad Rectoriam Tólcsvaiensem, moritur in Domino Anno 16... (2)

Gregorius Héczei Anno 1681 Die 4. Septembris ivit Patachinum. Cum magnis M...

Michaël Szilvási Anno 1681 Die 28 Septembris.

Capellanus Devensis, ductus ad tractum... ensem ad reformationem Walachorum.

(54. laptól)

Stephanus Szokolyai Anno 1681. Die 6 Octobris.

Albae Juliae Rudimentariae Praeceptor, ductus ad Paedagogium Generosi Domini Ladislai¹¹ Bethlen, illinc promotus in Academiis Anno 1688.

Samuël P. Rima Szombati Anno 1681 die 13 Novembris.

Etymologiae Praeceptor, missus Patachinum illinc ductus ad Rectoriam Király Helmeczinum.

Georgius Buzitay Anno 1681. Die 14 Novembris.

Missus Patachinum, illinc ductus ad Rectoriam Szántóviensem.

1682

Samuel Past. CSERNÁTONJ 1682. 29. Januarii.

Samuël P. Csernátoni Anno 1682 Die 29. Januarii.

Gregorius HOR. FÜLEKI Anno 1682 die 12 Aprilis.

Gregorius Horváth Füleki Anno 1682 Die 12 Aprilis.

¹¹ Az eltérés valószínűleg a tisztázat készítője tévedéséből eredt.

¹² Korábbi eredetű, majd kihúzott szöveg olvasható része.

Eodem anno die 28 Aprilis ductus ad Paedagogium Zilahinum. Unde expleto anno reversus constitutus Praeceptor Syntaxeos et Oratoriae. Tandem die 28. Aprilis Anno 1682. pro Seniore electus. Salutavit Academias et fuit... (6)

(187. laptól)

Michael GYALODI 1682 Maji 22.

Ivit Patachinum. Ivit S. Patachinum et inde ductus B. Kereszturinum ad officium Rectoratum. (3)

Franciscus CSERNÁTONI 1682 Maji 29.

Intravit ut fucus, discessit nequam salutando aulam. (2)

Johannes CS. DEBRECENI 1682. Junij 12.

Johannes P. KAPOSÍ Anno 1682. die 23. Junij.

Commercio Sanctorum fructus. (2)

Martinus B. KERESZTURI Anno 1682 Die 30 Juny.

Alba Julia missus Patachinum ad restaurandam Scholam tandem ductus ad rectoriam ibique duxit uxorem cito. (2)

Johannes NAGYVÁTHI Anno 1682 die 8 Julii.

Praeceptor Poëseos tandem Rhetoricae et Oratoriae Anno 1683, immediate ductus a Generoso Domino Teleki 1686. (2)

Nicolaus SZÁNTAI Anno 1682, die 16. Julii.

Praeceptor Syntaxeos. (2)

Andreas BAXAI D. Anno Domini 1682. die 19 Octobris.

Praeceptor Etymologiae ex... Praeceptor salutavit aulam. (3)

Martinus ROZGONYI Subiectus Legibus Scholae Anno 1682 Die 14 Decembris.

Praeceptor Poëseos et Senior et Senior Patakiensis ante exturbationem iteratam, tandem Rector Tokajinus. (4)

Ductus ad Paedagogium Zilahinum, inde ingressus Syntaxeos et Oratoriae Praeceptor. tandem Collegij Senior, ivit in Hungariam ad Rectoriam Cassoviam.

(187. laptól)

Michaël Gyarlódi Anno 1682 Die 22 Maji.

Ivit in Hungariam. Ductus ad Rectoriam Bodrog Kereszturiensem.

Franciscus Csernátoni Anno 1682 29 Maji.

Intravit ut fucus discessit ut nequam salutando aulam.

Johannes Csala Debreczeny Anno 1682 12 Junij.

Ivit Patachinum. Ductus ad Rectoriam Onadiensem.

Johannes P. Kaposi Anno 1682 Die 23 Junij.

Pie mortuus est Albae Anno 1687.

Martinus Kereszturi Anno 1682 Die 30 Juny.

Alba Julia missus Patachinum, ductus ad Rectoriam K. Toronyaiensem inde Pastoriā Bistiensem.

Johannes Nagyváti Anno 1682 die 8 Julij.

Albae Sacrae Poeseos et Oratoriae Praeceptor, missus ad Academias a Spectabili ac Generoso Domino Michaele Teleki, vivat.

Nicolaus Szántai Anno 1682 Die 14 Julij

Etymologiae vel potius Syntaxeos Praeceptor, missus Patachinum.

Andreas Baxay Anno 1682 Die 19 Octobris.

Etymologistarum Praeceptor. Venit in aulam ad Cancellariam.

Martinus Rozgoni Anno 1682 Die 14. Decembris.

Albae Poëseos Praeceptor, missus Patachinum ibi Senior tempore secundae turbationis, ductus primo ad Paedagogium Tokainum tandem ibidem factus est Rector.

Román János

KRITIKAI SZEMLE

Az átértékelt Erdélyi János. Heller Ágnes tanulmánya

(Heller Ágnes: *Erdélyi János*. Filozófiai Évkönyv I. évf. 1952. 403—476. 1. Különlenyomatban is.)

Örömmel üdvözlendő minden olyan tudományos vállalkozás, amely a magyar múlt egy-egy darabjáról, egy-egy alakjáról igyekszik helyes értékelést elvégezni, a haladás mozzanatait megállapítani, felmérni. Ez a törekvés a *Heller Ágnes* Erdélyi-tanulmányának is a mozgatója, belső rugója. Egyben ez a dolgozat sikerének biztosítéka is. A szerző jól választott, amikor a sokoldalú, mély magyar műveltségű s egy-szersmind a haladás eszméjéért lelkesülő, iránta rendkívül fogékony *Erdélyit* tette meg vizsgálódása tárgyává, hogy klasszikus egyszerűséggel állítsa be őt korába, és kimutassa személyisége, alkotása haladó mozzanatait.

Hogyan végezte el a szerző ezt a világosan maga elé tűzött feladatot?

Széles környezetrajzzal igyekszik *Erdélyit* behelyezni korának szellemi mozgalmába. Részletesen ismerteti a múlt század 30-as, 40-es éveinek magyar filozófiáját, illetve ezen a címen a *Hegel* körüli vitát. Rövidebben ismerteti a korszak kritikai irodalmát, itt a művek tartalmi elemzését hiányolja és az egyoldalú formai bírálatot. *Erdélyi* 1848 előtti működésének ismertetése és értékelése előtt a népköltészet növekvő divatját ábrázolja. Rámutat ennek politikai jelentőségére. Elemzi *Erdélyi* politikai felfogását, megállapítva, hogy lényegében liberális felfogású, a merészebb forradalmi módszereknek nem barátja. Demokratizmusa mégis mélyen gyökerezett lelkében már csak származásánál fogva is. Költeményeiben is bátor hangon éneklie meg a pór nyomorult helyzetét. Mintegy készíti az utat *Petőfi* nagyszabású politikai költészetének. Lelkesen méltatja a szerző *Erdélyi* népköltési gyűjtő tevékenységét és a népköltészet-ről írt tanulmányait. Ebben látja legfőbb jelentőségét. Kiemeli a szerző, hogy ez a munkásság *Erdélyinél* tudatos harc volt a nép politikai érvényesüléséért. Ebben is megértő kortársa volt *Peőfinek* és *Arany*nak. *Erdélyi* pályája kezdetén a népköltészet iránti érdeklődésében és értékelésében *Herder* hatását állapítja meg.

A szabadságharc előtt a szerző szerint *Hegel* csak esztétikai elveivel gyakorolt hatást *Erdélyi* fejlődésére. Dialektikáját is csak idealista jellegével veszi mintául. Az idealizmus később is mindig döntő volt gondolkodásában. A 48-as szabadságharc bukása végkép megakadályozta *Erdélyinél* a materialista csírák kifejlődését. Szigorú elvi álláspontja olykor igazságtalan ítékezésre viszi, mint pl. *Berzsenyivel* szemben, akit idegen témaköréért gáncsol. A fejlődés folytonosságának elvét is *Hegeltől* veszi, s ebből a nézőpontból ítéli meg korának és a megelőző korszaknak irodalmát. A klasszicizmust leértékeli, a romantikát becsüli többre. Követeli a népművészetet az irodalomban. A szép merev klasszicista esztétikájával szemben (*Winckelmann*, *Goethe*, *Schiller*) állást foglal a „művészi” általánosabb értelme mellett, amelybe a csúf ábrázolása is beleférjen. Az antik klasszikus művészet *történelmi* megbecsülésében is *Hegelt* követi. A tartalom és forma egyenlő fontosságát tanítja *Hegel* után, de a tarta-

lom kiemelésével, amiben eltér mestere teljesen dialektikus felfogásától. A formán sem csupán a versalakot s a stílust érti, hanem a belső formát mélyebb beleéléssel. Részletesebben ismerteti a szerző Erdélyinek Egyéni és eszményi c. tanulmányát. Itt Hegel alapján Erdélyi a Schiller egyoldalú eszményítő művészeti elve ellen fordul. Az egyéni konkrét nagyobb érvényesülését kívánja a költészetben. Szinte a valóság renlista ábrázolásának követelése jelentkezik Erdélyi felfogásában, mikor a Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey klasszicizáló stílusával szembeállítja Vörösmarty, Petőfi és Arany jellegzetest ábrázoló művészetét. Kora költőinek a valóság megismerését, a nép közötti forgódást ajánlja. A visszatükrözés elméletének ismerete nélkül is a realizmus követéséig jut el. Sajnálatos, hogy haladó műkritikai elveit a gyakorlatban nem tudta érvényesíteni.

Ezek után ismerteti a szerző Erdélyi irodalompolitikai elgondolásait a szabadságharc előtt. A nép politikai jogainak kivívását a költészettel gondolja előkészíteni, mint általában reformkori költőink. Ingadozása a demokrácia célkitűzésének elfogadása és a forradalmi módszerek elutasítása között rányomja bélyegét irodalompolitikájára is. Ezért helyteleníti a szerző Erdélyi harcát a korszerűség és az irányköltészet ellen, a művészi színvonal érdekében a népköltészet másodsorba állítását. Erdeme mégis, hogy először alkalmazta Hegel dialektikus módszerét a magyar esztétikában. Szíve szerint baloldali hegelianusokkal tartott, de vallásellenes polémiájuktól visszahúzódott.

A szabadságharc bukása után Erdélyi elszigetelődött. Sárospatakra kellett mennie a megélhetés miatt, s a vidékiesség elszigetelte. Az irodalmi Deák-párt (Gyulai és társasága) háttérbe szorította őt reakciós irodalompolitikájával. Erdélyi elvesztette kapcsolatait közönségével, irodalmi vállalkozásai részvétlenségbe fulladtak. Mikor 1867-ben felcsillan előtte a Pestre jutás kilátása, már beteg volt, s meghalt, mielőtt örök vágya teljesülhetett volna. Életének ebben a nehéz szakaszában is sok bajjal küzdve lankadatlanul harcolt eszményeiért. A sárospataki főiskola fejlesztésében, a jogi fakultás átszervezésében, a tanítóképző felállításában, népiszkolai könyvtár kiadásában (a Bach-kormány által kiadott nemzetietlen szellemű tankönyvek távoltartása érdekében), a Kazinczy-ünnep előkészítésében, a főiskola 300 éves jubileumi ünnepségének megrendezésében, a róla kiadott emlékkönyv szerkesztésében, a Sárospataki Füzetek megindításában és szerkesztésében, stb. oroszánrésze volt. Közben tollával harcol a Gyulai-klikk irodalompolitikája ellen. De egyetért Gyulaival a Petőfi-utánzók elítélésében. A szerző felfogása szerint az utópisztikus szocializmus iránti erdeklődésének jele, hogy Madách-kritikájában elítéli a falanszter-jelenetet a jövő fejlődést jelentő szocializmus életformájának elbuktatásáért. Végül tárgyalja a dolgozat Erdélyi filozófiai nézeteit a szabadságharc után. Itt kiemeli Erdélyi felfogásának megerősödő idealista jellegét. De továbbra is küzd Erdélyi a Szontagh elvont rendszere és agnoszticizmusa ellen. Élete végén egyre jobban távolodik Hegeltől. A magyar filozófia múltját kutatja. A szerző itt szembeszáll a megelőző Erdélyi-irodalom ama megállapításával, hogy Erdélyi élete végén a pozitívizmushoz pártolt volna. De elismeri, hogy késői munkáiban inkább adatközlő tevékenységben látta feladatát. Befejezésül a szerző buzdít Erdélyi kiadatlan munkáinak megjelentetésére, egész művének tanulmányozására, emlékének a méltatlan feledés homályából illő kiemelésére.

A tanulmány lényege: megmutatni Erdélyi haladó vonásait, mint filozófusét. kritikusét, irodalompolitikusét. Az essay átolvasása után az az első benyomásunk, hogy a szerző mélyreható elemzéssel és igen nagy megértéssel kezelte tárgyát, és tudományos tárgyilagosságra törekedve kutatta fel hőse haladó megnyilvánulásait, mitsem tagadva el Erdélyi másféle vonásaiból sem. Elénk tár egy új Erdélyi-portrét, amely a haladó tudományosság előtt is megállja helyét, sőt jogossá teszi a szerző végkövetkeztetését, hogy Erdélyi eddig méltánytalan mellőzésben részesült az irodalmi köztudat értékelésében, ideje, hogy ebből az igazságtalan helyzetből kiemeljük emlékt. műveit, és ami maradandó van bennük, azt a nemzeti műveltség közkincsévé tegyül. A vállalkozás tehát igen eredményes volt, mert ha új adatokat igazában nem is tárt

fel, ha jórészt azokra az eredményekre támaszkodik is, amelyeket az eddigi Erdélyi-irodalom tartalmaz, de az adatok új szempontú csoportosítása, megvilágítása, határozott elvi álláspontból való értékelése olyan mozzanatok, amelyek méltán érdekelhetnek irodalmunk e sok tekintetben talányos alakja iránt. Szerzőnk ama következetes törekvése pedig, hogy *Erdélyit* igyekszik beleállítani a kor szellemi környezetébe, a filozófia, az irodalmi kritika, az irodalompolitika harcai és törekvései közé: nemcsak megfelel a modern életrajzírás legfontosabb követelményeinek, hanem alkalmat ad neki arra, hogy széleskörű tájékozottságát ezeken a területeken megmutassa. Ezért megbocsátható a szerzőnek hőse iránti kissé túlzó elfogultsága, mikor *Erdélyit* több helyen alaposan túlértékeli. Ebben a tárgyilagos megítélés már nem követheti a hőséért lelkesülő szerzőt.

Ami a tanulmány részletes kidolgozását és a szerző módszerét illeti, nagyjából-egészből ez ellen sem emelhető sok és lényeges kifogás. Minthogy azonban igen becses tanulmánnyal van dolgunk, nem hallgathatjuk el néhány megjegyzésünket, amelyek azonban a mű értékelését nem kívánják csökkenteni.

Ha ugyanis feltesszük a másik kérdést: vajon teljes képet adott-e a szerző tárgyról, hőseről, nem járt-e célkitűzése azzal a következménnyel, hogy egyoldalú, mert bizonyos körülhatárolt szempontból nézte a tárgyat: akkor az a felelet alakul ki bennünk alaposabb utánanézésre, hogy van itt hiányosság. A feldolgozott anyag egyoldalúan van kiválogatva, a tanulmányból *Erdélyinek* még mint esztétikusnak, kritikusnak és filozófusnak sem teljes képe rajzolódik ki. Bármily fontos is az, — amit különben róla eddig is tudtunk, — hogy hegelianus volt, és bármily sokat ér ennek a tételnek elemző, sőt *Erdélyi* írói fejlődését is figyelembe vevő tárgyalása, ugyanakkor maga a szerző is megállapítja, hogy *Erdélyi* filozófiai felfogásának másféle összetevői is voltak, nemcsak az, amit *Hegeltől* tanult, de ezeket már aztán nem vizsgálja meg részletesebben. Ugyanígy kiragad esztétikai nézeteiből is egyet-kettőt, néhány szóval felvázolja, aztán elejti a fonalat, s halad tovább új problémák felé. Az az érzésünk, hogy a szerző siet valami fontosabb, nyomósabb gondolatkör irányában. Sajnos azonban, a mű végén is van ilyen érzésünk, hogy a java még csak ezután következik. A szerző igen bő és elég jó tájékozottságra valló anyagot dolgoz fel, de éppen magáról a tárgyalt íróról még többet szeretnénk olvasni. Nemcsak apodiktikus megállapításokat, besorolásokat (hogy pl. mikor mennyire hegelianus), hanem — bizonyítékokat is.

Módszere ellen éppen itt lehet megjegyzést tenni: nem, vagy nem pontosan dokumentál. Mellőzi a tudományos dolgozatokban kötelező hivatkozásokat. Mintha minden megállapítását saját kutatásai alapján érte volna el (bár akkor is illő volna megjegyezni az eredeti forrást), s nem is látta volna a tekintélyes Erdélyi-irodalmat. Az avatott olvasó azonban látja, tudja, hogy a ténymegállapítások oroszlanrészre az előző kutatóktól származik, ami természetesen nem baj. Marad éppen elég eredeti munka az értékelésben. Mikor itt-ott idéz *Erdélyitől* vagy másoktól, akkor sem jelzi pontosan az idézet eredetét. Ez olykor elég kényessé válik, mert pl. esztétikai tárgykörben így nem állapítható meg egykönnyen, hogy *Erdélyi* saját nézetét közli-e a szerző, hiszen tudvalévő, hogy *Erdélyi* lefordította és kiadta *Hegel* esztétikáját (lényeges részeiben), s az innen vett idézet *nem* tekinthető a magyar esztétikus eredeti nézetének.

A dokumentáció hiánya különösen olyan részleteknél érezhető, ahol a szerző újszerű ténymegállapításokat közöl, amelyek az eddigi irodalomban nem, vagy alig olvashatók, s még ilyenkor sem ad tájékoztatást arról, mire alapítja állítását. Ilyen pl., amikor *Erdélyi* rossz viszonyulását emlegeti felettes iskolai és egyházi felsőségihez, többszörös fegyelmi vizsgálatokról, állandó zaklatásról tud, tanártársai irigy intrikájáról stb. Mindezt csak felemlíti, de nem részletezi, nem dokumentálja. Így kevésbé meggyőző marad ez a beállítás. Érthetetlen az olvasó számára, hogy ilyen megnemértés, sőt üldözés ellenére hogyan volt képes mégis *Erdélyi* olyan jelentős kezdeményezésekre, mint amelyek sárospataki éveire fűződnek. Ezeket egy „bigott protestáns” iskolában, irigy kartársak között, elfogult „klérus” (ilyen a protestáns egyházakban egyáltalán nincs) féltékeny ellenőrzése alatt bajosan tehette volna, ki-

vált, ha tudjuk, hogy minden akciójában benne voltak a tanártársak, sőt sokban a „klérus” tagjai is. Hagyták, hogy szervezze a Kazinczy-ünnepélyt, szerkessze az emlékalbumot a főiskola 300 éves jubileumáról, a Sárospataki Füzeteket az ottani lelkészekkel és Szeremley Gábor tanártársával együtt szerkesztette éveken át, stb. Ha voltak üldöztetések, kívánatos lett volna azokat leleplezni és részletesen feltárni, nemcsak odavetőleg megjegyezni, miután az eddigi irodalom nem, vagy alig céloz ilyesmikre. (Egyik meg nem nevezett tanártársával felmerült súlyos ellentétét említi Rácz Lajos: Erdélyi János Sárospatakon. Uránia XIV. évf., 1913. 198—199. l. A tanártárs Csoma Mihály volt. Nem Erdélyi, hanem Csoma ellen folyt fegyelmi, s Erdélyi teljes elégtételt kapott.) Annak is jó lenne egyszer alaposan utánanézni az általánosító megjegyzések kapcsán (mint itt a „bigott”, ami az egész protestantizmus lényegével ellenkezik, vagy „protestáns klérus”, ami önellentmondás, mert a protestáns egyházakban alapelveileg nincs papi rend: klérus), hogy pontosan a liberalizmus századában, amikor a teológiában, az egyházi életben egyaránt elhatalmasodott a liberális felfogás, ami pontosan ellentété annak, amit bigottságnak nevezhetünk, beszélhetünk-e egyáltalán bigott sárospataki szellemről.

Felhozhatunk még néhány kiemelkedőbb megállapítást a dolgozatból, amelyeknek közelebbi igazolását nem adja a szerző. Ilyen pl. az, hogy Erdélyi a forradalom előtt egyáltalán nem foglalkozott a hegeli rendszerrel, dialektikája azonban Hegel nyomán idealista dialektika. Azonban Erdélyi mégsem volt ebben a periódusában sem következetes idealista. Konkrét művészi problémák elemzésénél néha elfelejtkezik idealista alapkoncepciójáról, és több helyen megközelíti a visszatükrözés materialista elméletét. Mi ezekre a bizonyíték? Vagy: közvetlen a forradalomhoz való közeledéssel párhuzamosan egyre erősödnek Erdélyi esztétikájában ezek a materializmus felé mutató tendenciák, bár ekkor is az idealizmus marad Erdélyi világnézetében a döntő. Hol a bizonyíték? Gyulai azért bírálja a sallangosokat, hogy egyáltalán utánozzák Petőfit, de nem azért, hogy rosszul utánozzák. (459. l.) Hol mondott Gyulai ilyet? Erdélyi élete végén sem volt pozitívista, bár valóban olyan módszerrel dolgozott, mint a pozitivisták. Ezt sem hivatkozással igazolja a szerző, hanem okoskodással, mondván, hogy Erdélyi nem lehetett pozitívista, mert nem volt agnosztikus, márpedig a pozitivisták agnosztikusok.

Nem arról van-e szó, hogy Erdélyivel kapcsolatban is csődöt mond a beskatulyázó tárgyalásmód, mert állásfoglalásait nem aszerint alakítja, hogy megfelel-e az idealizmus vagy pozitívizmus rendszerének, hanem a tárgy követelte igazmondás belső kényszere szerint hol idealista, hol pedig megközelíti a visszatükrözés materialista elméletét, hol meg közeledik eljárásában a pozitívizmushoz. Mindezt persze korántsem véletlenül, s nem ezen irányok ismerete nélkül. Ennyiben tehát igen helyes a szerző elemzése, csak nem kellene mereven alkalmazni az izmusokat hősére. Főleg pedig mindezeket a megállapításokat bőséges idézetekkel kellett volna alátámasztani. Így sokszor a levegőben lógnak, és az olvasó elhívó képességét foglalkoztatják inkább, mint belátását. Tehát a dolgozatnak különben elég nagy meggyőző hatása csökken a módszer következtében.

Nem érintve a dolgozat értékelő állásfoglalásait, amelyek határozott álláspont-ról s annak következetes érvényesítéséről tanúskodnak, tisztán ténybeli megállapításai általában helytállóak, mindazonáltal egy-két téves állításra vagy kisebb tévedésre fel kell hívnom a figyelmet.

Részletesen ír a szerző a Hegel filozófiája körül Erdélyi korában felmerült vitáról. Azt mondja, hogy a Hegel-vita 1838-ban indult meg az Athenaeumban. Holott már előbb, 1836-ban megkezdődött a Tudományos Gyűjtemény 8. kötetében, ahol N. J. álnéven támadták Tarczy Lajos pápai hegelianust és Hegelt, s erre a cikkekre a megtámadott Tarczy válaszolt is a folyóirat 11. kötetében. A debreceni Vecsey professzor nevét többször helytelenül Vécseynek írja. Ugyanígy Toldy Ferencét Toldinak. Szerző szerint „Magyarország egyetemem” még nagyjában 1848-ban is a skolasztikus

bölcsészet uralkodott. Holott hazánkban akkor csak egy egyetem volt. *Szontaghról* azt írja, hogy részt vett az utolsó nemesi felkelésben. Tény, hogy a Napoleon elleni felszabadító háborúban 1813/14-ben katona volt a fiatal *Szontagh*, aki az 1809-es nemesi felkeléskor még 15—16 éves serdülő volt. *Tarczyról* megállapítja szerző, hogy *Hegel* filozófiájának tanítása miatt elmozdították állásából. Valóban az egyházkerületben támadás érte, s ettől megriadva *Tarczy* maga kérte, hogy más tárgyat adhasson elő. Ez meg is történt, azután természettudományokat s főleg matematikát tanított, de tovább is Pápán maradt tanár. A klasszicizmus ellen érvelvén szerző, egyebek közt azt írja *Schillerről*, hogy „kirekesztett a művészet tematikájából mindent, ami speciálisan nemzeti”. Hát a *W. Tell*-t ki írta? A tanulmány Deák-kormányról tesz említést (447. l.). Ilyen sohasem volt. Deák-párt volt, de *Deák Ferenc* nem vállalt miniszterlenkséget. *Gyulaival* kapcsolatban a szerző azt állítja, hogy Petőfi-tanulmánya egyszerre jelent meg az *Erdélyiével*. Holott a *Gyulai* tanulmánya előbb jelent meg. (L. *Pintér* magyar irodalomtörténete VI. 399. l.). *Erdélyi* essayját egyesek mintegy visszavágásnak tekintették a *Gyulai* igen kedvező kritikájára. *Aranyt* a szerző szerint elhalmozták rendjelekkel, kitüntetésekkel (455. l.). Egyetlen rendjelet kapott a valóságban, azt sem viselte.

E néhány kisebb jelentőségű tévedéstől eltekintve a tanulmány megállapításai egészében helytállóak. A fő téma körében igyekezik a szerző helyes ténymegállapításokra és elég nagy sikerrel. Abban az igyekezetében azonban, hogy *Erdélyit* emelje, többször úgy jár el, hogy egyes kiváló kortársak leértékelésével próbálja növelni hőse értékét. Sötét háttért fest, hátha annál sugárzóbb lesz a portré arca! S amily gonddal elemzi *Erdélyi* haladó vonásait, olyan könnyedséggel osztogat egy-egy oldalvágást *Erdélyi* egyes kortársaira, sőt még az utókor egyik-másik tudósának. irodalompolitikusának, költőjének is kijár a dőfésekből. (Többek között Horváth Jánosnak is.) Azt hiszem, ezeket a céltalan és a tanulmány magas színvonalú alaptónusából erősen kirívó odavágásokat célszerű lett volna elhagyni az egész mű nagy előnyére.

Igy felülvizsgálatra szorul, hogy *Vecseyt* mint reakcióst állítja be a szerző. Közéleti megismerés esetén könnyen található nála is haladó vonásokat. Az elsők között volt pl., aki az állami iskolázást követelte — még 1848 előtt. *Gyulai Pál* megítélésében következetesen kérlelhetetlen a szerző. Mint a sötét reakció kritikussát mutatja be. *Gyulait* nem vezették politikai szempontok bírálatában. *Jókait* pl. végig támadta, holott megfelelt az ő loyális pártállása az ún. irodalmi Deák-párt céljainak. Elítélő állásfoglalása érdekében túlzott elfogultságból a tényeket is elrajzolja a szerző. Egybevetheti *Erdélyit Gyulaival* a Petőfi-tanulmányuk alapján azért, hogy *Erdélyinek* nyújtsa a babért, de úgy, hogy a *Gyulai* kárára. Abból, hogy rokonszenvesebb számára az *Erdélyi* írása, még nem következik, hogy igazságtalan és méltánytalan legyen *Gyulai* iránt. Van igazság a szerző ama kiélezett előadásában, amellyel a *Gyulai* tanulmányában a *Petőfi* forradalmi költészetének tendenciózus elhallgatását kifogásolja. Igaz, hogy *Gyulai* portréja *Petőfi* nem politikai költeményeire helyezi a súlyt. Ennek a ténynek értékelésénél azonban arra is kellene gondolnia a szerzőnek, hogy mikor, milyen viszonyok között mutatta be *Gyulai* a legnagyobb magyar lírikust ilyen értékeléssel. Nem tett-e igen nagy szolgálatot azzal, hogy az elnyomatás idején glóriát lúzott a hősi halált halt költő megdicsőült feje köré a közvélemény felrázására, irányítására, amikor elsőnek írt úgy *Petőfi* költészetéről, mint addig senkisé. Tehette-e ezt nagyobb sikerrel, mint ahogy tette? Nem ártott volna-e a vállalkozásnak azzal, ha kiélezi, amit úgymint mindenki tudott: hogy *Petőfi* a szabadságharc dalnoka volt? Bátor tett volt ez akkor, a Bach-korszak legsötétebb éveiben, nyílt kiállítás a forradalom magyar Tyrtaeusa mellett. *Erdélyi* tanulmánya csak azután jelent meg, s voltak, akik a *Gyulai* kedvező ítélete ellensúlyozásának vették. Hiszen *Erdélyi* valóban azzal fejezi be a maga essay-jét, hogy ne hasonlítsák neki *Petőfit* Goethehez vagy *Béranger*-hoz, mert ez a kettő igen nagy művész, *Petőfi* pedig alakulóban levő szellem, aki nem bírta magát a szép formáiba beönteni. A szerző is felemlíti és helyteleníti *Erdélyinek* ezt a téves értékelését, mégis úgy állítja szembe a két Petőfi-tanulmányt, hogy *Gyulai*

minden dicséréte ellenére a 48-as hagyományok elhomályosítására törekedett, míg *Erdélyi* helytelen értékelése dacára is előbbre vitte 1848 megszentelésének ügyét. Itt nyilvánvaló lesz az elfogult ítélkezés motívuma: *Erdélyit* kiemelni méltatlan mellőzöttségéből. E cél érdekében sokszor túlértékeli a szerző hősét, s ez sodorja ilyen ferde helyzetekbe, mint *Gyulaival*, majd *Arannyal* szemben, amikor hőse nagyságát úgy akarja kidomborítani, hogy a nagy kortársak dicsőségéből ragad el egy-egy sugárt az *Erdélyi* glóriájához.

Sokkal többet mondott volna *Erdélyi* nagyobb megbecsülése érdekében, ha egyszerűen beszélteti a tényeket, erősebben, mint ahogy a dolgozat általában teszi. Ha egy kissé részletesebben, behatóbban és egyenletesebben elemzi végig *Erdélyi* kiváló esztétikai, kritikai műveit, amelyek önmagukban megmutatnák a valóban méltatlanul háttérbe szorított sárospataki tanár igazi értékét. Mint hogy nagyjában megteszi ezt a népköltészethez való viszonyának részletesebb rajzolásában, elemzésében. Ezt az elemző munkát kellett volna végigvinni *Erdélyi* egész életművén. Akkor nem kellene nagyságának bizonyítására elfogult értékelésekhez nyúlni, amelyek nincsenek kellőleg megalapozva. Szerzőről, aki ebben a tanulmányában példát mutat arra, hogyan lehet összeegyeztetni az ideológia határozott értékrendjét a múlt kiválóságainak saját korukból való megértésével, feltehető, hogy ha közelebbről foglalkoznák a *Gyulai* egész kritikai munkásságával és életével, nála is találna sok — ma is — értékelhető vonást.

Hasonló az eset *Arany* értékelésében is azzal a különbséggel, hogy a szerző dolgozata több helyén komoly nagyrebecsüléssel szól nemzetünk másik nagy költőgénuszáról. Csak amikor *Erdélyivel*, az ő érdekeivel kerül szembe Arany — bizonyára akaratán kívül —, akkor nem késlekedik vele szemben sem igazságtalan oldalvágás árán emelni hőse nimbuszát. A tanulmány két helyen is említi, hogy Erdélyi elszigetelődésében a szabadságharc után oroszlánrésze volt annak, hogy az Akadémia 1859-ben nem őt választotta meg főtítkárnak, hanem *Aranyt*. Ezt a tényt kétszer is felhossa szerző, mindkét helyen azzal a kifejezéssel élve, hogy az irodalmi Deák-párt „kibuktatta” *Erdélyit* a főtítkárságból *Arannyal* szemben. Kibuktatni csak olyas valakit lehet, aki már egyszer bent ült valamilyen pozícióban, tisztségben. *Erdélyi* pedig sohasem volt az Akadémia főtítkára, ezt a szerző sem állítja. Miért mondja hát két ízben is, hogy „kibuktatták” Erdélyit? Az ilyen makacs stílusvétség igazán nem méltó a különben komolyan megírt tanulmány tónusához. Még hozzáteszi a szerző, hogy ez annál kiáltóbb igazságtalanság volt *Erdélyi* iránt, mert mindenki tudhatta, hogy a kiváló irodalompolitikus jobban elláthatta volna a főtítkári tiszteket, mint a költő *Arany*. Miért kell ilyeneket mondani *Arany* rovására? Azt, hogy *Erdélyi* milyen főtítkár lett volna, nem tudhatjuk. Ez a képzelet birodalmába tartozik. De hogy *Arany* milyen főtítkára volt az Akadémiának, azt lehet, sőt illik tudni, ha már írunk róla. Éppen az a csodálatos, hogy az érzékeny lelkű *Arany* hogyan tudta magát annyira fegyelmezni, hogy olyan kiválóan ellátta a főtítkári teendőket is. De mindentől eltekintve tudhatja a szerző — mint ahogy biztosan tudja is, — hogy *Arany* és *Erdélyi* összemérhetetlen mennyiségek. Semmiféle téren nem állják az összehasonlítást, nemcsak a költészetben, hanem az esztétikában, műbírálatban, műelméletben sem. *Arany* lángelme volt, *Erdélyi* pedig igen jóakarátú, igen eszes, nagy műveltségű és széles látókörű irodalmár. Korának hasznos ébresztgetője volt, irodalmi működéséből egy fog állandó emléket hagyni maga után: a népköltészet termékeinek gyűjtése és lelkes, alapos tudományossággal végzett propagálása. Legszebb tanulmányai éppen a népköltészetéről és jelentőségéről szólnak. Ez volt az ő szívből jövő mondanivalója. Ezért tudott ezekben a tanulmányokban sok olyan megállapításhoz jutni, amelyek időállóak, és ez maradandóságot biztosít *Erdélyi* emlékének anélkül, hogy evégett minden tevékenységét szuperlatívuszokkal illetnénk.

A filozófiatörténet körébe tartozik szerző amaz eljárása, hogy a tanulmányban *Erdélyi* korának magyar filozófiáját kizárólag a *Hegel*hez való viszonyulása szempontjából tárgyalja. Aki ezt a dolgozatot a magyar filozófia múltjának teljes ismer-

rete nélkül olvassa, joggal azt hiheti, hogy *Erdélyi* életében a magyar filozófia egyetlen kérdése a Hegel-vita volt. Hogy korszerű volt az állásfoglalása *Hegel* bölcseletével szemben az *Erdélyi* idejében, azt persze senki sem tagadhatja, de hogy ennyiből állott a korabeli magyar filozófia, azt senki sem állíthatja. Itt is egy kétségtelenül jogosult szempont kiemelése érdekében történik egy kis elrajzolás, ami az avatatlan olvasóra megtévesztő lehet.

Az elfogult érvelés hevében az is megesik, hogy a szerző hibának rója fel egyik írónál azt, amit a másiknál erényként emleget. *Erdélyi* erélyesen állást foglalt az ellen, hogy *Gyulai* az ifjú költők elé *Aranyt* állította mintaképül, mert ezzel megbénítja azok eredeti alkotóerejét. *Szász Károly* egyik verséről azonnal megmondta a kritika, hogy *Arany* melyik költeményét vette mintául. A szerző nagyon helyesli *Erdélyi* emez álláspontját. Ugyanakkor *Gyulainak* erősen rovására írja, hogy tiltakozik a Petőfi-epigonok utánzása ellen.

Egy bármily jogosan felvett szempont egyoldalú érvényesítése a teljességre törekvő ábrázolással szemben olyan felületesnek tetsző témakezeléshez vezethet, mint amikor a szerző *Erdélyi* Madách-tanulmányáról ír. Csak egy szempontot érvényesít: az utópisztikus szocializmus védelmezését a tragédia beállításával szemben. Holott ez csak egyik kis mozzanata a műnek és *Erdélyi* részletező bírálatának is, amely az egész művet átöleli. Ilymódon kissé az önkényes szemelgetés látszatába keveredik a szerző, s még ennek az egy mozzanatnak helyes megítélését is gátolja az egész összefüggéséből való kiszakítás. Egyébként az olvasó a tanulmányba felvett Madách-idézetből megállapíthatja, hogy a felmerült vitában a költőnek van igaza, aki *Erdélyi* alaptalan vádját fölületesen utasítja vissza.

Mindent összefoglalva, feltehetjük a kérdést: mi volt a szerző feladata? Rajzolni *Erdélyiről* mint a haladás hősről, mint a haladó gondolat nagy magyar képviselőjéről egy nagyszabású portrét. Van-e joga az essay-írónak, hogy tárgyát bizonyos elhatárolt szempontból nézze és kezelje? Van. Ilyen részlettanulmányok addig is voltak *Erdélyiről*. Jogosult-e a szerző speciális célkitűzése: hogy a haladó vonásokat emeli ki hősébből? Jogosult, ha tisztázva van a haladás fogalma, és ha ezt a vizsgálódást a történeti fejlődéshez tudja igazítani. Tisztázta-e szerzőnk a haladás fogalmát? Nem tisztázta. De nyilvánvalóan a szocializmusban látja a biztos mérővesszőt. A marxi ideológia adja a mértéket a haladás megítéléséhez. A másik szempont, amit ilyen történelmi vizsgálódásnál nem szabad figyelmen kívül hagyni, a történelmiség, a történeti folyamatnak az a belső struktúrája, amelynél fogva a múlt egyes korszakaitól, hőseiről csak annak a kornak egész átértése alapján lehet ítéletet formálni. S arra is tekintettel kell lenni, hogy a történelmi mozgalmak maguk is fejlődésen mennek át. Eleinte haladó irányba mutatnak, majd túlélve magukat, reakcióssá válnak.

Hogyan bánt szerzőnk a fenti két szempont alkalmazásával? A felvett mértéket biztosan kezeli és a történeti szempontot következetesen érvényesíti: saját korából ítéli meg hőset. Kimutatja *Erdélyiről* részletes elemzéssel, hogy bizonyos szempontból mikor volt haladó az álláspontja és mennyire, aztán hol tört meg, hol vált részben reakcióssá és mennyiben. Éppen ezek az elemzések teszik becessé a tanulmányt. Mert írtak már *Erdélyiről* különféle essay-eket, még a *Hegel* filozófiájának hatásáról is értekeztek, azonban szerzőnk új feldolgozásának abban van az értéke, hogy a marxi ideológia alapján részletesen megrajzolja hőse dialektikus fejlődési vonalát korának haladó és reakciós tendenciái közepette. Hogy *Erdélyi* Hegel-tanítvány volt, azt azelőtt is tudtuk. De hogy mennyiben követte mesterét, hol tért el tőle, mi az, ami külön egyéni állásfoglalása a különben híven követett mesterrel szemben, hogyan mélyül el *Hegel* tanulmányozásában, és hogyan hidegül el iránta élete vége felé: mindezeket plasztikusan, tanulságosan adja elő a szerző, s ezzel jó szolgálatot tett mind az irodalomtudománynak, mind a filozófiatörténetnek.

Hiánya: hogy éppen azt a haladó mozzanatot nem emeli ki eléggé, nem elemzi, nem értékeli, ami a legjellemzőbb *Erdélyire*: a folytonos fejlődésben lételt. *Erdélyi* saját elvei is állandóan forronganak egész élte folyamán. Nem állapodik meg egy

szilárd és változhatatlan állásponton, hanem nézeteit alapvető kérdésekben is változtatja. (Igy pl. a népköltészet és műköltészet viszonyának, jelentőségének, a népi és művészi elemek esztétikai fontosságának, az egyéni és egyetemes, eszményi viszonyának stb. kérdéseiben). A szerző konstatálja mindezekben *Erdélyi* változékonyságát. Meg kellett volna azonban azt is vizsgálnia, hogy ez a változtatgatás egyszerűen ingatagság-e, mint némely előző tanulmány megállapítja, vagy pedig megfelel a dialektikus fejlődés menetének. Megfelel a haladás szellemének? Van-e benne egészben véve előrehaladás, vagy visszalépés? S ha igen, mi az indoka? Ezt a mélyebbre hatoló vizsgálódást annál könnyebb lett volna a szerzőnek végigvinni, mert egyes részproblémáknál vannak ilyen irányú megjegyzései, elemzései. Ki volt hát *Erdélyi János*? Egy szorgalmas, tanulékony, minden szép és nemes eszme iránt fogékony elme, aki ménikeként röpködött a népköltészettől a hegeli bölcseletig a neki koronként meg-tetsző szépségekre? Vagy komoly, átgondolt ismeretrendszer forrott ki benne a változó nézetek között? (Amint *Schöner Magda* állítja, de nem bizonyítja *Erdélyi János élete és művei*, Bp. 1931. c. tanulmányában.) Napraforgó volt-e a mindenkori ural-kodó plánéta felé orientálódásban? Vagy változásaiban, nézetei egymásutánjában va-lamely törvényszerű fejlődés mozzanatait kell látnunk? Valóban igen nagy szellem, akinek még tévedései és ellentmondásai is tanulságosak? Vagy mohó, tudnivágyó lélek, egyre újabb kapaszkodók után kutató a már elért magaslati pontokon? Divat és ide-gen hatások révültje, megszállottja, vagy önálló gondolkodó?

Ezekre a kérdésekre már nem ad választ a különben kitűnő tanulmány. De: megkönnyíti a válaszadást, sőt problémákat ébreszt a további Erdélyi-kutatáshoz. Nem intézi el véglegesen a feladatot, nem zárja le a kérdést, hanem érdeklődést kelt, előre mutat további vizsgálódások felé. Ez is igen nagy érdeme a fiatal kutatónak.

Péter Zoltán

BUCSAY MIHÁLY: *Szegedi Gergely debreceni reformátor a kálvini irány út-törője hazánkban*. Budapest, 1945. — (Középdunai protestantizmus könyvtára. Szer-keszti: Bucsay Mihály. Magyar és szlovák sorozat. Nyolcadik kötet.)

A szerző széles távlatokban gondolkodó, filozófiában és teológiában egyaránt mű-velt klasszikus teológus. — Vitalitására és öntudatára jellemző, hogy egymaga haj-lándó elindítani egy könyvsorozatot, amelyet első bírálói még túlzottnak tekintettek, de amely lassanként már valósággá is lesz. Mint tudós teológus több éven át tudomá-nyos kutatóállomáson van Halle a/S-ban, s itt figyelmezteti Ficker János hallei egyet. tanár, neves egyháztörténész őt 1938-ban arra, hogy a strassburgi *Thesaurus Bauma-nianus* gyűjteményben több levél található, amelyeket egy Belényesi Gergely nevű, magyar származású teológus diák írt. Kutatásai eredménnyel jártak, s ennek nyomán egy nagyszabású teológiai trilógiát tervez. — Egyháztörténészeink számára nagy kér-dés volt mind ez ideig, ki lehetett az, aki a reformáció kálvini irányának az útját hazánkban egyengette? — Bod Péter megemlíti — minden utalás nélkül —, hogy Szegedi Gergely debreceni reformátor, plebánus-lelkész, az 1569-i énekeskönyv ki-adója 1556. évi wittenbergi tanulmányútja előtt már Genfben is járt. Ezt egyedül csak Bod Péter állítja. — Bucsaynak feltűnik Belényesi Gergely és Szegedi Gergely keresztnév hasonlósága, énekeskönyv iránt való érdeklődése, Kálvinhoz való viszonya. Először megírja Belényesi Gergelyre vonatkozó tanulmányát a szerencsésen megtalált levelek alapján (*Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa*. Egyháztörténet II. évf. Bp. 1944. — 1—104. old.), majd bejelenti, hogy Szegedi Gergely életéről és munkál-kodásáról is szándékában van tanulmányt írni a föllelhető adatok alapján, (= ez áll most itt előttünk), s végül a két Gergely azonosságát próbálja külön tanulmányban igazolni. (Ezzel még adóst)

Az egész Szegedi Gergely-féle tanulmányt átszövi az az izgalmas túlfűtöttség, hogy sikerül-e neki hipotézisét igazolni? Egyelőre még maga sem meri oda tenni az egyenlőség jelét. De ez a két tanulmány már maga is súlyos mondanivalóval terhes teológusként mutatja Bucsayt (eltelkintve az ezóta tett hivatali pályafutásától és írt dolgozataitól). — Szegedi Gergely, a Bod-szerinti rejtelmes Kálvin-tanítvány, a deb-receni iskola rektora (1553—56), Kálmáncsehi S. Márton munkatársa, kassai meghívott

lelkész, Méliusz szolgatársa, az úrvacsoratan sajátos helvét szellemű megfogalmazója, majd Debrecenből (még ismeretlen okból, talán Méliusszal való összeütközése miatt?) távozni kényszerülő, Egerben Verancsics fogságát megtapasztaló, énekeskönyvét kiadó reformátor alakja meggondolt bizonyítás után szinte élethűen áll előttünk.

Sajnálatos, hogy csak tudósok számára való. Sőt még ezek számára is elgondoloztató, ahogyan néha a filozófia magasságában járó teológusként pontosan disztinkvál az úrvacsoratanban olyan gazdag árnyalati különbségek között (— igaz, hogy erről is írt egy szép tanulmányt és magántanári próbaelőadását is erről tartotta!). — Némely olvasó számára talán könnyebb lett volna, ha a régi német szövegeket teljesen lábjegyzetbe teszi, s tanulmányát teljesen magyar nyelven írja, (mint pl. a 39. oldalon is). — Stílusa meggyőző, okfejtése világos. Egy két sajtóhibától és számcserétől eltekintve, rendes szép kiadvány, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy 1945-ben készült. — De nagyon várjuk a harmadik tanulmányt, amely, ha meggyőző lesz, hatalmas lépéssel viszi előre egyháztörténeti ismereteinket.

Balázs László

DIÓSZEGI VILMOS: *A samánhit emlékei a magyar népi műveltségben.*
(Budapest, 1958. (29 ¹/₂ iv, 37 ábra, 11 melléklet.)

Népünk eredetének tudományos színvonalon álló kutatása a XVIII. század utolsó évtizedeiben indult meg. A rokonnépek kultúrájának vizsgálata rövidesen a magyarok keresztyénség előtti vallásának a kérdésére is ráirányította a kutatók figyelmét. Az akkor rendelkezésre álló anyag azonban mind a régi magyar vallás, mind pedig a rokonnépek samánhitéből elégtelen volt a tudományosan megalapozott összehasonlításra. E kutatások elszigetelt eredményeit foglalja egységbe és tetézi új, gazdag anyaggal Diószegi Vilmos könyve.

Ő is, mint elődei, kezdetben abból az elméleti elgondolásból indult ki, hogy a magyar népek már a honfoglalást megelőző korban is volt valamilyen vallása, s ez lényegében nem lehetett más, mint a rokonnépeké, melyből a magyarság is kialakult. A magyarságra vonatkozó etnogenetikai kutatások folytán a szerző is kétségtelennek véli, hogy a finn-ugor eredetű rokonság alapján hitvilágunk alaprétege is a finn-ugor népeknél keresendő; amikor azonban e népektől elszakadtunk, török népekkel kerültek mélyreható kapcsolatba őseink, így anyagi és szellemi kultúrájuk is ezek hatása alatt kezdett el fejlődni. Közvetkezésképpen a magyarság szellemi kultúrája is az obi-ugorok, ill. törökök egykori szellemi kultúrájával lehetett alapvonásaiban erősen azonos, így hitviláguk is e népek vallási rendszeréhez hasonlíthatott. Ez pedig abban az időben feltehetően a samánhit volt. Az etnogenetikai kapcsolat alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy a honfoglaló magyar nép hitvilágában is a samánhit, pontosabban annak valamilyen változatát kell keresnünk. E hitvilág a honfoglalást követő változások következtében azonban rövidesen elvesztette azt az erőt, amely egységben tartotta, s lassan alkotórészeire kezdett bomlani. Egyrésztük nyomtalanul eltűnt, másrésztük megmaradt vagy hiedelemmé, babonává süllyedt, vagy hihetőségét teljesen elvesztve mesékbe illeszkedett bele, vagy gyermekjátékokként élte tovább árnyékszerű életét.

A rendszer felbomlása folytán az egyes elemek is lassan teljesen elvesztették eredeti tartalmukat. De a funkcióváltozás ellenére is sok közülük egész napjainkig fennmaradt, s szerves részét alkotja a néphit, a népszokások, gyermekjátékok és mesék anyagának. Mindez lehetőséget nyújt arra, hogy általuk az etnografus kutató az egykori samánhit egyes részleteit fel tudja tárni. E nehéz és bonyolult feladatra vállalkozik Diószegi Vilmos. Érdeme elsősorban hatalmas adatanyagában van. Az ilyen-irányú vizsgálatok azonban, mivel több mint ezer évvel ezelőtti jelenségek rekonstrukciójára irányulnak, sajátos módszert kívánnak meg a kutatótól. Erre a sokrétű módszerre mutat rá a szerző is bevezetőjében. „Ha az előzőkben kifejtettek (vagyis a magyarság és rokonnépek etnogenetikai kapcsolata) valóban alkalmas kiindulóponttúl szolgálnak a honfoglaló magyar nép hitvilágának az elemzésére, akkor az arra irányuló kutatás módszerének alapja sem lehet más, mint annak megállapítása, vajon mely jelenségek jellemzően nemzeti sajátosságai a magyar népi kultúrának, vajon ezek az etnikus jelenségek már alkotórészei voltak-e a honfoglaló magyar nép kultúrájának, nevezetesen hitvilágának is”. Hogy az etnikus sajátágot megállapíthasson, mindenekelőtt két kérdés tisztázását tartja elengedhetetlenül szükségesnek. Annak

megállapítását, hogy a szóbanforgó etnikus jelenség vajon az egész magyarság tulajdona-e, vajon ez kizárólag a magyar etnikum sajátossága-e. A szerző által felvázolt módszer alapfeltétele tehát a szinkronikus vizsgálat, vagyis az illető elemnek az egész magyar etnikum köréből való felgyűjtése. A másik elengedhetetlen követelménye a diakronikus, vagyis történeti vizsgálat. Az etnikus specifikum megállapítása ugyanis csupán első lépés a honfoglaló magyarság hitvilágának meghatározásához. Ezekről még be kell bizonyítani, hogy 1. a kérdéses specifikum valóban már a honfoglaló magyarság kultúrájának is alkotó része volt, 2. ez a kultúrjelenség már ekkor is vagy ekkor még a hitvilág körébe tartozott. Ennek kapcsán a szerző is leszögezi, hogy csupán a vizsgálandó jelenség történeti előfordulásának kimutatása képes megadni az összekötő láncot az élő hiedelem és honfoglaláskori kultúrjelenség között. Az élő hagyományelemnek a honfoglaló magyar nép hitvilágában elfoglalt helyét pedig a rokonnépek még élő samánhitének megfelelő párhuzamainak egybevetése szolgáltathatja. A továbbiakban csupán azt kell vizsgálni, hogy az illető samános jelenség valóban sajátossága-e a samánhitnek, s vajon az volt-e akkor is, amikor a magyarság elődei még együtt éltek rokonnépeink őseivel. Előbbi a samánhitű népek megfelelő samánképzeteinek egymással történő összehasonlítása, utóbbi pedig a szóbanforgó jelenség legkorábbi meglétének meghatározása révén válik bizonyíthatóvá.

E módszertani elvek alapján gyűjtötte össze a szerző a samánhit elemeinek mutaközo jelenségeket a magyar nép körében, végezte el az összehasonlítást a szibériai samánhit élő képzeteivel.

A hatalmas anyagból, mely a szerző több éves gyűjtőmunkájának eredményeként gyűlt össze, e könyvbe csak a magyar samán köré fűződő hiedelemkör anyagát állítja össze és veszi bonyolult vizsgálat alá. Az anyag elemzésénél abból indul ki, hogy a mai magyar néphit tanúsága szerint a táltos hiedelemkör az, amely a honfoglalók samánjának még sok emlékét őrzi. A honfoglaló magyar népnek a samán köré fűződő képzeteinek megismerésekor így nyilvánvalóan a magyar népi kultúra olyan emberfeletti erővel, tudománnyal rendelkező személyeihez kapcsolódó hiedelem köréből kell kiindulnunk, mint a táltos mellett az azt helyettesítő garabonciás, a „néző”, a „tudós”, illetve „javas”.

A fentiek alapján veszi tehát sorra a mai magyar néphit táltoshoz kapcsolódó hiedelemkörét és veti egybe a magyar népi kultúra vonatkozó jelenségeit a környező és a távolabbi rokonnépek megfelelő kultúrjelenségeivel. E sokirányú vizsgálat eredményeként a táltos hiedelemkör egész sor vonásáról deríti ki, hogy az a honfoglalás koráig nyúlik vissza. Így a táltos-jelölt betegséggel történő kiválasztásáról, vagyis a fölös számú csont megkeresése révén való tudományszerzésről, az égis éró fa megmászása által való felavatásról azt mutatja ki, hogy ezek részleteikben és a maguk kerek egészükben is a honfoglaló magyarság samán, ill. táltos jelöltről alkotott képzetét vetítik elénk. A táltos kezében lévő egyfenekű csörgő dobban, a bagolytollas és agancsos fejviseletben, a rovátkás vagy vékaalakú táltos fában, amelyen ott van a hold meg a nap, a honfoglaló magyar nép táltosának látja tárgyi felszereléseit. Végül rámutat arra is, hogy a révülésben bekövetkezett állapot alakban való viaskodás és a „haj” indulatszóval történő szellemidézés, mind olyan képzetek, melyekben a táltos igen ősi tevékenysége tárul elénk.

A fenti eredmények mellett művének nagy érdeme az a nagyarányú anyagáttekintés, amelyet a szibériai samánhitnek szinte teljes ismeretében, rokonnépeink hiedelemvilágáról ad. Munkájának módszertanilag pedig az a nagy eredménye, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a samánhit ma már elsősorban a néprajzi anyag (néphit, népszokások, gyermekjátékok, mesék) alapján tárható fel, melyet szőlásra-birni elsősorban az etnografus feladata.

A honfoglaló magyar nép hitvilágának rekonstrukciója kapcsán azonban felmerül az olvasóban az a nagy kérdés, vajon milyen mértékben tekinthető forrásul a ma élő népi anyag honfoglaló őseink hitvilágához. Hiszen csak az utolsó 10 évszázad alatt — ezt a szerző maga is elismeri — igen jelentős változások mentek végbe a magyar samánhit képzeteiben. A honfoglaló magyarság hitvilágának lényegileg az összehasonlító néprajzi kutatásokon alapuló megismerése a hiányos történeti bizonyító anyag következtében kissé labilis támpontot ad, mégha oly gondos és részleteiben igen körültekintő összehasonlító megfigyeléseken is alapszik, mint a szerző munkája. Vajon azok az etnikus sajátosságok, melyek összességét a mai népi kultúra meghatározójának tart, ebben a formában lehetnek-e meghatározó kritériumai 10 évszázaddal ezelőtt is népünknek. Hiszen az etnikum kulturális tartalma is, mint tudjuk, időről-időre alakul. Nem is beszélve arról, hogy időközben mennyire változott népünknel, de a rokon-

népeknél is a samánhit egyes alkotóelemeinek is a jelentésbeli funkciója. A samánhitre vonatkozó adatok ilyen irányú felhasználása tehát felveti azt a másik kérdést, vajon nem elvont, s a való világtól elszakadt világképet nyújt-e ez a teljesség, amely a különböző népek samánhitének valamennyi nyilvántartott vonását magában foglalja, mely ilyen formában soha nem élt a honfoglaló magyarságnál, de egyetlen más népnél sem. Azon az általánosításon túlmenően, hogy a mai magyar népi kultúrának van egy olyan ősi rétege, mely már a honfoglaló magyarság szellemi kultúrájába is beletartozott, s hogy ez minden bizonnyal a samánhit, közelebből annak egyik speciális magyar változata lehetett, nincsenek kétségeink. De hogy e rendszer milyen volt, mik voltak a legfőbb meghatározó jegyei akkor, mikor még virágzóban volt, nem elég ma élő maradványait felkutatni és összehasonlítani, hanem a korabeli hitvilág egykori emléktanyagának konkrét történeti vizsgálata szükséges annak megállapítására, milyen volt ekkor e rendszer, milyen változásokon ment keresztül egyrészt, míg eljutott a samánhit mai formájáig, másrészt míg eredeti tartalmát veszítve babonává és mese motívummá süllyedt egyes népek, így népünknek is a tudatában.

Úgy véljük azonban, ha a honfoglalók samán vallásának kérdésköre túl is nyúlik e könyv keretein, fontos történeti forrásul szolgálnak egyes idevonatkozó eredményei, konkrét megállapításai. S úgy gondoljuk, az a törekvése, hogy az egykori samánhit emlékeit a magyar népi műveltségben feltárja és rendszerezze, messze meghaladja a hazai kultúrtörténet igényeit. Ez nemcsak a magyar, de a nemzetközi vallásétnológiának is felbecsülhetetlen nyeresége.

Belényesy Márta

RÉVÉSZ IMRE: *A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés.* Budapest, 1947. 43. l.

Kereken száz évvel ezelőtt a *Sárospataki Füzetek* adatközlései tették semmivé azt az elítélő véleményt, ami *Debreceni Ember Pál* munkáján keresztül *Tolnai Daliról* fennmaradt. *Id. Révész Imréné* kutatását a következő nemzedékben egyszálmagában folytatta ugyan *Zoványi Jenő*, de ez annyira jelentős és eredményes volt, hogy azóta bizvást tekinthetjük a reformáció mellett a puritánizmust magyar református egyháztörténetünk legfontosabb folyamatainak. Közelebbi ismertetése nemcsak a tudományos körök, — olvasók, hanem az általános ismeretterjesztést igénylők felé is kötelezettség időről-időre. Révész Imre személyében a szatmárnémeti zsinat (1646) háromszázados évfordulóján reprezentatív egyháztörténész vállalkozott erre a feladatra. Ha hivatalos elfoglaltsága miatt nem is futotta idejéből hosszabb lélegzetű összefoglalásra, ebben az ismeretterjesztő dolgozatában is jellemzi őt nagy tárgyi ismerete, pontos adatközlése. Kár, hogy a cím viszonylag szűkre szabott. A tanulmány ténylegesen a 17. század református egyháztörténetünk summáját óhajtja nyújtani. Kár, hogy viszonylag röviden utal ennek a reformáció korával lévő összefüggéseire. Csak az tűnik ki belőle, hogy addigi munkáinál sötétebb tónussal festi meg a magyar reformációt követő háromnegyed századot: „sehol sem bírt kialakulni a magyar református egyházban igazi gyülekezeti élet.” (9. l.) Ezt a megváltozott szemléletet a szerzőnek a szellemtörténeti stílusból való kibonatkozása, s a társadalomtörténeti látásmódhoz való közlekedése magyarázza. Így érthető, hogy „önálló lelki és gyülekezeti életre... nem volt... alkalmas talaj”. (Uo.) De ha nem a formákon, hanem a funkcionális életerőkön, s minősített felelősségérzetű egyénekben át örizzük ellen ezt az állítást, akkor nemcsak a legveszélyeztetettebb helyen fekvő Nagyszombat református gyülekezete, s Szenci ottani barátja, Asztalos az egyetlen kivétel ez alól. Ugyanakkor Révész Imre nem említi meg, hogy az esperesek, a vártartományok urai, a magistrátusok sok önző önmagammal keverve, de milyen sokszor áldozatos szeretettel vállalták magukra meg nem lévő organikus gyülekezeti élet felelősségét és terheit. Magyarózatknak azt is fel kellett volna hozni, hogy a lelkészi és a világi réteg nem jutott szerves életközösségre, ha testületi érintkezésről, vagy ütközésről volt szó. A világi patríonusok és a magistrátusok ellenállása folytán semmi sem lett az erdélyi Ruber-kánoknak abból a pontjából, mely az esperesnek biztosítja a főszerepet a lelkészi állások betöltésénél. Így azután az évenkénti marasztástól függő lelkészi, kinek a jövődelme kisebb helyeken nemigen haladta meg a középkori plébánosnak egy személyt kielégítő keresetét, se anyagi önállóságig, se magasabb kultúrigényekig nem juthatott el. Így úgy vélem, hogy ilyen körülmények között a peregrináló elitet ezek nem tudták megérteni, illetve azzal nem tudtak azonosulni emezek. Ezt a 16—17. század for-

dulóján Heidelberg református barokk légkörében járt réteg úgy hidalta át, hogy Geleji Istvánhoz, Miskolczi Csulyak Istvánhoz, vagy Kanizsai Pálfi Jánoshoz hasonló erőszelű, fegyelmező egyházkormányzóvá vált. Említésükkor érdeme Révésznek, hogy előbbi kettőnek — bizonyos mértékig Zoványinál is sötétített képét — életszerűen ábrázolja, a nélkül, hogy szépítene. Sajnos tanulmányának nem válik előnyére, hogy előbb ábrázolja a puritán akció embereit, munkáját, s csak utána Gelejiék reakcióját. Ez az időbeli sorrend felbontását jelenti, bizonyos tekintetben pedig nem teszi a nagyközönség számára eléggé érzékelhetővé azt a miliőt, amibe Medgyesi kezdetben beleilleszkedett, folytatva Szenci Molnár kegyességi átültetéseit, új zsánerben: az angolban keresvén nyersanyagot. Tolnai Dali kezdettől fogva szembezáll az itthoni környezettel. Sajnos Révész Imre nem említi, hogy ennek nemcsak temperamentumbeli okai vannak. Angliában 1633-ig a ceremóniaellenes Abbot György volt a canterbury-i érsek, akinél még 1632-ben is vendégeskedett magyar diák. Utóda a híres Laud érsek, ellentámadásba megy át, Haller Vilmos szerint „sakkmatolva” ellenfeleit. Így Tolnai Dali korosztálya számára a londoni kispolgári, puritán balszárny — sokban szektás színezetű — elemei jelentették a támaszt. (Vö. Sárospataki Füzetek 1857—1858. 173. l. Szilágyi Benjámín I. megjegyzésével, amit hitelesnek tartok ebben az adatában.) Tolnai Daliék erős érzelmi és missziói feszítettségű „londoni formulája” azonban nem jelenti, hogy hazajövetelük után ébredés támadt volna Magyarországon, a szó „revival” értelmében. Hiszen első időszakában nem számíthat az öregebb angliai peregrinus nemzedékre. Keckerman Logikájának kisöprése miatt bosszankodó Gelejinek Medgyesi is szekundál. Egyetlen lehetősége — s talán főterve is —, hogy pataki pedagógiai munkáján keresztül formáljon új és kegyesebb papi nemzedéket. Így az erőtetés lelki ráhatás, plus-impious megkülönböztetése csak színező tényezője integrális neveléspolitikájának, amelyiket már művelődéstörténeti kategóriákban lehet ábrázolni, s nem ébredéstörténetiben. Miután ez utóbbit erősen modern missziói és mozgalmi jelleggel látja Révész Imre, munkájában nem jut elég szerephez a 17. század kegyességi irodalma, aminek különben elsőrendű ismerője amúgy. T. i. a Köleséri Sámuellel záruló puritán igehirdetésig, s Csuzi Cseh Jakab sok forrásból táplálkozó, puritán színezetű kegyességi és írásmagyarázati munkájáig le kell előbb mérnünk egy fél század egyházi irodalmát, hogy kegyességtörténetileg tisztábban lássunk. S csak azután jöhet a kor missziói kegyességének kutatása, amiről Medgyesi és Tolnai korából Révész Imre is viszonylag keveset tud mondani: súlyosabb összefüggő adatok hiányában. (18. l.) De úgy tűnik előttem, hogy Medgyesinek ebbeli gyakorlati munkája — emberileg nézve — vereséges volt. Pestis idején nem hallgattak bűnbánati igehirdetésre, mint ahogy a pataki vizitáció alkalmával is a presbitérium ellenfelei kerekedtek felül az ötvenes évek közepén.

Igy az ő igehirdetési — pasztorális — egyházfegyelmi életműve inkább úttörő jellegű volt, mint személyében eredményes. De mégha nagyobb sodrású tömegmozgató lett volna, akkor sem tartanám szerencsésnek a terminológia használatát, mert az első nemzedékben a hazai papság nagyrésztének szegénysége, az itthoni végzettségűeknek az akadémikus Clarissimi Domini iránti irigysége, s Tolnai Dalinak Rápóti Papp Mihály és mások iránti szeszélyessége megakadályozta, hogy a puritánizmus papi körökön belül is tartós tömegmozgalmat legyen. Világiak időről-ídrőre kiálltak a puritánok személye mellett, de elveik mellett annál kevesebben. Így Magyarországon a puritánizmus legfontosabb programpontja, a hátramaradt viszonyok mellett sem válhatott volna Hollandiához mérhető presbitériumi intézménnyé, még akkor sem, ha Szatmárnémetiben ők győztek. Így Révészről némileg eltérően a szatmárnémeti zsinatot csupán a csata egyik fontos állomásának tekintem, a harc utána is tovább folyt. S ez a sok tekintetben eschatológikus — helyel-közzel kiliazmustól fűtött — utópizmus határán járó egyetemes reformprogram, a magyar történelem egyik legfontosabb eseménye, mert közvetlen nevelési munkájából egy új kultúra, irodalmi fordításaiból és írásaiból új érzelmes irodalmi stílus alakult ki. S közben a maga ozmotikus erejével helyenként kegyességi formáló hatása is megfogható a második nemzedékben. Itt utalok Köleséri Sámuel évtizedes debreceni szolgálatára, aki a gyászévtized alatt — legalább is a város legelső patricius családjában, a Doboziakban — kifordítja az új kegyességet. S igehirdetési közszeretnek örvendtek a jelek szerint. De se itt, se később nem az igehirdetés szerepét tartom elsődlegesnek: Szenci zsoldjainak elterjedése, újabb bibliakiadások, Medgyesi körül és után gyűrűző kegyességi irodalom a literátus rétegeket is szellemileg érettebbé, s egyúttal lelkiileg fogékonyabbá teszi. Ugyanakkor a gyászévtizedben Martonfalvi munkáján, s a debrecenieknél a század végéig nyúló teológiai „tankönyv” kiadványain keresztül

emelkedik a peregrinációba nem jutó lelkészek szintje. A Tócaparti Amesiano-hatytyúnak nevezett Martonfalvi mellett egyre több lelkész kezébe jut el maga Amesius is, életformáló erőként. Latin nyelvű Exegesisének (RMK. II. 1230. Debrecen 1670) Széchenyi-könyvtári példányába egymásután három lelkész-nemzedék írja be: „In Deo confisus, nunquam confusus” sorokat. Ugyanakkor a további gyűrűzést láthatjuk a református városi magisztrátusoknál, különösen Debrecenben. Az sarkallja több és komolyabb munkára a lelkészeket. Az igény növekszik. Az elemi iskolázás, mint a katechézis előfeltétele egyre sűrűbbé válik, s így biztosítva van az 1770 körüli stílus-változásig a XVII. század puritán kegyességi irodalmának olvasóközönsége, mondhatnám részestársai is.

Igy szerintem, Révész Imrétől némileg eltérőleg, a XVII. század kegyességi életében; a lelki célzatú művelődésnek, egyházi irodalomnak van elsődleges szerepe. S itt föltétlenül beszélnünk kell egy terebélyesedő és mélyülő kegyességi életről, melyet azonban éppen Révész Imre értékes akadémiai székfoglalójából levonható tanúságok szerint nem szabad légüres térben látni, hanem a maga társadalmi mondanivalójában és funkciójában is meg kell látni és magyarázni. Ez utóbbiból vett példákkal zárom Révész Imre közismert tanulmányához fűzött kiegészítéseimet és korrekcióimat. Szenci Molnár és Csuzi Cseh Jakab társadalomszemlélete között formailag viszonylag kevés különbség van, de az utóbbinak hangja már metszőbb a nemesség felé. A városi helyeken forgolódt, gályarab multú prédikátor nemcsak korrigál, hanem vág is. Egyre jobban érződik, hogy az ellenreformáció torkába került református egyháztársadalom nem a tekintélyt és a hatalmat respektálta, hanem a hűséget és az emberiséget. Martonfalvi írásának elvi királyellenessége pedig egyszerre őrizte Sulpicius Severus szellemét, s táplálhatta a Habsburg ellenes népi kurucság literátus elitjét. De a gyülekezeti élet a XVII. század végén is a régi keretek közt mozog, vegyes helyeken, a kényszerű szükségszerűségből alakul a presbitérium, de közben a felső nemesi rétegek vesztésével, erőszakos térítésekkel párhuzamosan beplántálódott a reformátusság széles néptömegekbe, bizonyítva, hogy Tolnai—Medgyesi utópiájából, ha másképpen, ha amorf jelleggel is, élet lett.

Szalay György

CS. TÓTH KÁLMÁN: *Halottas énekeskönyveink dallamai*. Kodály Emlékkönyv. (Zenetudományi Tanulmányok I.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1953. 287—330. oldalán (különlenyomatban is).

Uő.: *Az Eperjesi Graduál. II. Kórusok és népénekdallamok*. Zenetudományi Tanulmányok VI. (Kodály Zoltán 75. születésnapjára) Akadémiai Kiadó, Bp. 1957. 199—264. oldalán (különlenyomatban is).

Zenei tudományos életünk területén jelentős lépés a Zenetudományi Tanulmányok című sorozat megindulása. Az I. kötet a legnagyobb élő magyar zeneköltőnek, Kodály Zoltánnak 1952-ben ünnepelt 70. születésnapja alkalmából jelent meg, mint Kodály Emlékkönyv, s a sorozat legújabb, VI. kötetét szintén a nagy mester tiszteletére adták ki, immár 75. születésnapja alkalmából, 1957-ben.

Számunkra a sorozat megindulásának pusztá tényén túl az is örömdetes dolog, hogy a kötetekben ott láthatjuk egyházunk elismert tudósainak írásait is. Így a IV. kötetben Esze Tamás: „Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből (1703—1712)” című tanulmányát, az I. és VI. kötetben pedig Cs. Tóth Kálmán fentebb jelzett két dolgozatát. Jelen ismertetés keretében e két utóbbi tanulmánnyal szeretnénk foglalkozni.

1. „Halottas énekeskönyveink dallamai”. Bartók és Kodály alapvető munkálkodása nyomán, erőteljesen folyik népdalaink összegyűjtött anyagának tudományos feldolgozása. Állandóan folyik a gyűjtés kiegészítése is. A tudományos rendszerezés, válogatás eredményeként napvilágot látott immár A Magyar Népzene Tára I.—III. vaskos kötete, s megjelenésre vár a többi — még sok ezer népdalt tartalmazó — kötet.

A népdalanyag gyűjtésének, feldolgozásának és rendszerezésének mintájára szükség lenne egyházi énekeink dallamainak is, hasonló, tudományos jellegű összegyűjtésére. A német egyházi dallamokat már a múlt század 80-as éveiben két fontos gyűjteménybe foglalták: Baumker, Wilhelm: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen*, I—IV. Freiburg 1883—1891., és Zahn Johannes: *Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder*, I—VI. Gütersloh, 1888—1893. Magyar vo-

natkozásban azonban még hasonló munkáknak előtte állunk. Pedig nagy segítséget jelentene egy ilyen magyar gyűjtemény, többek között a népdal és egyházi ének egymással való kapcsolatainak tisztázásánál. Bizonyára sok olyan összefüggésre lehetne fényt deríteni, melyeknek megvilágítása hasznára válnék a népdalkutatásnak, s a hymnologiai kutatásnak egyaránt.

A tanulmány írója ennek szükségét érezve, s a kísérletben rejlő lehetőségekben bízva, azt tüzi ki célul, hogy egy kis területen, a halottas énekeskönyvek dallamainak területén világosságot derítsen egyrészt a dallamoknak egymással, másrészt a népdalokkal, a népzenevel való kapcsolataira. Bár — mint megjegyzi — „a XVII—XVIII. századok egyházi énekeskönyvei között zenei szempontból... eddig nem eléggé méltatott, vagy nem kellőképpen feltárt helyet foglalnak el a halottaskönyvek...” a velük való foglalkozás éppen nem érdektelen, mert anyaguk „igen jelentős... jóformán csupa olyan melódiákat tartalmaz, amelyek a templomi énekesekben nem találhatók. Ezek a halottas dallamok régi magyar dallamkincsünk legnépibb és legmagyarabb rétegéhez tartoznak” (288. oldal.). Lejegyzésük előtt évszázadokon át szájhagyományként öröklődtek, formálódtak, csiszolódtak. Éneklésükben érvényesült a magyar nép ősi éneklésmódja. Kodály megállapítása szerint (A Magyar Népzene, Zeneműkiadó, Bp. 1952. 97. sz. jegyzet) a nép a legtöbbet a halottas énekeket használta az énekeskönyvekbe foglalt énekekből is.

A tanulmány a nyomtatott halotti énekeskönyvek négy fő típusát veszi vizsgálat alá: Illyés István: Halottas Énekek. Nagyszombat, 1693. (katholikus kiadványát), továbbá a Szilvási Újfalvi (Anderkó) Imre „IN EXEQUIIS DEFUNCTORUM” — Halot temeteskorra való Énekek’ címmel 1598-ban Debrecenben megjelent halottaskönyve utóadaként, 1791-től dallamokkal is ellátott, Debrecenben megjelent halottaskönyvet; az 1769-ben kiadott Nagyenyedi Halottaskönyvet és az 1778-ban Pesten megjelent, Losontzi (Hányoki) Istvántól származó halottaskönyvet. (E három utóbbi református kiadvány).

A négyféle gyűjteményben található, összesen 160 dallamból, tekintetbe véve az egyezéseket és leszámítva a közeli variánsokat, 70 önállóan tekinthető melódiát tesz vizsgálat tárgyává. A dallamszövegek kezdeteinek alfabetikus rendű táblázata után, maguk a dallamok sor és szótagszám szerint csoportosítva kerülnek tárgyalásra. Bár a korlátozott helyi és idői keretek miatt az összes tárgyalt dallam közreadásától el kellett tekinteni, 12 kótapélda (köztük 5 egész oldalas és 4 dupla oldalas) értékes mellékletként és illusztrációként gazdagítja az egyes dallamokhoz fűzött szöveges megállapításokat. Ezek a kótapéldák táblázatszerűen mutatják be egy-egy fontosabb dallam rokonságát, összefüggéseit.

A dallamok vizsgálata során kiderül, hogy a jelzett 70-ből 10 közismert külföldi eredetű (a XLII. és XCI. genfi zsoltár, a Simeon éneke, valamint hét német koráldallam. — Zahn gyűjteménye-beli számukat l. 298. o. 23. sz. jegyzet). Ami a dallamok egyéb rokonsági, származásbeli kapcsolatait illeti, legérdekesebbek azok, amelyek népzenei összefüggésekre mutatnak. Voltaképpen ezeknek a megállapítása volt a tanulmány megírásának fő célja. Már rögtön a második dallamcsoportnál, a 3 soros izometrikus 12 szótagúaknál találunk ilyen népzenei rokonságra mutató sajátságot: a jellegzetes magyar tizenkettős-ritmust. Még szembevetőbb ez a sajátság a 4 soros izometrikus 12 szótagúaknál. Itt nyilvánvalóan két fontos népzenei típussal való rokonságra derül fény. Egyik a siratók típusa, mely voltaképpen napjainkig élő formája a népzeneének. A másik a XVI. századi históriás-ének dallamtípusa. Ritmusbeli jellegzetessége mindkét típusnak a 12 szótagnak szinte egy lélegzetvétellel való éneklése, tehát az ún. sormetszetek hiánya. Jellegzetes magyar népzenei tünet ez, amely a későbbi műköltészetből teljesen hiányzik. A XIX. századi irodalom- és zenetudósok előtt már teljességgel érthetetlen. Számukra éppen a sorok 6 + 6-os metszetének a hiánya teszi megmagyarázhatatlanná Tinódi énekeinek „helytelen” verselését, s a hasonló XVI. vagy XVII. századi 12 szótagú sorokból álló énekek különös, „értelmetlen” ritmizálását. Kodály döntő jellegű felismerése az (Árgirus nótája, Ethnographia 1920, újabban Zenetud. Tanulm. IV. 1955.), ami világosságot derített erre az érthetlenné látszó tényre. Ő ugyanis reámutatott arra, hogy a magyar népzeneben és Tinódinál is, a műköltészetben jelentkező szimmetrikus tizenkettes mellett egy osztatlan, aszimmetrikus tizenkettes mutatkozik, mint jellegzetes magyar sajátság! A fentebb már érintett siratódallamokkal való rokonság (ami megnyilvánul részben az ott is meglévő, a históriásokéhoz hasonló tizenkettes ritmusban, részben pedig jellegzetes, az oktávrról leszálló dallamvonalban) azért is érdekes, mert, amint a kutatás megállapította, ezek a magyar népzene olyan ősi rétegéhez tartoznak, amelyek kimutat-

hatóan ősi, kultikus népszokások melódiái. A magyar siratódallamok rokoni például az osztják hósi énekek dallamainak. S így a keleti rokonnépekkel, azok őskultúrájával vannak mély és messzeágazó kapcsolatban, s magyar népzeneink ugor rétegének képviselőiként tekintendők.

Az említett formáknak elevenen ható erejét a dallamtáblázat kottapéldáin mutatja be szemléletes módon a szerző. Láthatjuk itt, hogy az eredeti latin himnuszritmus hogyan alakul át egyre jobban a jellegzetes magyar tizenkettesek rubato, ill. recitáló ritmusformájára. A népi dallamvilágnak erre az asszimilációs erejére példa a 4 soros izometrikus 10 szótagú dallamoknál közölt táblázat is.

A 6 soros 8. 7. 8. 7. 7. 7 szótagszámú csoportnál első pillanatra meghökkenítő az „Oh, áldandó Szentháromság” kezdetű temetési ének és az „Amott legel, amott legel”, illetőleg az „A tamási, a tamási” kezdetű népdalok rokonságának a gondolata. A dallamok egymás mellé helyezése azonban eloszlatja a kétségeket. S a szóban forgó temetési ének első és harmadik sorának utolsóelőtti, jellegzetesen eltérő hangja, amellyel helyenként még ma is éneklük az „Oh, áldandó Szentháromság” dallamát (e sorok írója is így tanulta gyermekkorában), szintén az említett népdalok hatását mutatja és a velük való rokonságot igazolja. Hasonló az eset a 18. sz. dallam és a „Hol jártál az éjjel, cinegemadár” kezdetű népdal esetében.

A 8. sz. és 32. sz. dallamok népzenei kapcsolataira Kodály Zoltán korábbi utalásai nyomán mutat reá a szerző. A 37. sz. ötsoros dallam esetében egy népi variáns felhasználásával és segítségével a 4x12 históriás — recitativ — siratódallam kitágulására, ötsorossá bővülésére, mint a népi invenció formaalkotó erejének egyik jellemző bizonyítékára hívja fel figyelmünket.

Természetesen, vannak egyéb kapcsolatok is. Kimutatható a gregorián eredet (8. 29. 50. 70. sz.), a német rokonság (12. 28. 35. 38. 39. 42. 62. sz.) és a cseh-huszita kapcsolat (6. 15. sz.).

És vannak szép számmal olyan melódiák is, melyek nyilvánvalóan magyar eredetűek ugyan, de még eddig sem énekeskönyvbéli dallammal, sem népzenevel való rokonságuk nem derült ki.

Összefoglalva a tanulmányról alkotott képünket, azt mondhatjuk, hogy egyházi dallamaink tudományos kutatása terén úttörő munka. Különösen az, a halottas énekeskönyvek dallamaival való foglalkozást illetően. Jelentős népzenei kapcsolatokra mutat reá, részben Kodály előző, részben saját kutatásai nyomán. Idegen eredetű dallamaink származására reávilágítva, s azoknak a nép ajkán való alakulását, formálódását kimutatva, megismerteti a magyar népzeneinek rendkívüli asszimiláló képességét, amely a maga teremtő őserije által a halottas énekeskönyvek dallamai között is elvégezte csodálatos munkáját.

2. „Az Eperjesi Graduál. II. Kórusok és népénekdallamok.” Az Országos Széchényi Könyvtár 1947-ben vásárolta meg az Andrássy családtól azt az 1635—52 között Eperjesen keletkezett, kéziratos graduált, amely a maga speciális anyagával méltán keltett feltűnést a magyar zenetörténet kutatóinak körében. Az a cím, amely alatt első ismertetője, Gárdonyi Zoltán hírt ad róla: „Magyar szövegű karénekek a XVII. században” (Új Zenei Szemle, 1951. 1. sz. 25—36. l.) elárulja ennek a feltűnésnek az okát. Magyar szövegű karénekeket ugyanis addig csak a XVIII. századból ismertünk. Maróthi György 1743-ban Debrecenben megjelent, Goudimel 1565-i kiadása után ki nyomtatott négyszólamú zoltárai voltak az első ismert képviselői a magyar nyelvű énekkari többszólamúságnak. Az Eperjesi Graduál kórusai ezeknél 100 évvel korábbi időből származnak.

A graduál törzsanyagát a latinból fordított, gregorián dallamú szertartási énekek képezik; a kórusok és népének voltaképpen csak értékes ráadásai a gyűjteménynek, az érdeklődés mégis elsősorban a kórusok felé fordul.

Mínthogy a gregorián anyagot a Zenetudományi Tanulmányok VI. kötetében külön tanulmány ismerteti (Bárdos Kornél: Az Eperjesi Graduál. I. Gregorián kapcsolatok, 165—198. o.), Cs. Tóth Kálmán tanulmánya a graduált ismertetésének második részét alkotja. (Erre utal a címben szereplő I., illetve II. jelzés.) A két részben való ismertetés magyarázza meg, hogy miért nincs szó pl. jelen (II.) tanulmányban a kézirat könyvészeti leírásáról, könyvtári jelzetéről, részletes tartalomjegyzékéről, múltjáról, ezek az adatok az I. tanulmányban találhatóak. (Szükségesnek látszik ezt megjegyeznünk, mert, mint utaltunk reá: a tanulmány különlenyomatként is megjelent, s annak olvasásánál ezek a látszólagos hiányosságok kérdésként merülhetnek fel.)

Cs. Tóth Kálmán munkája bevezető részében megrajzolja a graduált keletkezésének történeti hátterét, a környezetet, melyben az létrejött. A gyűjtemény létrejötté-

ben fontos szerepet tulajdonít a megnevezett szerkesztőn és kezdeményezőn kívül a meg nem nevezett Serédi János iskolaigazgatónak, akitől német énekek magyar fordításai maradtak fenn a graduálban. A kórusok keletkezését összefüggésbe hozza az iskolai énekkarral, amely feltételezhetően az istentiszteleteken való többszólamú éneklés szolgálatát is végezte. A művek aránylag egyszerű szerkesztési módját a korabeli eperjesi magyarság zenei műveltségéhez és igényeihez való reális alkalmazkodásban látja megokolva.

Ezek után részletesen, egyenként tárgyalja a kórusokat. Ehhez természetesen el kellett végeznie az eredeti szólamonkénti leírásból minden egyes kórusműnek kétsoros szisztémára, vagy többsoros partitúrára való, sok fáradságot jelentő átírását. A tárgyalás során szerző 53 négy-hatszólamú kórusról ad számot. (Gárdonyi Zoltán, már említett első ismertetésében 54 kórusműről szól. E sorok írója, megvizsgálva a graduált, csak 53 tételt számolt, — ez az adat Cs. Tóth Kálmánéval egyezik.) A tanulmány 37 kórust (átírásban) közöl is.

Fontos kérdés a kórusoknál: honnan származnak? Másolatok, vagy eredeti alkotások? A tanulmány írója megkísérelte a tételeket korabeli források alapján azonosítani. Ennek során 14 tételről bebizonyosodott, hogy Goudimel 1565-i négy szólamú zsolttárványából származnak, Szenczi Molnár Albert szövegeivel, 11 esetben a tenorba, 3 esetben a discantba helyezett cantus firmussal. Ezen kívül még négy másik tételnek találta meg az eredetijét: a 9. sz. Gumpelzhaimer műve, a 17. és 47. sz. Praetorius: Musae Sioniae c. gyűjteményéből való, a 44. sz. Olthof: V. genus-ával azonos. Szerzőnek ezeket az adatait még eggyel ki kell egészítenünk: a 21. sz. kórusnak nemcsak a cantus firmusa való Hans Leo Hassler-től, hanem az ötszólamú letét is Hassler eredeti munkája (L. Wüllner—Schwickerath: Chorübungen. Dritte Stufe, München 1931.).

23 kórusműnek csak a cantus firmusa volt azonosítható, s 11 olyan tétel van, amelynél egyelőre sem a cantus firmus eredetére, sem a letét eredetére nézve nincsen biztos adat. Ezek között különösen érdekes az a négy kórus, melyeknek a szövege Szenczi-féle zsolttárszöveg, dallamuk azonban teljesen ismeretlen. Ezek esetleg hazai termékek? — veti fel az izgalmas kérdést a tanulmány írója. Sajnos, ez idő szerint még nincs feleletünk erre a kérdésre.

Ami a népénekdallamokat illeti: 71 ének található a graduálban: 36-nak a dallama is fel van jegyezve. A tanulmány egyenként foglalkozik az énekekkel, kikutatja esetleges forrásaikat, szövegeik és dallamaik előfordulási helyeit. A 36 dallamból 23-at, melyek az eddig ismert alaktól eltérő variánsok, vagy első ismert előfordulási helyük az Eperjesi Graduál, kottában is bemutat. Érdekes ezek között látnunk olyan ismert énekeink első feljegyzését, mint: „Az Istennek szent angyala”, „Jövel szentlélek Ur-isten, Töltsd bé...”, vagy „Ne szállj perbe én velem”, melyek alig térnek el a ma énekelt formától.

Tanulságos dolog az is, ha a dallamok eredetére tekintünk. Csekély számmal vannak képviselve a graduál népénekeinek sorában a magyar és a gregorián eredetű dallamok, ellenben feltűnően nagy a német eredetű melódiák száma és mellettük a cseh-huszita eredetűeké. Ezt a jelenséget mindenképp előtérbe kell hozni a környezet hatásával lehet magyarázni, hiszen magán Eperjesen is háromféle nemzetiség élt együtt. A cseh-huszita dallamokkal kapcsolatban azonban másra is gondolhatunk. Már Szenczi Molnár Albert megjegyezte 1607-ben, a zsolttárszöveghez írott előszavában, hogy: „... látom, hogy... a Zsolttárnak nagy része meg vagyon fordítva C s e h. Német és tulajdon nótákra...”. Ő itt nem helyi, hanem egyetemes magyar gyakorlatra utal. Ennek magyarázatát abban látjuk, hogy a magyar reformáció, — sőt már a lutheri német reformáció is, — már elindulásakor, a cseh énekeskönyvekben, lényegében protestáns talajon és szellemben, évszázadnyi idő alatt kialakult gazdag énekkészletet talált, amelyből, mint bőséges forrásból meríthetett. Cs. Tóth Kálmán kutatásai már a halottas énekek dallamainál is figyelmeztettek ezekre a kapcsolatokra. Itt ismételtelen felhívják erre figyelmünket. S egyben iránnyt is mutatnak magyar protestáns hymonológiai tudományunknak, ezen a — még nem kellően ismert — területen való további komoly kutatásra.

Szeretnénk még utalni a tanulmány végén lévő összefoglaló részre, melyben a szerző pontokba foglalja össze legfontosabb megállapításait. Ezek közül egyet szeretnénk kiemelni. Azt az eszméletető megjegyzést, amelyben rámutat arra, hogy az eperjesi evangélikus magyarság, amely kisebbségben, szigetként élt, a maga énekkari gyakorlatával 100 évvel megelőzte a tömbökben élő református magyarság kollégiumainak hasonló gyakorlatát. S a református kollégiumok, jöllehet a külső adottságok megvoltak, mégsem fejlesztették úgy tovább a Maróthi által elkezdett gyakorlatot, hogy

abból virágzó magyar református egyházzenei kultúra sarjadhatott volna ki. Sőt az 1813-as és az 1912-es énekeskönyv még a dallamokban reánk maradt XVI. és XVII. századi örökséget is eltékozolta. Ennek a szomorú ténynek (ti. a többszólamú énekkari kultúra elsorvadásának) a magyarázata jórészt a református magyarság komoly zenei ízlésének és igényének a hiányában keresendő. Az ősi dallamok tervszerű kiirtása pedig a hitélet meghidegedésében, s ennek következményeként az ősi hagyományoktól való elidegenedésben leli magyarázatát.

A fentiekben Cs. Tóth Kálmán két tanulmányának néhány jellemző szempontjára igyekeztünk reámutatni. Mindkét munkát sok gonddal, lelkiismeretes pontossággal megírt értekezésnek tartjuk, melyek sok érdekes dallamtörténeti összefüggésre derítenek fényt, s bőven vetnek fel olyan problémákat, melyek indítást jelenthetnek jövőbeni kutatások számára. Bizonyára sokan haszonnal forgathatják e tanulmányok lapjait, melyeket egyetemes magyar zenetörténeti irodalmunk, s azon belül magyar protestáns hymnologiai irodalmunk nyereségének tekinthetünk.

Gyűlvészi Barnabás

NEKROLÓGOK

D. SOLTÉSZ ELEMÉR 1874—1957

Pátriárka-korban ment el közülünk. Életét először abban a tömör életrajzban kell szemlélnünk, amit ő maga így állított össze:

„Ombodon született 1874 ápr. 18-án. Atyja Soltész János ombodi lelkipásztor, édesanyja Széles Ida. Az elemi iskola 5 osztályát ugyanott végezte 1884-ben. A gimnáziumot 1884—1892 között, a teológiát 1892—1896-ban Debrecenben végezte. 1894/5-ben a „Heti Közlöny” szerkesztője, 1893—1898 években segédkönyvtárnok a főiskola Nagykönyvtárában. 1896/7-ben gimnáziumi segédtanár, 1897/8-ban főiskolai szénior. 1898/9-ben a párisi prot. teol. fakultás hallgatója. 1899. dec. 17-től 1923. márc. 28-ig Nagybányán ref. lelkész. Ezalatt 1900-tól egyházmegyei levéltárnok, 1906-tól aljegyző, 1911-ben tanácsbíró, 1912-től főjegyző, 1915-től egyházkerületi aljegyző, 1917-től zsinati póttag, a Magy. Prot. Irod. Társaság választmányi tagja, 1921-től a királyhágómelléki egyházkerület főjegyzője. 1923. február 1-től protestáns tábori püspök, budapesti lakos. 1924-től a tiszántúli egyházkerület tanácsbírája, 1928-tól zsinati rendes tag, 1929-től a debreceni egytem tb. doctora, 1942-ben a Magyar Biblia Társulat elnöke, 1946-tól a Magyar Numizmatikai Társulat elnöke. 1948. nov. 1-től mint tábori püspök nyugállományba helyeztetett. Ugyanez év őszén a dunamelléki egyházkerület közgyűlése a pápai ref. teol. akadémia tb. professzorává választotta meg.

1906—1919 években Révész János nagybányai ev. lelkésszel együtt szerkesztette az IGEHIRDETŐ havi folyóirat 14 évfolyamát. Cikkeit a Debreceni Protestáns Lap, a Lelkészegyesület, a Nagybánya és Vidéke, a Nagybánya c. hetilapok közölték. A DPL-nak 1913—1915 években munkatársa volt.”

Azt, hogy meghalt Budapesten 1957. aug. 7-én, egy váratlan gyászjelentés közölte.

Hogy Soltész Elemér *életét és helyét* egyházunkban megérthessük, nem lehet az életrajz adatainak ilyen summájánál megállanunk. Nem szabad életét és munkáját kora eseményeinek összefüggéseitől különválasztani. Amikor majd a történetíró Soltész Elemér életének és szolgálatának tartalmát elemzi, oda kell állania a régi és az alakuló új világrénd választó-vonalára, ahonnan Soltész Elemér is nézte a megváltozott világot, az egyház felismert döntéseit, és benne a maga életét.

Ifjúsága, főiskolai tanulmányai, lelkészségének első esztendei a századforduló éveire esnek. Ennek az időszaknak belső feszültségét, a társadalmi ellentéteknek a felszín alatt húzódó szövevényeit megérezte a volt párisi diák. És meg is értette. A debreceni Kollégiumból hozta magával erős kritikai szellemét és vitatkozó készségét, az igazságért helytálló szemléletét (Végig jeles diák volt. Az irodalom, a klasszikus nyelvek és a matézis érdekelték. Mérnök szeretett volna lenni, de édesatyja szelíd óhajára a családi tradíció és belső hívás alapján is, mint ötödik nemzedék, lelkész lett). Mint fiatal lelkész vitairatokat, reformkísérleti cikkeket indított el.

Az első világháború és az azt követő esztendő nagy hatással voltak világnézetének alakulására. Mindig az Ige mellől tekintett kifelé. A „kisebbségi sorsból” szemlélte a lemorzsolódó erdélyi magyarság életét, az akkori hivatalos román politika

tervszerű és céltudatos sovinizmusát. A testi sanyargatást is megízlelte. Ebben a lelki helyzetben is megőrizte emberi méltóságát és hitbéli alázatosságát. Nem volt „irredenta”.

Mint tábori püspöknek kemény harcai voltak egyháznolitikai kérdésekben politikusokkal, miniszterekkel. Bethlen István, Gömbös Gyula burkolt és nyílt diktatúrája, Zadravecz István tábori püspöki hegemoniája ellen sok éles csatája volt. Erről a Prot. Táb. Püspökség története sok érdekes dokumentumot fog majd elmondani.

A második világháború idején a násztor és a vesztes utva szemével nézte a hadba induló magyar ifjúságot, férfiakat. A háború céltalanságát és reménytelenségét nemcsak látta, hanem csendes beszélgetésekben mondta is. Talán az egyetlen altábornagyi rendfokozatot viselő olyan katona volt, aki az ostrom idején és után nem menekült Nyugatra. Itthon maradt velünk. Nyugodt lelkiismerettel tehetta. A felszabadulás után még 3 évig igényt tartott szolgálatára a honvédség. Nyugdíjazásakor 74 éves volt.

Teológiai szemlélete és kegyességi élete Kálvin hittanához fűződik, de azt szolgálai módon nem tükrözi. Nyugodt, békés, világos, pártos-mentes, komoly és mégis derült igehirdetése dogmatikai és teológiai áramlatok korlátaitól függetlenül, szorosán fűzték a fundamentumhoz, az Igéhez és hitvallásos könyveinkhez. Korának intellektualizmusa nagyjában megfelelt szellemi alkatának. A századeleji jelesebb francia igehirdetők voltak rá hatással. De élénken érdeklődött a megújuló teológia iránt is. Amikor fiatal tábori lelkészeit tudományos munkára ösztönözte, irányította, bírálta, — maga is belemélyedt az időszerű teológiai problémákba. A Bornemissza Péter körüli történelmi és teológiai tisztázódás éppúgy érdekelte, mint az ébredési mozgalmak, az evangelizáció elvi és gyakorlati kérdés-komplexuma.

Nemes teológiai konzervatizmusa a puritán etikai értékek felé fordult. Ugyanakkor igyekezett magában feldolgozni azt az új látást, amire egyházunkat az Ige és a Szentlélek eljuttatta. Ez nem jelentett törést, vagy kettősséget szemléletében. A felszabadulás utáni beszélgetésekben józan és megértő készséggel tekintett egyházunk kormányzatának intézkedései, döntéseinek mérlegelése felé. Ha volt fenntartása, az inkább a részletek, megoldások és módszerek tekintetében volt, az is úgy, hogy mindig szívesen állt oda maga és állította oda a vitatott kérdést is az Ige kardjának kettős éle elé (Zsid. 4.12.). Szerette ezt az Igét, a 70-ik születésnapjára vert emlékéremre is ezt véste Berán Lajos.

Mint ember: csupa melegség. A bizalom légköre vette körül. A tábori lelkész kar atyját látta benne. Nem volt „tiszt és előljáró” a szó pejoratív értelmében. Inkább paterfamilias, a családfő szigorúságával és szeretetével.

Szűkebb körű, vér szerinti családját híven szerette. Nagy próbatétel volt számára teológus-fiának elvesztése. Majd a rendkívüli tehetségekkel megáldott kisebbik fiút sodorta el a világháború vihára. Feleségét eltemette. Az örömet életében leányai és kis unokái jelentették. Így ír erről halála előtt másfél évvel:

„... a hangulat csak akkor jön meg, ha unokáimmal foglalkozom, velük énekelgetvén, nekik olvasgatván, ezidőszent vitéz Toldi Miklósról, amit megírt a páratlan Arany János. Ugyancsak vitéz Hány János történetével már elébb végeztünk.” „... Magunk között el-eldúdolgatjuk harmasban az olyan ártatlan nótákat, mint »Valamit mondok magának«, de napirinden vannak a szoltárok és dicséretetek is.”

Baráti köréhez tartozott Jánosi Zoltán, akihez diákkori szeretet és ragaszkodás fűzte. Ez a baráti kör nem volt túl széles és az évekkel egyre fogyott. Amint írta:

„...nem titkolom, hogy az én igazi barátaim sincsenek túl-sokan immáron.” (1945. május).

Az igazi barátait a baráti felelősség hűségével szerette:

„... Van itt most egy kis munkaközösség, amolyan egyháztörténetiféle; ott külön szoktunk találkozni az öreg Zoványi Jenővel, aki most már a „Családi Krónika” révén engem is amolyan (dilettáns) egyháztörténésznek néz. Lelke rajta...” „...Az öreg Zoványi szeptember 11-én már a két fonatosba (88) készül, és ő ezt egészen rendén találja. Hűségében bescenget minden második szombat délután hozzám s rendesen egy jót járunk, mielőtt leülnénk megbeszélni a világ-eseményeket. Örömmel tudatom (Te vagy az első akivel!), hogy Hűsvét után szerdán Révész Imre meglátogatta őt a Havas utcai otthonban, miután az öreg Jenő előzetesen megsúgta nekem, hogy szeretné velem együtt meglátogatni Imrét. A ma-

gyarazata ennek a fordulópontnak szétfeszítené e levél kereteit, ezt tehát elengeded, ugye, elég a pusztá tény, mint harmadfél évi reménykedésnek és törekvésnek már-már alig remélt koronája. Így most már bizást remélem, hogy nemsokára hármában sétálgatunk a Németvölgyi úton olykor-olykor.” (1952. május 1.)

Hogy *tábori püspökségre* van-e szükség, — erre a kérdésre a feleletet úgy szokta fogalmazni, hogy a tábori lelkészi szervezet nem öncélú alakulás, hanem az egyetlen lehetőség-adta „modus” a katonák pásztori gondozására. A katonákat a polgári gyülekezetek adják, „kölcsonben” vannak, s visszatérnek az egyházközségekbe. Ezért a katonák önkéntes adományai a polgári gyülekezetek szükségéit is támogatták, templom-építési, renoválási költségekhez nyújtottak hathatós segítséget. Hosszas küzdelem és tárgyalások után, a „paritás” szempontjait is figyelembe véve, született meg a prot. tábori püspökség, és később a Prot. Egyházi Szervezet. Utóbbi egyszerűen katonai gyülekezeteket jelent. Soltész Elemér ebben a szervezetben is mindig a gyülekezeti elvet látta maga előtt. A katonaság különleges missziói terület az egyház számára, ahová „beférkőzni” csak egyenruhában lehet. Itt is, mint mindenütt, Istentől kapott megbízás alapján kellett hirdetni az Igét, végezni a lelkigondozást, erkölcsi tanítás szolgálatát.

Tábori püspöki működésének felmérése és értékelése megtisztelő feladat lesz, amikor az idő a történelmi távlatot elhozza.

Ez a néhány vonás legyen hálás emlékezés Soltész Elemérrre, mielőtt földi maradványait Budapestről a debreceni nagy temető árnyas fái alá átvinnék szeretett hitvestársa és Elemér fia mellé.

Nyomtatásban megjelent művei:

1. *Vitairat. „Hazai viszonyaink tekintetbevételével kívánatos-e a reformált és evangélikus egyházak egyesülése oly módon, mint ez Németországban végbement?”* Debrecen. 1895. 8. hasáb. (A Közlöny XXV. évfolyamában 7—8. szám.)
2. *Zwingli Ulrikné Reinhart Anna emlékezete.* Debrecen 1895. 6. hasáb. (A Közlöny XXVI. évfolyamában 1. szám.)
3. *A szénior programja.* Debrecen 1897. 2. hasáb. (Valamelyik debreceni napilapban.)
4. *Jézus föltámadása. A történelmi (egyházi) tan s az ellene irányuló hypothesisok.* Széniori székfoglaló. Debrecen 1898. 8° 36 o.
5. *Beteg hívek lelki gondozása.* Debrecen 1903. 8° 19. o.
6. *Adalékok a lelkészképzés reformjához.* Nagybánya 1907. 8° 14 o.
7. *Ünnepnapok. Tíz alkalmi egyházi beszéd.* Nagybánya 1909. 8° 148 o.
8. *Szekularizáció.* Nagybánya 1910. 8° 13 o.
9. *Helmezy József emlékezete.* Nagybánya 1915. 8° 22 o.
10. *Tizenkét egyházi beszéd a Debreceni Lelkészi Tár I—XII. évfolyamában.* Debrecen 1902—1916. 8° 80 o.
11. *Negyvenhárom egyházi beszéd az Igehirdető I—XIII. évfolyamában.* Nagybánya 1906—1918. 8° 294 o.
12. *Ünnepnapok.* Második kötet. Tíz alkalmi egyházi beszéd. Nagybánya 1919. 8° 162. o.
13. *A kerületi kérdés. A nagyváradi értekezlet (1921. jún. 7—8.) előzményei, lefolyása, következményei.* Nagybánya 1921. 8° 32 o.
14. *Jelentés a nagybányai reformált egyház 1900—1922. évi állapotáról.* Nagybánya 1903—1923. 21 darab. 8° 559 o.
15. *A kereszt. Nagypénteki egyházi beszéd.* 8° 8 o. (Incze Gábor: „Az Úr áldassék!” c. kötetében. Pápa 1932.)
16. *Ünnepnapok.* Harmadik kötet. Tíz ünnepi és alkalmi egyházi beszéd. Budapest 1933. 8° 170 o.
17. *Ünnepnapok.* Negyedik kötet. Tíz alkalmi egyházi beszéd. Budapest 1939. 8° 196 o.
18. *Emlékezés Berán Lajosra.* Budapest 1944. 8° 16. o.
19. *Emlékeimből.* Nagy 8° 26 o. (A Szentpéteri Kun Béla-Emlékkönyvben. Debrecen 1946.)
20. *Emlékezés D. Erdős József professzorra.* 5. hasáb. (A Debreceni Képes Kalendáriumban. Debrecen 1948. XLVIII. évfolyam.)

Dezső László

MIKLÓS ÖDÖN

1895—1955

Aki a címben felírt nevet életében viselte, immár több, mint három éve halott. Nekrológot írni róla: — késő. Egyháztörténetírói munkásságát méltatni kissé korai, — éppen majd az alább elmondandók miatt is. Ám ha az elmúlt, mintegy félszázad magyar protestáns egyháztörténeti irodalmát fel akarnánk vázolni, ebből Miklós Ödön neve és munkássága nemcsak nem maradhat ki, de nélküle egy ilyen vázlat torz ma-radna.

1895. március 19-én született Somogy megyében, Kötcsén. 1912-ben a pápai Teológiai Akadémián kezdett tanulni, — de már két év múlva, 1914-ben, a Stipendium Bernardinum tagjaként Utrechtbe ment, s ott tanult egészen 1918-ig. Hazatérése után 1919-ben szerzett lelkészi képesítést. Rövid ideig gimnáziumi helyettes tanár volt Pápán, majd különböző helyeken szolgált, mint segédlelkész, 1921-ben pedig Felső-mocsoládon lett lelkipásztor. Még ugyanez évben a Dunántúli Református Egyházkerület megválasztotta a pápai Teológiai Akadémiára az egyháztörténet s egyházjog rendes tanárának. Félévi működés után azonban, az akkori nehéz megélhetési viszonyok miatt, kénytelen volt állásáról lemondani, s falusi lelkipásztorként folytatni életét. 1923-ban Nagycsepelyre ment lelkipásztornak, s ott is szolgált 1955. augusztusában bekövetkezett haláláig.

Ez a száraz életrajzi keret, amelyet nem mindennapi tartalommal töltött meg az a munkásság, amelyet Miklós Ödön elkezdett már teológus korában, s folytatott haláláig az egyháztörténetírás területén.

Falusi lelkipásztor számára a tudományos munka mindig nagy erőt próbáló feladat, — de különösen is az az egyháztörténet művelésénél. Távol könyvtártól, levéltártól, testet-lelket emésztő fáradságos s tegyük hozzá: költséges munka. De Miklós Ödön hű maradt felismert hivatásához, nem kímélte erejét, egészségét, nem sajnálta a fáradságot, s az anyagi áldozatot sem, csak munkálkodhasson.

Mielőtt röviden áttekintենék azt a munkásságot, amit ilyen körülmények között is mindhaláláig híven végzett, — úgy érezzük, nem ártana kissé bepillantani a magyar protestáns egyháztörténetírás múltjába, különösen is a két világháború közötti helyzetébe. Néhány egyháztörténetírásunk helyzetével foglalkozó tanulmány, cikk látott is napvilágot az idők során. Nyilván érdekes lenne ezeknek megállapításait, s mintegy száz év alatt, egymástól sok mindenben eltérő célkitűzéseit sorra venni. De messze eltérnénk feladatunktól, ha ezzel külön foglalkoznánk. Annyi bizonyos, hogy ha nincs is éppen szégyenkezni valónk a felett, mintha elmúlt századok, vagy éppen a két háború között is ne lett volna egy-egy kimagasló teljesítményű egyháztörténetírónk, — viszont dicsekedni valónk sincs a tekintetben, hogy megtettünk volna mindent, amire képesek lettünk volna, s méginkább azért, mert alig néhány kivételtől eltekintve, legtöbbször csak ötletszerű, vagy alkalmokínálta témákat dolgoztunk fel, de tudományos egyháztörténetírásunk tervszerűvé tételére, ha kísérlet történt is, meg nem valósult. Igaz, hogy ennek sok minden mellett akadálya volt az is, hogy képzett egyháztörténészünk is alig volt néhány. Legtöbbször pedig még az autodidakta nevet is csak félve merjük ráruházni azokra, akik az egyháztörténetírást „művelték”. Adatközlő vagy leíró egyháztörténészeinken kívül magának az egyháztörténetírásnak módszere, célja, feladata tekintetében is eltérők voltak a vélemények. S a második világháború végéig a fejlődés e tekintetben odáig juthatott, hogy a legmagasabb szintet az ún. szellemtörténet jelentette. Ez a követelmény nem akarta figyelmen kívül hagyni az egyháztörténetírás sajátos helyzetét, de hogy éppen sajátos helyzetéből következett volna, minden tudományos igény mellett is, annak soha szem elől nem tévesztése, hogy az egyháznak Krisztus az Ura, s az egyház kétezer esztendő élete csak az ítélet és kegyelem kategóriáiban érthető meg még akkor is — vagy akkor még inkább! —, ha nagyon jól tudjuk, hogy az egyház ebben a világban él, s ezt a világot Isten-Igéje által teremtette, tartja fenn és kormányozza. Idáig nem jutott el a „történelmi meglátás”. Hacsak öntudatlanul meg nem csillant egyik-másik történetírónál ebből valami.

Ha Miklós Ödön egyháztörténetírói munkásságát vizsgáljuk — nem lenne helyes, pont éppen önálla, az után kutatni, hogy ő így látta, így értette-e az eseményeket? Csak munkásságának tényeiről számolhatunk be.

Négyéves utrecht tartózkodása érdeklődését a holland—magyar egyházi és iskolai

kapcsolatok felé irányította elsősorban. Már korán tudós következetességgel vizsgálta magát a hollandi református egyházat, annak múltját, ebben szervezetének, életének fejlődését, — további tanulmányaiban pedig összehasonlításokat végzett a környező államok reformátusainak szervezetével és életével. Hazatérése után ezt a nyomot az itthoni egyházi élet kialakulására nézve is követte. Egy-két kisebb dolgozatát leszámítva, alkotó munkáját mindig ez a gondolat határozza meg. Nem ötletszerű, nem alkalmi témákat kereső egyháztörténész volt, hanem céltudatos következetességgel egy megfogott láncszem további során haladt, szinte minden tanulmánya vagy cikke. Önmaga csinált önmagának tudománypolitikát, amellyel az egyháztörténetírásnak s magának az egyháznak akart szolgálni. Munkásságának értékéről, amikor az majd lemérhető lesz, annyit feltétlenül meg kell állapítani, hogy következetes, meggyőződések, sőt szinte fanatikus művelője volt az általa választott tudományszakasznak.

De hogy miképpen találta meg életfeladatát, arra csak hozzávetőleges feleletet adhatunk. A pápai Theológiai Akadémia egyháztörténet professzora, a nagyszorgalmú Thury Etele adatkutatói, s ezek között főleg a gályarabság történetére irányuló adatkutatók adtak-e neki impulzust, — eldönteni nem tudjuk. Mégis valószínűnek tartjuk, éppen első nagyobb munkájára gondolva.¹ Feltevésünk szerint aligha elégítette ki Thurnak óriási anyagot felölölő, de a kérdés gyökeréig — s éppen az intervenció ügyében — nem hatoló munkássága. Egyháztörténetírás felé haladó iránykeresése tehát Thury hatását joggal feltételezhetővé teszi. Tudjuk azt is, hogy az egyházi intervenció elméletéről s tényeiről egyéb dolgozatai is vannak.² De mindennek alapvető okait keresni, s a kutatásokhoz útmutatást adni olyan professzorok álltak mellé Hollandiában, mint S. D. van Veen utrechti s A. Eekhof leideni teológiai tanárok. Van Veen a régi hollandi egyházszervezet tudós búvárlója, Eekhof az egyháztörténeti adattár szerkesztője s maga is nagyszorgalmú adatkutató. S mindketten korán felismerték az ifjú studens képességeit, s készséggel melleállottak abban, hogy a holland-magyar kapcsolatok kérdését éppen a holland reformáció történetével párhuzamosan tanulmányozhassa. Lehetővé tették számára az egyházi, egyetemi és állami levéltárakban való kutatást, s alkalmat adtak neki, hogy paleografiával és bibliografiával éveken át behatóan foglalkozzék. Úgy, hogy már Hollandiában képzett egyháztörténésszé vált. Értékes anyagot gyűjtött az ottani levéltárakban a reformáció korának egyházi szervezkedésére, az intervenció egyházpolitika történetére, s mellett a hollandi külföldi tanulmányozás történetére nézve is. Ez utóbbi gyűjtésének egy részét a leideni és groningeri tanulmányozás múltját illetően közzé is tette.³ Alkalmat talált arra is, hogy a magyar Biblia hollandi történetének adatait összegyűjtse s feldolgozza.⁴ A gályarabság eseményei iránt való érdeklődéséről továbbra sem mondott le. A zürichi gályarab levéltárról külön cikkben számolt be. Kimutatta, hogy a Thury szorgalmas gyűjtését tiszszeresen is felülhaladja az ott őrzött, s rájuk vonatkozó iratok anyaga.⁵

De bármily fontosak és ismeretünket ezekben a kérdésekben tisztázók és szélesítők is ezek a dolgozatai, munkálkodásának igazi célja a hollandi intervenció anyagának⁶ rendezése és a hozzá végzett egyházalkotmánytörténeti tanulmányok folytatása lett. Nyilvánvalóan a hollandi reformáció századának hasonló szempontú tanulmányozása vezet a hazai egyháztörténet az elhanyagolt, vagy csak alig érintett kérdések tanulmányozására és lehető tisztázására.⁷ Életének főműve: A magyar protestáns

¹ *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében*, 1918.

² *Hop Jakab bécsi holland követ intervenciója*, Századok, 1922. — De Schreifer A. van Poots Naawkeurig Verhaal, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, 1917. — De houding der Nederlanden in de Hongarsche geloofsvervolgingen, Amsterdam, 1919. — *A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedében*. — Kálvin és a Kálvinizmus c. kiadvány, 1936.

³ *A magyarok pereit a leydeni rektor előtti*, Theol. Szemle 1927. — *Magyar diákok a leydeni Staten College-ben*, uo. 1928. — *A groningeri egyetemen tanult magyar diákok névsora*. Dun. Prot. Lap, 1917. S néhány kisebb: Apácairól, Kereszturi Bálintról, Bisterfeldről, Altling Jakabról, Tolnai Dali Jánosról.

⁴ *De Hongarsche Bijbels in Nederland*, Het Boek, 1917.

⁵ Levéltári közlemények, 1939.

⁶ Sajnos nagyrésze egyéb adatgyűjtésével együtt kéziratban maradt.

⁷ *A külsősomogyi traktus kánonos könyve*, Theol. Szemle, 1927. — *A herceg-szöllősi kánonok eredete*, uo., 1929. — *Presbiteriális elemek a magyar protestáns egyház ősi szervezetében*, Prot. Szemle, 1935.

egyház kialakulása a reformáció századában, 1943. A meglehetősen töretlen terület ismeretlen okaival, több előtanulmány elvégzése és közreadása után, 10 évi munka után éri el azt a formát, amikor nyilvánosság elé léphet vele. De eleve számol azzal, hogy munkája élénk vitát váit ki az egyháztörténetírás művelői között. Igaz, nem is valami kis igénnyel lép fel e munkájában. Ő maga írja: „Hazai egyháztörténet kutatásunknak legelhanyagoltabb területe volt egyházalkotmányunk kialakulásának története. Sem egyházjogászaink, sem egyháztörténészeink, főleg adatok hiányában nem tudták megfejteti egyházalkotmányunk rejtélyeit, úgy, hogy a legképtelenebb feltevések vertek gyökeret irodalmunkban. Beható, éveken át végzett tanulmányaimmal és kutatásaimmal végre sikerült megfejtennem a kérdést. Nem új elméletet állítottam fel, hanem valóban a kérdés megoldását tártam fel, mely egyebek között hazai reformációnk lefolyását is megmagyarázza. Kutatásaimnak ebben van az igazi jelentősége: végre tisztán láthatjuk református anyaszentegyházunk előállításának történelmi gyökeireit.”⁸

E határozott, sőt fanatikus meggyőződésből fakadó hang mellett azért maga is beismeri, hogy „a következő lapokon megtárgyalt kérdésnek némely részlete még felderítetlen maradt, vagy kellő megvilágításban nem részesülhetett. ... nyugodtan állítom, hogy jó munkát igyekeztem végezni, de sikerét — magam is tudom — az idő fogja megmutatni. Az idő, mely a maradandót megőrzi, és az elmúlásra ítéltet eltemeti. Nemcsak a történelemben, hanem a történetírásban sincs megállás.”⁹

E megemlékezés Miklós Ödönről nem tartja feladatának azt, hogy életművének értékelésébe, esetleg bírálatába belemenjen. Dolgozatát annakidején (1944.) egyetemi m. tanári habilitációra nyújtotta be. Csak a hivatott bírálók véleményét idézem: „... a Magyar Református Egyház alkotmányának előállítására vonatkozólag Révész Imre ezt a megállapítást teszi: A Magyar Református Egyház ősi alkotmánya, szervezete és kormányzata nem kálvini, hanem lutheri elgondolás és minta alapján épül fel. Zoványi több helyt kifejezett nézete szerint ez az egyházalkotmány egyszerű tovább folytatása a magyar középkori róm. kath. egyházszervezetnek. Miklós tétele ez: a szervezet külső formáinak semmi kapcsolata nem volt a kálvini, de épp úgy a német-lutheri protestantizmussal sem. Azonban a középkori róm. kath. szervezethez sincs kapcsolata, hanem részben íratlan, de a gyakorlatban élő elvei az ó-keresztény korhoz kapcsolódtak.¹⁰ A másik: „E könyv elolvasása után vagy revidálni kell egyes beidegződött, elvitathatatlanul vallott elméletet, vagy vitára kellene állani olyan körülményekkel, tudással és logikával, mint ahogy ezt a szerző teszi.”¹¹

Vita valóban indult is Zoványi kritikája révén.¹² Amire Miklós néhány tanulmányban s két kisebb füzetben válaszolt is.¹³ Folytatása azután nem következett. A kérdés lényegének megtárgyalása a felszabadulás után elmaradt. A „rejtély”, amit Miklós megoldottnak vall, s amit Zoványi ábrándnak minősít, mindezeidig felderítetlen maradt az egyháztörténettudomány számára.

Valóban megoldotta-e a kérdést Miklós Ödön, vagy nem? — ez egyházjogtörténészeinknek maradhat kérdése. Egy azonban bizonyos: Miklós Ödön — történetiszemléletének kérdését nem érintve — mintapéldája marad a falun élő, gonddal-bajjal lekött s mégis állhatatosan és következetesen tudományos területen is dolgozó lelkipásztoroknak, a tiszteletes, tudós prédikátorok ritka típusának.¹⁴

Tóth Endre

⁸ Miklós Ö.: *Tudományos munkásságomra vonatkozó megjegyzések*. Kézirat.

⁹ *A magyar prot. egyházalkotmány kialakulása ...* Előszó.

¹⁰ Soós Béla: *Véleményes jelentés*. 3. l.

¹¹ Erdős Károly: Uo. 6. l.

¹² *Akadémikus, céhbéli és dilettáns egyháztörténetírók*, 1943.

¹³ *Ősi egyházalkotmányunk védelmében* I. 1943, II. 1944. — *A szatmárvidéki szuperintendencia történetének körvonalai*, Egyháztörténet, 1943. 1—2. füzet. — *Az első hazai püspökök egyházalkotmányi helyzete*, uo. 1943. 4. — *Arany Tamás bírói fóruma*, uo. 1944. 3—4.

¹⁴ Az egészhez felhasználtam Miklós Ödön önéletrajzát, a már említett tudományos munkásságára vonatkozó megjegyzéseit és „Jogi, illetve egyházjogi természetű tanulmányaim” címen írott kéziratát.

KIRCHENGESCHICHTE

Zeitschrift für Kirchengeschichtswissenschaft.

Neue Folge. Jahrg. I. (IV.)

Heft 4.

1958.

Verlag des Generalkonvents der Reformierten Kirche von Ungarn.

Verantwortlicher Schriftleiter und Verleger:

Dr. Tamás Esze,

Generaldirektor der wissenschaftlichen Sammlungen der Reformierten Kirche.
Redigiert unter Mitwirkung von *prof. dr. Mihály Bucsay* (Ref. Theologische Akademie.
Budapest) und *Prof. dr. Endre Tóth* (Ref. Theologische Akademie, Debrecen)

Erscheint jährlich viermal im Umfang von insgesamt 24 Druckbogen.

Bezugspreis für Einzelpersonen jährlich 80 Ft, für Institutionen 100 Ft.
Redaktion: Budapest, IX. Kálvin tér 3., I. 10 c. — Verlag, Budapest, XIV. Abonyi u. 21.
Telegrammadresse: REFORMEDCONVENT BUDAPEST.

INHALT:

Kathona, Géza (Senior, Szekszárd): „Der heilige Krieg“ („Szent had”) von György Karácsony 1569—1570. — — — — — — — — — — 265

KLEINERE MITTEILUNGEN:

Ötvös, János (Bibliothekar, Debrecen): Das Exmissionsschreiben des Pfarrers András Jánki. — — — — — — — — — — 281

Takács, Béla (Bibliothekar, Sárospatak): Ferenc Hunyadi der „Übersetzer“ von Miltons Verlorenem Paradies. — — — — — — — — — — 283

Berki, Feriz (Protoierei, Administrator der Orthodoxen Kirche von Ungarn): Magyarisierende Tendenzen in unserer orthodoxen Kirche im 18. und 19. Jahrhundert. — — — — — — — — — — 290

QUELLENPUBLIKATIONEN:

Balázs, László (Pfarrer, Vértesacs): Briefe des reformierten Predigers Sándor Laskai aus den Jahren 1640—1657. — — — — — — — — — — 303

Román, János (Archivar, Sárospatak): Catalogus Studiosorum Illustris Scholae S. Patakinæ 1679—1686. (3. Folge.) — — — — — — — — — — 341

KRITIK:

Heller, Ágnes: Erdélyi János. (Von Zoltán Péter). — Bucsay, Mihály: Der Debrecener Reformator und Bahnbrecher der kalvinischen Richtung in Ungarn Gergely Szegedi. (Von László Balázs). — Diószegi, Vilmos: Spuren des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. (Von Márta Belényesy). — Cs. Tóth, Kálmán: Die Melodien unserer Gesangbücher zum Begräbnisgebrauch. (Von Barnabás Gyülvézi). — — — — — — — — — — 346

NEKROLOGE:

Elemér Soltész, 1874—1957. (Von László Dezső). — — — — — — — — — — 363
Ödön Miklós, 1895—1955. (Von Endre Tóth). — — — — — — — — — — 366

